

**THE BOOK WAS  
DRENCHED**

UNIVERSAL  
LIBRARY

**OU\_192908**

UNIVERSAL  
LIBRARY







# पारंचा वर्षाव !

---

विष्णु विनायक बोकील, बी. ए., बी. टी.

याचा

( प्रकाशित व अप्रकाशित कथाचा संग्रह )

---

प्रथमावृत्ति : १ जून १९३६.

किं. १३.००

किंमत १। रुपया

किं. १०८-०

प्रकाशक  
यशवत गोपाळ जोशी,  
८५४ सदाशिव पेठ, पुणे २

( सर्प हक्क लेखकाचे स्वाधीन )

मुद्रक  
श्रीपाद रघुनाथ राजर्  
राजगुरु अँड कंपनीज्  
५१३ शनवार पेठ, पुणे

माझे पुढील प्रकाशन

पुनर्भेट ( भाग ३ रा )

जुलै १९३६ मध्ये प्रसिद्ध होईल.

श्री विष्णु विनायक बोकील, बी ए , बी टी

याचा पहिला कथासंग्रह

वळवांचे पाऊस ( किंमत १। रुपया )

फोल आशा ( कादंबरी ) किंमत २ रु.

संकल्पित

स्वर्ग कुठे आहे ? ( कादंबरी )

गूळखोबरे ( कथासंग्रह )

## माझे प्रकाशन —

- १ वळवांचे पाऊस ( कथासंग्रह )  
श्री वि. वि. बोकील किमत १। रुपया
- २ पुनर्भेट भाग २ रा ( कथासंग्रह )  
श्री य. गो. जोशी किमत १ रुपया
- ३ दुर्दैवी मोहरे ( ऐतिहासिक चरित्रे )  
श्री वि. गं. लेले किमत १ रुपया
- ४ पैसाच पैसा ( सचित्र नाटक )  
श्री. माधवराव जोशी किमत १ रुपया
- ५ जीवन-पथ ( कथासंग्रह )  
श्री एन्. एम्. केळकर किमत १ रुपया
- ६ आवडत्या गोष्टी ( ६१ लेखकाचा कथासंग्रह )  
संपादक य. गो. जोशी किमत ३ रुपये
- ७ चित्तरंजन श्री पु. बा. साठे. किमत १। रुपया
- ८ फुलबाग ( कविता ) इन्दुकान्त. किमत १ रुपया
- ९ वायफळांचा मळा चिं. वि. जोशी किमत २॥ रुपये
- १० वाहते वारे ( कथासंग्रह )  
( संपादक शिंत्रे व ब्रह्मे ) किमत १२ आणे

शिवाय सर्व तऱ्हेची पुस्तके आर्डरप्रमाणे पाठविली जातील

प्रकाशक—यशवंत गोपाळ जोशी,

८५४ सदाशिव पेठ, पुणे न २.

माझी पत्नी

सौ. कमल अग्रवाल

हीस—

— वि. वि. बोकील



# गारांचा वर्षाव !

कटु सत्य !

: : 9

‘ जानामि धर्म न च मे प्रवृत्तिः । जानाम्यधर्म न च मे निवृत्तिः ॥ ’

सहवासानें प्रेम वाढतें. प्रेमानें आशा दुणावते. आशेचा अत कर्तोत होतो. आणि त्याच कृतीकडे जगाचे डोळे लागतात. या सर्व अनर्थोंचें मूळ सहवास.

मी काय लिहितों आहे हें माझें मलाच कळेनातें झालें आहे. वरील विधानें इतक्या व्यापक स्वरूपाचीं आहेत, कीं त्याचा स्पष्ट अर्थ करण्यास मला प्रसंगाची जोड दिलीच पाहिजे. आज सध्याकाळीं मी जगातून कायमचा नाहींसा होणार ! म्हणून ज्या गोष्टी दुसऱ्या वेळीं मला बिलकुल सागता आल्या नसत्या त्या गोष्टी सांगण्याचें मी धारिष्ट करतों.

त्या दिवशीं शुभ्र चाडणें पडलें होतें. घरात पोगाचा त्रास, गुराच्या धारा काढायच्या, अथरुणें वगैरे घालायचीं म्हणून वहिनींनीं मोठ्या काकुळतीला येऊन हसेला म्हटलें,

“ बाई, तू तरी करतेस का माझें एवढे काम ? तेवढा मारुतीला नारळ फोडायचा आहे बापूला सांगितल तर तो बिलकुल ऐकायचा नाहीं— मध्या, अरे काट्या, का उच्छाद माडला आहेस असा ? बघ बाई, तेवढा नारळ घे नि— नारायणा, नको नको जीव झाला आहे अगदीं— मध्या, अरे का तिची शेपटी ओढतोस ? ”

प्रथम हसेनें जराशी टगळमगळ केली. नारळच सापडत नाही म्हणून तीनदा बाहेर येऊन उभी राहिली. इकडे वहिनीहि जराशी त्रासली, मध्याला दोन धपके भिळाले. तिला स्वतःला जरी वहिनींनीं बिलकुल मारलें नसतें तरी पण आता सेंपाकघरात राहणें श्रेयस्कर नाही असा पोक्त विचार करून हसेनें आपल्या दोन वर्षें वयाच्या हरीला उचललें व बाहेरचा रस्ता धरला. अगणात मी उभा होतो

“ बापुराव, जरा मारुतीपर्यंत चल्ता का ? ” तिनें मला विचारलें

मी केव्हाहि तयारच होतो, पण जरा चद्रबळ आणून म्हटलें,

“ का, हरीला उचलायला हमाल पाहिजे वाटत ? ”

हसाबाई माझ्याकडे किंचित् तिरक्या नजरेनें पाहून, ओष्ठद्रयाची मजेदार चाळवाचाळव करीत म्हणाली, “ अन् श्रीकृष्णांनीं द्रौपदीचे जोडे नव्हते का उचलले ? ” मी निरुत्तरच झालों. पुन्हा काहीं तरी बोलणार होतो, इतक्यात हसेनें हरीला माझ्याकडे दिला. मी तिच्या डोळ्याकडे पाहिलें. हसेच्या नवऱ्याला शिव्याची लाखेली वाढावेंसें मला वाटू लागलें. हसेचे डोळे काहीं विलक्षण होते. मला तिच्या त्या चिंचोळ्या हनुवटीवर दिमाखाने बसून राहिलेल्या इवल्याशा तिळाचा फारच हेवा वाटे. नावानें जरी गौरवणांची कल्पना होत असली, तरी खरोखरी पाहता हसा काळीसावळीच होती पण मग मला असें का वाटावें हें मोठेंच गूढ आहे

हरीला माझ्याजवळ देताना तिचा पदर त्याच्या वाळ्याला अडकला. तिनें पुष्कळ प्रयत्न केला, पण हरीनें तगड्या झाडण्यास सुरुवात केली व तिच्या नाकावर एक ठोसा ठेवून दिला ‘काट्या’ म्हणून रागानें तिनें त्याचा गालगुच्चा घेतला. तो जास्तीच रडू लागला. शेवटी मला राहवेना

“ हसाबाई ! जरा थांबा, मी सोडवतो तो गुता. ”

तिनें मोठ्या खुषीनें मला परवानगी दिली, पण मला धीर होईना. समजा, वहिनी बाहेर आली अन् मला हिचा पदर धरताना तिनें पाहिलें तर ? शिवाय दादा ऑफिसातून येण्याची वेळ झाली होती. मी दरवाजाकडे पाहिलें आणि डोळे घट्ट मिटून पदर सोडवला.

वाटेनें माझ्या ओळखीचा कॉलेजातील तरुणाचा एक ताडा भेटला. नको

होतें तेंच नशिबीं आलें. मी ओळख न देताच हसेशीं बोलण्यात गर्क झालों.  
मी म्हटलें,

“ आज तिथि कोणती ? ”

“ अष्टमी मला वाटत, का ? ”

“ नाही, सहजच विचारल.”

तरीहि एकजणाचें ‘आहेऽऽबुवा!’ ऐकू आलेंच. हसेनें माझ्याकडे चोरट्या नजरेनें पाहिलें. मी हरीच्या केसाशी खेळू लागलों. पुन्हा एकजण आम्हाला ऐकू जाईल अशा बेतानें पुटपुटला,

“ नशिबान ध्याव लागत, बाबा ”

आता मात्र मला राहवेना. मी हरीला हसेजवळ देण्याकरता पुढें झालों.

“ हसाबाई, तुम्ही थोड हरीला घेता का ? ”

“ बापुराव ! ” त्या जरा भयभीत होऊन म्हणाल्या.

“ हरीला जरा घ्या म्हणतों ना—” मी निश्चयाने म्हणालों.

“ बापुराव, काय करायचा विचार आहे तुमचा ? तुम्ही एकटे नि ते आहेत सातजण परिणाम काय होईल ? ”

पुन्हा एकजण फिदीफिदी हसून म्हणाला,

“ काय झोंबल्या आहेत भिरच्या लेकाच्याच्या नाकाल ! ”

“ हसाबाई, तुम्ही मुकाट्यान हरीला घेऊन घरी जा. मी थोडा फिरून येतों.”

“ बापुराव, मावलीला येण्याच तुम्हीं मला कबूल केल आहे, दुसऱ्याशीं मारामारी करण्याकरिता तुम्ही आला नाही ! ”

“ हसाबाई— ! ”

“ काय ? ”

“ काही नाही.” मी मुकाट्यान चालू लागलों.

जरा वेळानें हसा मला म्हणाली,

“ बापुराव, अस माथेफिरूसारख काय करता ? ”

“ काय झाल ? ”

“ साध्या गोष्टीला उगीचच इतकं का ? ”

मला आश्चर्यच वाटलें.

“हसाबाई, मला त्याच ते कुजक बोलण आवडल नाही त्यातून त्या बोलण्याचा रोख सगळा तुमच्याव<sup>१</sup> होता. माझ्यावरिता तुमचा वा उर्गीच छळ ?”

जरा वेळ ती स्तब्धच होती नंतर माझ्याकडे पाहून ती म्हणाली,

“बापुराव, तुम्हा पुरुषाना यातल समजण खरोखर कठीण आहे. आम्हा बायकाना या गोष्टीकडे किती कानाडोळा करून— मुद्दाम डोळ्यावर कातडं ओढून— चालाव लागतं याची तुम्हा पुरुषाना बिलकुल कल्पना यायची नाही. नुसत तुळशीबागेंत जाऊन येईन म्हटल तर छप्पनजणाचे डोळे नि शंभराच्या जिभा—माझ्या जागीं जर तुम्ही असता तर—”

“तर—तर—तर—” मला काय बोलवें हेंच सुचेना.

“तर काय केल असतत ? बापुराव, एक वेळ मारणाऱ्याचा हात धरवेल पण बोलणाराच्या तोंडाला काय करणार ? तुम्हाला अस का वाटत, कीं तुमच्या ‘आहे ऽऽबुवा’चा आम्हाला सुलींच अर्थ कळत नाही ? उलट आम्हाला जर समाजान मोकळीक दिली असती तर आम्हीसुद्धा उद्या असेच अर्थपूर्ण शब्द तयार करू. आता जर तुम्ही त्याच्याशी बाचाबाची करीत राहिला असतां तर चागलीच शोभा करून घेतली असतीत. अन् पुन्हा माझ्या नावाचा गवगवा—”

“हसाबाई, माझी चूक झाली. पुन्हा मी अस—”

“उः ! वेड्यासारखी क्षमा कसली मागता ? पुरुषाचा स्वभाव नेहमी असाच उतावळा असायला पाहिजे. एरव्हीं आम्हा बायकांच्या विवेकाची मातब्बरी ती काय ?”

“आहे खर !” मी निरुत्तर होऊन म्हणालों.

मारुती वगैरे झाल्यावर तेथेंच आम्ही जरा वेळ चादण्यात बसलों. हरी बाजूला वाळूत कायसें करीत होता मीं मारुतीपुढें लावलेल्या दिव्याकडे पाहून हसत म्हटलें, “हसाबाई, मारुतीजवळून काय वर मागितलात ?”

त्या जरा वेळ वाळूकडेच पाहत होत्या. नंतर खडे उचलून त्याचा सागरगोट्यासारखा उपयोग करू लागल्या. मला हसू आलें.

“खर सागायच बापुराव, म्हणजे माझा विश्वासच उडाला आहे”

“माझ्यावरून ?” मी तिच्याकडे पाहत म्हणालों.

“ह—आता कोण कुजक बोलत आहे बर ?”

“बर, राहिल.”

“बापुराव, हल्ली देवाविषयी माझं मन थोडं कलुषित झाल आहे—म्हणजे जगात देवच नाही अस मला वाटू लागल आहे !”

“का ? यजमानानीं बरोबर आफ्रिकेत नेल नाहीं म्हणून होय ?” मी थट्टेनें हसून म्हणालों.

“होय.”

पुन्हा मला आश्चर्य वाटलें.

“बापुराव, खर म्हटल तर असल्या गोष्टी कुणाजवळ बोलायच्या नाहीत, पण मला तुमच्याजवळ सगळ—सगळ सागावस वाटत. अस का बर ?”

मलाहि तेंच कोडें पडलें होतें.

“माझा माहेरचा गोतावळा बराच आहे, पण मला एकाजवळ उभसुद्धा राहावस वाटत नाही. त्यातून तुमची माझी जास्त ओळख म्हणजे ह्या माहिण्यातलीच काय ती. मला पुष्कळ सागायच, कीं बापू म्हणून एक माझा मामेभाऊ आहे. फार हुषार आहे. पुन्हा तो कधीं आला म्हणजे मी त्याला आपल्या इथ जेवायला बोलवीन—आणि तुम्ही हसणार नसाल तर सागतें—”

“नाहीं हसत, सांगा.”

“किनईं तुमची ही कीर्ति ऐकून तुमच्याविषयीं एक प्रकारची भीतीच उत्पन्न झाली माझ्या मनात. हसायच नाहीं म्हणून कबुली दिली आहेत ह !”

“हो—पण मला का भीत होता ? मी काहीं वाघबीघ होतो कीं काय तुम्हाला खायला ?”

“तस नाहीं हो, पण म्हटल कॅलेजातले साहेब, पुष्कळ मुलींची ओळख, त्यातून हुषार ! त्यांना आमच गरिबाच बोलण वस रुचाव ?”

“हसावाई—”

“काय म्हटल साहेब ?” ती माझ्या काठीशीं खेळत म्हणाली

“मला चिडवण्यात तुम्हाला आनंद वाटतो का हो !”

“हैं चिडवण झाल होय ?”

घरीं आल्यावर वहिनी कडाडल्या,

“बाई-बाई—कोपऱ्यापर्यंत जायला का सोबत पाहिजे होती? अन् बापू कशाला बरोबर? मीं म्हटल असत तर आकाशपाताळ एक केलं असतन् त्यान. पण तिच्याबरोबर? —बरोबरच आहे; आम्ही कोण, नात्याच्या ना गोत्याच्या।”

मीं हरीला खालीं ठेवला. हसा त्याला घेऊन अगणात गेली.

✽

✽

✽

दोन दिवसांनीं हसेच्या नावावर तिच्या नवऱ्याकडून एक पत्र आलें. तें घेण्याकरता मोठ्या उत्सुकतेने ती माझ्याकडे आली. मी पत्र कोटाच्या आतल्या खिशात ठेवून दिले.

“पत्र तुमच नाही.” मी निर्विकार मुद्रें म्हणालों.

“काय आल आहे पत्र? वाचलत का?” ती हात पुढें करून म्हणाली.

“अरे पण—! पत्र तुमच नाही म्हणतो ना?”

“इश, थडा पुरे गडे—काय आहे सागा ना पत्रात?”

“हसाबाई, तेवढ माझ्या टाकाशीं खेळण सोडून द्यायला काय घ्याल?”

“हा ठेवला—अगदीं क्षिजला नाही जरा हातात घेतला तर?”

तिनें तो टाक खाली ठेवला. मीं जरा रागाचा आविर्भाव आणून म्हटलें,

“अशान तर लवकरच मिळेल पत्र पाहायला, बर का?”

“अस काय पण बापुराव—द्या ना पत्र?”

आता ताणून धरण्यात अर्थ नाही असें पाहून मीं पत्र वाटून तिच्या हातात दिलें. तिनें पत्र न वाचताच त्याची घडी करून पोलक्यात ठेवली.

“का—पत्र घेण्यापूर्वींची उत्सुकता एकदमशी मावळली? हो—कदाचित् माझ्यासमोर न वाचायचा नियम असल्यास—”

“पण तुम्हाला काय करायच आहे? मी वाचीन नाहीं तर फाडून टाकीन!”

इतकें म्हणून जरा फणकाऱ्यानेच ती माझ्यापुढून जाऊ लागली मी तिचा हात धरून म्हटलें,

“हसाबाई—”

“ह—काय आता?” खांदे उडवीत ती म्हणाली.

“लॅरा ला फ्लॅटीच अँकिंग चालवल आहे वाटत? खरच सांगू हसाबाई, तुम्हाला अस जरा तोऱ्यान चालताना पाहून मला त्या बाईची आटवण होते.”

“मला नाही समजत असला पाणचटपणा—”

मी तिच्या अडवणुकीकडे लक्ष न देताच म्हणालों—

“नाक नकट—”

हसेचे डोळे मोठे पाहण्यासारखे होते.

“गाल लाचट—” मी म्हणालों

“आता पुरे करता का नाही ?—”

“सदा बेछूट वागणारा केशसभार—”

मी वाक्य पुरे करण्याच्या आतच तिने माझ्या तोंडावर हात ठेवला.

“इतकाच जर तुमचा आग्रह असेल तर नाहीच वाचणार तुमच्यासमोर.”  
माझ्याकडे तिरक्या नजरेने पाहत ती म्हणाली.

“तू नाही वाचणार—?” एकचनी सवोधन ! मीं लगेच जीभ चावली.  
हसा माझ्याकडे किंचित् मिस्किलपणाने पाहून हसत होती. मीं जरा सावरून  
घेण्याच्या तयारीने म्हटलें,

“अन् मी वाचायला लावल तर—?”

“पहा मी वाचतें का तें ?”

आता मात्र अटीतटीची वेळ होती निच्याजवळून तें पत्र हिसकावून घेणे  
शक्य नव्हतें, पण तिच्या मजीप्रमाणें तिला तसेंच सोडून द्यावें तर तें माझ्या  
मानी मनाला खपेना. मी जरा गोंधळात पडलों. माझी बापरलेली स्थिति  
पाहून ती चटकन् माझ्याजवळ आली व जरा उपरोधिक स्वरानें म्हणाली,

“बाकी पुराची जात मुळी हेंगाडीच बर का जरा ! किती जरी शौर्याचा  
वरकरणी आव आणला तरी एक अठरा-एकोणीस वर्षांची मुलगी हा हा  
म्हणता नाडवते. अन् म्हणे स्वराज्य मिळवणार आहेत!—दिवे ओवाळा याच्या  
शौर्याला—” तिचे पसरलेले हाताचे पत्रे मीं दाखून धरले—

“आई SSS !”

“का—आता का आई SSS ?”

“हात सोडा ना ? आई SSS—पुन्हा नाही अस म्हणणार—”

मी हात न सोडताच म्हणालों—

“तडजोडीची भाषा बोलू लागलात तरी भाडणाची ही तेढ आता काही  
सुटणार नाही. आता एकच अट मान्य केली तर सुटका, नाही तर—”

“नाहीं तर काय—? काय करणार ?” जरा टसक्यानंच ती उद्गारली.

मी उत्तराचेऐवजी हातावर जास्त दाब दिला

“शोभत का तुम्हाला हे ? पुरुषासारखे पुरुष म्हणवता अन् असहाय अवलाचे हात मोडता ?”

“अवला ? —अन् तुम्ही ? शाबास ! असल्या एक शंभर अवला जरी निघाल्या तरी तीस कोटि लोकाना भारी आहेत—”

“मग—‘पुरुषासि स्त्री ज्ञान-माला—’ त्यात काय बिघडल ? पण हात सोडा—! आता सोडता की नाही हात ? का ओरडू मोठ्यादा—”

“ओरडा—”

दोन्ही ओठ विरल करून तिने ओरडण्याचा आव आणला; पण लगेच माझ्या हातावर डोकें ठेवून ती हसू लागली.

“पहा—पत्र वाचायच कष्टूल केलत तर सोडतो हात—आहे कष्टूल ?”

तिने मानेनेच हुंकार दिला.

“नुसत मानेनच मी काय समजू ? तोंडान हो म्हणा—”

“होऽऽहो ! किती छळाल तरी—” मी तिचे हात सोडले. पत्र खिशातून काढून तिने माझ्याजवळ दिले

“का ? तुम्ही नाही वाटत वाचीत ?”

“ऊह—”

मी तें पत्र घेण्याकरता हात पुढें केला समोरच्या दारात सावली पडलेली आता माझ्या लक्षात आली. मी जरा चयापलों. दादा तर नाहीत ना ? हसेनें एकवार माझ्याकडे पाहिले व लगेच दारातल्या सावलीकडे पाहिले. तीहि पण जरा गोंधळल्यासारखी झाली मी पत्र हातात घेऊन काहीच झालें नाही असा वरकरणी आव आणून जरा मोठ्याने म्हटले,

“हसाचाई, हे तुमच पत्र आल आहे वाटत घेऊन जा येथून—”

“असू द्या तिथच—मग घेईन मी ते,” इतकें म्हणून हसा दुसऱ्या दरवाजानें पसार झाली. मी पुन्हा दरवाजाकडे नजर टाकली सावलीचा मागमूस-सुद्धा नव्हता. मी शटकन् दरवाजाकडे पळालों सैपाकघरात शिरणाऱ्या वहिनीच्या लुगड्याचें निशाण मी तत्काळ ओळखलें.

त्या दिवशीच्या त्या चोरून ऐकण्याच्या वेळेपासून मी जरा सावधच राहिलों. हसासुद्धां माझ्याशीं तोळामासाच बोलू लागली. जेवणें झाल्यावर नेहमीप्रमाणे माझ्या डोंवरमधील सुपारी, लवंग वगैरे घेण्यास ती येईनाशी झाली. मला जरा चमत्कारिकच वाटलें. मी मोठ्या आशेने दरवाजाकडे पहावें तो मजुळा मोलकरीण धुणे घेऊन जाताना दृष्टीस पडे. एक वेळ वाटे कीं, 'अ. ! त्यात काय आहे ? वहिनींनीं लपून लपून येवढें ऐकले तरी काय ? दोन-चार शब्दच ऐकले मग हसा माझ्या आयुष्यात प्रवेश करण्या-पूर्वीं त्याच्याशीं सुद्धा मी असेच नव्हतो का बोलत ? त्याच्यात येवढे भिण्यासारखें काय आहे ? शिवाय मी म्हणतों, ऐकले, तरी काय करणार वहिनी माझे ? फार्गो तर नाही ना देत त्याबद्दल ? आत्ता घरात जाऊन हसेला बोलावले इकडे तर काय हरकत आहे ?' पण लगेच हसेच्या त्या चिंतातुर चेहऱ्याकडे दृष्टि फेरली, कीं माझें अवसान नाहीसें होई आणि मी मुकाट्यानें चालू लागें. पण पुस्तकात तरी लक्ष कसें लागावें ? आमच्या घरात हे मूर्तिमत नाटक चाललेले असताना शेक्सपिअरच्या टेरेन्समध्यें मन कसें रमावें ? आयुष्याच्या नाटकात वाहत असताना त्या नाटकातील आयुष्यात कसा शिरू ? मनाशीं पुष्कळ वेळा लढे खेळलो. असतील नसतील त्या मुद्यावर वाद माडून मनाची स्थिरता कायम राखण्याचा प्रयत्न करू लागलों, पण हसेचें तें वदन पाहिले, कीं पुस्तकाच्या ढिगावर लाथ मारून तिच्या समजावणुकीकरता धावतच जावेंसं वाटू लागे—पण वहिनी दादाना या बाबतीत काहींच कळलें नसल्याचें दिसलें आश्चर्यच मी म्हणतों, नाही तर वहिनो आपल्या जाती-नुसार तोंडात तीळदेखील मिजू देत नसत. पण या वेळेलाच काय त्यांना बुद्धि झाली, राम जाणे ! पण मला मात्र हसेशीं एकीकडे बोलण्याची चोरी झाली. वहिनी जरा कुठें यदाकदाचित् बाहेर गेलीच तर हसाहि त्याच्या-पाठोपाठ हरीला खाकोटीला मारून चालती होई, आणि मला तिच्या या वर्तनाचीच जास्त चीड आली. एखाद्याला आजारून गोंजारून मग त्याच्या तोंडात मारणाऱ्या व्यक्तीला काय म्हणावें हेच मला समजेना. आयुष्यात इतका भित्रेपणा तरी काय उपयोगी ? जरा तरी मनुष्याच्या अगात धिटाई पाहिजेच. हरीच्या अगात सदरा अडकवण्यास सुद्धा प्रथम प्रथम ती माझ्याकडे त्याला घेऊन येई. मी थट्टेनें तिला थोडेंसें

टोंचून बोलेसुद्धा त्या वेळेस—‘कीं काय ही बायकाची जात परावलची ! स्वतः-  
च्या मुलाच्या अगात फडकें अडकवायलासुद्धा पुरुषावाचून चालत नाही!’  
तीहि पण त्या वेळेस तसेंच काहीं तरी उत्तर देई. पण आता मात्र सगळा  
प्रकार बदलला. हरीला सदरा घालायला वहिनींचा मधू चालू लागला. मला  
वाईट वाटलें. कदाचित् आपल्या प्रेमाच्या व्यक्तीनें आपल्यावर सर्वस्वी  
अवलंबून राहावें अशीच पुरुषाची विचारसरणी असल्यास न कळे. काहीं का  
असेना, पण हसेचें जरा फटकून वागणें मला विघासारखें प्राणघातक वाटू  
लागलें.

मी दोनदा-तीनदां या परिस्थितीशीं झगडण्याचा प्रयत्न केला, पण तो  
निष्फल झाला. हसा आमच्याकडे आल्यापासून कर्मधर्मसयोगाने तिची टूक  
माझ्या खोलींतच पडली होती. टूकेच्या सबबीवर माझ्या खोलींत तिची  
सारखी जा-ये असे, पण अलीकडे मजुठाच येऊन टूकेंतलें जरूरीचें सामान  
काढून नेऊ लागली. एके दिवशी ती टूकसुद्धा मजुळेनें माझ्या खोलीतून  
नेली—माझ्या आशेचा धागा एकदम तुटला. मी जरा रागानेंच त्या दिवशीं  
हसेला वहिनींच्यादेखत म्हटलें,

“हसाबाई, आज टूक दिसत नाही तुमची माझ्या खोलींत ?”

“मजुळेन आत आणली असेल—” असें जरा तुटकपणानें उत्तर देऊन  
हसा पटकन् बाहेर निघून गेली. मला राग आला. या तुसड्या वर्तनाचा काय  
अर्थ काढावा ? मीं वहिनींकडे कपाळाला आठया चढवून पाहिलें वहिनी हसू  
लगवण्याकरताच कीं काय, नाकाच्या शेडयावर बोट ठेवून उभ्या होत्या. खरो-  
खरच मी इतका सतापलो होतों, कीं जर त्या वेळेस दादा का तेथे नसते—तर  
मीं काय केले असतें याची कल्पनाच करणें जास्त श्रेयस्कर होईल. मी तसाच  
भ्रू नार्हीं म्हणून अर्धपोटी उठलो नि बाहेर अगणात गेलो अगणात  
बाकावर मधू निजला होता, हरी त्याच्या शेजारीच खाली निजला होता,  
हंसा बागेच्या फाटकावर डोकें ठेवून उभी होती. मी थोडा रागानेंच  
तिच्याजवळ गेलों. बराच वेळ तिच्या हालचालीकडे मी न्याहाळून पाहत  
होतों.

दादा जेवत होते, तेव्हा वहिनी गुंतलेली होती. मी हलकेच हसेच्या  
खाद्यावर हात ठेवला. हसेने जरा दचकून माझ्याकडे पाहिलें. अधारात

तिच्या गालावर मोत्याचे सर चमकताना मला दिसले. माझा सगळा राग नाहीसा झाला.

“हसे, अधारात, एकीकडे—अस का बर रडतेस ?”

तिने फाटकावर डोकें ठेवलें व अश्रूना पूर्ण वाट करून दिली मी तिच्या हात धरून तिला माझ्याबरोबर बाहेर नेलें. दादा बाहेर येण्याची वेळ झाली होती, तेव्हा जरा लाबच गेलेले बरें. तीहि मला अश्रु दिसू न देण्याकरिता खाली मान घालून—मुळाव्यानें माझ्याबरोबर चालू लागली. बरेंच दूर गेल्यावर एका पाडलेल्या झाडाच्या बुध्यावर मी तिला बसवलें. मी तिच्यापुढें खालील गवतावर बसलो बराच वेळ कोणीच काहीं बोलेना—शेवटीं मींच हिरया करून म्हटलें,

“हसे—रागावलीस का माझ्यावर ?”

हसा काहींच बोलली नाही. वाऱ्यानें भुरभुर उडणाऱ्या केसांशींच ती खेळू लागली.

“हसे, ही नसती तेढ कां वाढवतेस ? हें तुझ रुसण नि फुगण तुला बर वाटत असेल, पण इकडे माझा जीव चालला आहे याची तुला काहीं तरी क्षिति आहे का ? हसे, तुझ्या या तुसड्या वर्तनाचा मी काय अर्थ समजू ?”

“दैवानच पाठ पुरवली, तिथ मी दुसऱ्याला वशाला त्रास देऊ ?” ती सन्नदित कठानें म्हणाली.

“मी नाहीं समजलों—” मीं म्हटलें.

“अज्ञानातच जिथ सौख्य आहे तिथ प्रत्यक्ष ज्ञान केव्हाहि कटु असतं”

“हें बघ हसे, तू म्हणींविणी बाजूला टाकून जरा सरळ बोललीस तर माझ्यावर मोठे उपकार होतील ! काय, झाल आहे तरी काय तुला आज ? टूकेविषयीं मी बोललों तर तूच परक्यासारख उत्तर देऊन बाहेर आलीस. अलीकडे तुला माझ्यासमोर उभ राहण्याचाहि वीट आलेला दिसतो आहे. ऐकून घे—उगीच रडून मला का त्रास देतेस ? हसे, तुला खोट वाटेल, पण खर सागायच म्हणजे तुला रडताना पाहून माझ्या काळजाच पाणी पाणी होत आहे ! पूस ते डोळे.”

तिने पुन्हा उगम पावणारे अश्रु मोठ्या प्रयासानें दाबून धरले—तरी पण ओठाची कसरत चालूच होती.

“हमे, सोन्यासारख सुखान आयुष्य जात असताना—वेडे, अस तुला रडू का आठवल ? की माझ्यावर रागावलीस ? साग—साग ना ?”

“तुमच्यासारख्या देवमाणसावर रागावून मी काय बर मिळवणार ? मी माझ्या दुर्दैवाला रडतें आहे. तुमच्यावर माझा काहीएक बोल नाही.” तिने मोठया कष्टाने म्हटलें

“मग—माझ्याशीं पूर्वीसारख का बोलत नाहीस ?”

“तें आपल्या वहिर्नीनाच विचारा ”

आता माझ्या डोक्यात प्रकाश पडला ! “पण वहिर्नीनीं काहीं बोलायला बदी केली नव्हती ” मी म्हटले.

“नाही—पण स्त्रियांचीं हृदय स्त्रियानाच माहिती तुम्हाला राग येईल, पण तुमच्या वहिनी काहीं बोळयान दूध पिणाऱ्या नाहीत हें खूप समजा !”

“वहिनी दादापाशी बोलली का ?”

“हो—”

“मला नाही तस वाटत ! एरव्ही दादा नसते का मला तस बोलले—”

“हेच का तुमच शिक्षण ? दादा पक्के व्यवहारी आहेत, हें तुम्ही कस विसरता ?—तुमच्या दादांनीं माझ्या मामामा पत्रसुद्धा धाडल आहे !”

“तुझ्या मामाना पत्र ?—”

“होय !—त्यात काय लिहिल आहे हें काहीं समजायला मार्ग नव्हता, पण मजुठेन पोस्टात टाकायचीं पत्र मला दाखविलीं, त्यात माझ्या मामाच्या पत्र्याच एक पाकीट होत.”

“अस्स !” मी विचार करू लागलों.

“आता तुम्हीच सागा—मी काय करू अशा वेळेला ! तुम्हाला माहीत नसेल, पण माझ आयुष्यच मुळीं अस चमत्कारिक आहे. लहानपणापासून माझ्या कपाळीं सदाचीच रड लागलेली. लहानपणी दहाव्या वर्षीच आईबापाना वाटेला लावून बसलें नि मामामामीच्या करड्या अमलात वागू लागलें. परमेश्वराची सारखी करुणा भाकीत होतें, की नारायणा ! काय वाटेल तें कर, कुणाच्याहि गळ्यात बाध, पण या मामीच्या धुण्यापाण्यातून मला सोडव. माझ्या बाराव्या वर्षीच माझ लग्न झाल मला किती आनंद झाला म्हणून सागू ? मला जर कोणी सांगितल असत तर मी माझ्या अगच्या

कातड्याचे जोडे शिवून त्या परमेश्वराला अर्पण केले असते ! दोनचार वर्षे जरा थोडीशी बरी गेली. सोळाव्या वर्षीच मातृपद भिळाल तरी मला आनंदच वाटत होता. हरीला दुसऱ्यांना दाखवताना मला कोण गर्व वाटे ! नि माझ्या बरोबरीच्या भैत्रिणीसुद्धा माझा हेवा करताना पाहून मी म्हणजे कोणी असाधारण देवता आहे असच मला वाटू लागल. पण एक गोष्ट मला जरा त्रास देत होती—” इतकं बोलून ती थांबली. मी तिच्या या लाबच लाब कहाणीकडे आश्चर्यानेच कान देऊन ऐकत होतो.

“ ती म्हणजे— मला त्या आयुष्यात काहीच राम वाटेना !—दकडच्या- पिंपरी मला फारस बोलता येणार नाही—अन् येईलहि. स्वभाव पडला जरा तामसी, त्यातून मी काही मजीला केव्हाच आले नाही. आईबापांच्या धाकामुळ म्हणा, अगर पदरी पटले नि पवित्र झाले म्हणून म्हणा, माझ्याबरोबर ते आयुष्य ढकलीत होते. मी मोठ्या उत्सुकतेन एखादी गोष्ट करावी अन् त्यांनी माझा पूर्ण विरस करावा. मी पुष्कळ दिवस खपून एक गळपट्टा तयार केला होता सासूवाईच्या शिब्यासुद्धा खाल्ल्या रात्री जागण्याबद्दल ! आणि तो पट्टा त्यांनी माझ्यादेखत फाडून टाकला. मला काय वाटल असेल, सांगा बर ? बायका शिकलेल्या नसल्या तरी त्यांनाहि भावना असतातच. एवढच, की त्या जास्त सहनशील होतात ! कारण त्यांना आपला कमीपणा चागलाच जाणवतो. पण सहनशीलतेला तरी मर्यादा आहेच की नाही ? काही तरी क्षुल्लक कारणावरून बायकोचा शब्दान का होईना, तुम्ही अमान करू लागला तर एक वेळ खपेल, दोन वेळा खपेल—तिसऱ्या खपेला मात्र त्या बायकोलाहि धट्टपणा येईल. आणि ती धट्ट आहे म्हणूनच जर तुम्ही तिचा राग राग करू लागलात—प्रेमाचा एक फुकटचा शब्दसुद्धा नाही—तर कोणतीतरण बायको जीव धरून राहील ? माझ्या आयुष्याचे पुरते धिडवडे उडायचे म्हणूनच की काय, मी विहिरीत उडी टाकून जीव देण्याचा बेत रहिन केला !”

“ काय वेड्यासारखा विचार हा ? ” मी म्हटले.

“ तुमच ठीक आहे हो ! पण बायकांची स्थिति मोठी नाजुक असते. सासरच्या कीडमुगीलासुद्धा दुखवता कामा नये, नाही तर नणदा जगात कशाला उत्पन्न केल्या आहेत ? अशा स्थितीत यानी आफ्रिका गाठली. अर्थात् माझी जरूरी नव्हती त्यांना. मी पुष्कळ हट्ट घेतला, पण त्यांनी

आपला विचार तडीस नेलाच. आज हें सगळं मला आठवलं अन् माझ्या आयुष्यानं जरा कुठं आशेचा अणु प्रकाश पडू लागला होता, तोंच पुन्हा हा त्रास—! आता तरी रागवाला का माझ्यावर ?”

“हसे, खरच तुला माझ्या सहवासात आनंद वाटतो ?” मी उत्सुकतेने म्हटलें.

ती काहीच बोलली नाही. मूक राहून जर जास्त स्पष्टपणें उत्तर देता येतं तर वाचेचा तरी कशाला विटाळ, अशीच काहीशी तिची कल्पना असल्यास न कळे. मी तिचा हात धरून म्हटलें,

“हसे, झालं तें झालं, यापुढं तरी तुझ्यावर मी स्वप्नातसुद्धा रागावणार नाही. श्रीहृदयाची तू आज मला पुरती जाणीव करून दिली आहेस. हसे, लौकिकदृष्ट्या तुझ्यावर माझी काडीचीहि सत्ता नसली तरी पण माझ्या मनाला वाटतं, की तू सर्वस्वी माझी आहेस तू कुठंहि ऐस, पण वेड्यासारखा विहिरीबिहिरीचा विचार डोक्यात आणण्यापूर्वी लक्षात ठेव, की तू मरशील ती मरशील अन् तुझ्याबरोबर दुसऱ्या एका वेड्या तरुणाचा जीव घेशील. आत्महत्येबरोबरच माझाहि खून करशील ! तेव्हा माझ्याविषयी जर तुला थोडंसं तरी काही वाटत असेल तर मला वचन दे पाहू, की असला विचार कधीहि मनात आणणार नाही म्हणून—”

तिनें मुकाट्यानं माझ्या हातावर आपला हात ठेवला. मी तिला उठवून म्हटलें,

“चल, घरीं जाऊ आयुष्य जर अशा बंधनाच्या बाहेरच असतं तर जगातले किती तरी निरपराधी जीव सुखानं नादले असते.”

“पण राग गेला ना ?” तिनें माझ्या खाद्यावर दोन्ही हात ठेवून म्हटलें.

“अनुराग मात्र कायम आहे !” मी हसून म्हटलें

“आता कधी—कधी माझ्यावर रागावणार नाही ना ?”

“आता माझ्या गळ्याची शपथ मात्र घेण्याचं बाकी राहिल आहे.”

“पहा बर—नाहीं तर पुन्हा जातीवर जालं”

“सगळेच काहीं असे रागीट नसतात काहीं—” मी म्हटलें.

“मग सागतेंच—मामाचं आजचं सकाळीं पत्र आलं आहे. आजच रात्री

ते येणार आहेत, नि उद्या मी मामाच्या घरी जाणार— का ? कपाळाचा घामसा पुसलात ? रागवायच नाही म्हणून शपथ घेतली आहेत ह । ”

काय बोलावें हेंच मला सुचेना.

“ आल्या प्रसंगाला तोंड द्यायला नको का ? ” ती सद्गद कठानें म्हणाली

“ होय—पण हसे, तुझ्याशिवाय—अन् उद्या तू इथें नसताना—मी काय करू मग ? ” मी गोंवळून म्हटलें.

“ मी येण्याच्यापूर्वी कस केलत ? तसच. ”

“ पण—त्या वेळेस तुझा-माझा सहवास नव्हता, त्यामुळ प्रेम नव्हत. अन् आता जर तू गेलीस तर— छे. ’ हसे, मामाना वाटेल ती थाप मारून मी त्याना येथून घालवून लावीन, नाहीं तर मीच तुझ्याबरोबर येईन. ”

“ महाराज ! हात जोडतें, पण तस काहीं करू नका ”

“ पण मग तू गेल्यावर माझ्याशी इतक सलगीच भाषण कोण करील ? माझ्यावर अवलंबून कोण राहील ? —हसे, तू नकोच जाऊस. ”

“ माझ्या जाण्यायेण्यावर जर माझी सत्ता असती तर— ”

“ तर जन्मभर मला सोडून गेली नसतीस, असच ना ? ”

“ पण तुम्हाला इतक वाईट का वाटाव बाई ? अजून तुमच वय आहे— उद्या लग्न झाल्यावर सुखान नादू लागाल— ”

“ हसे, मी लग्न न करण्याचा निश्चय केला आहे— ”

“ का ? ” तिने जरा हसून प्रश्न केला.

“ हें तूच आपल्या मनाला विचार— ”

“ इशऽ ”

“ खरच सागतों, खोट नाही. हसे, पाण्याच्या लोंढ्याला मोवळ सोडल असताना जी दिशा मिळते ती दिशा जगाच्या अतापर्यंत कायम. माझ्या तारुण्याच्या आकाक्षा, इच्छा—हसे, सर्वस्वी तुझ्या हातात आहेत माझं मन तुझ्या ताब्यात आहे, तर दुसऱ्या एका जिवाला माझ्या आयुष्यात बळ-जबरीन ओढून त्याला जन्मभर पस्तावात कशाला पाडूं ? आतां माझ आयुष्य नि तूं— काय व्हायच असेल तें होऊ दे. ”

घर जवळ आलें म्हणून आम्ही जरा दुरून चालू लागलों

“या भाउजी, कुठ गेला होतात इतका वेळ?” वहिनीचा आवाज होता.

“कोण बापुराव का?” हसेचा मामा !

“हसा, अग तुझी तयारी कर बाई. आम्ही पुष्कळ आग्रह केला, पण तुझ्या मामाला उद्याच गेल पाहिजे ते म्हणतात.” वहिनी म्हणाल्या.

मी काहीच बोललो नाही. माझ्या डोक्यात विचाराचें काहूर माजलें होतें. एक वेळ वाटे, कीं स्त्रीजात वगैरे विचार बाजूस ठेवून एक अशी सणसणीत लगानून द्यावी कीं नाही, की वहिनी माझी जन्मभर आठवण काढतील. हसा काहीच न बोलता हरीला खाद्यावर टाकून घरात गेली.

\*

\*

\*

आज हसा आपल्या मामाबरोबर जाणार होती. सकाळीं तिनें सामानाची बाधाबाध केली. काय असेल तें असो, सवाळपासून डोकें ठिकाणावर नसल्यासारखें ती करीत होती. सामान बाधताना काही सामान बाहेरच राहिलें. ट्रॅकेत सामान काही केल्या मावेना. तिनें पुष्कळदा खटपट करून पाहिली—शेपटीं त्रासून हरीला दोनतीन रपाटेहि तिनें चढवले. पण हरीला मारून टक कशी भरणार? ट्रॅक पुढें ठेवून कपाळाला हात लावून बसलेली मी तिला पाहिली

“काय झाल ?”

“काही नाही” माझ्याकडे न पाहताच तिनें उत्तर केलें. तिच्या आवाजात काररेणाची छटा होती.

मी जरा घाबरून म्हटलें,

“हसे, इतक मनाला लावून घेण्यात काय अर्थ आहे? योगायोग असेल तर पुन्हा आपल्या गाठीभेटी होऊ शकतील.”

“मला कससच होतय—” असें म्हणून तिनें ट्रॅकेवर डोकें टेकलें.

जळपास कोणी नाही अशी खात्री करून मी झटकन् पुढें होऊन तिचें डोकें धरले.

“काय होतय तुला ?”

“फिरल्यासारख होतय—आरऽऽग—”

“आज जाण्याचा बेत रहित केला तर ?”

“कहीं नको—”

“पण तुला चक्कर करते आहे ना ? ”

“जाईल आता मात्राचित्रा घेतल्यावर—”

“मी उगाळू का मात्रा ? ”

“नको—पण तेवढ माझ लुगड नि हरीचे सदरे टूकेंत बसवा.”

मी तिच्या म्हणण्याप्रमाणे केलें.

गाडी दुपारीं तीनची होती ऊन्ह म्हणजे मी म्हणत होतें. खालून जमीन तापलेली, भोंवताली वातावरण तापलें, आणि डोक्यावर जणु काय विश्वाभिन्नाचा शाप बसल्यामुळें सूर्यानें बाराहि डोळे उघडलेले. तसें स्टेशन आमच्या घरापासून लाब नव्हतें, एका हाकेच्या अतरावरच—पण हरी-सारख्या मुलाला कडेवर घेऊन, अनवाणीच ती हाकेची तडी ओलाडणें निदान हसेला तरी दुरापास्तच होतें. मामा आमच्याबरोबर असल्याकारणानें उघड्या डोळ्यानीं प्राण चाललेला मी पाहत होतों—आणि त्यातून मधून हट्ट घेतल्यामुळें त्यालाहि मी आपल्या हातावर घेतलें होतें. उन्हाची तिरीप लागू नये म्हणून मी उजव्या हातात छत्री धरून जरा दुरूनच, पण छत्रीची सावली हसेच्या डोक्यावर पडेल अशा बेतानें चाललों होतों. मधूची बटवट चालू झाली—

“काका—ए काका—काका S S —”

“काय रे ? ” मी जरा तुसडेपणानें म्हणालों.

“काका, मोत्याला घे ना रे बरोबर—”

मोत्याला दगड मारून मी आताच हाकललें होतें.

“जास्ती बडबड करशील तर तुलाहि दगड मारून घालवीन घरात.” मी त्याला गप्प बसवण्यासाठीं रागानेंच उत्तर केलें; पण काकाचा अत पाहण्याची त्याची तयारी होतीच

“तू मला दगड मारलास तर मी दादांना सागेन ”

“कडेवर नीट बैस. आता हाललास तर देईन फेकून खाली.”

जरा वेळ तो स्तब्धच होता.

“काका—”

“ काय आता ? ”

“ तुला एक मजा सागू ? ”

“ नको—तू गप्प बस—”

“ आत्ता आईन ह्याना ( हसेला नावानें हाक मारणें त्याला माहितीच नव्हतें जसें काहीं ) चोळीला कापड दिलें अन् गाडीत भात करायला तादूळ दिले—मी पाहिलें ”

मला हसू आवरेना—हसाहि पण कपाळाचा घाम पुशीत हसली. मामा मागें वळून म्हणाले,

“ पोरगा मोठा चलाख आहे बर का, बापुसाहेब. काय रे, येतोस का रे आमच्याबरोबर ? ”

मधू जरा वेळ विचारात पडला नंतर मला घट्ट बिलगून म्हणाला,

“ अऽह ! काका येईल तर मी येईन.”

काकाविषयीच्या भक्तीचें हें प्रदर्शन एरव्ही मला मोठें सुखावह झालें असतें, पण आता मी त्या लहरीत नव्हतों. मधु पुढें म्हणाला,

“ काका, त्यानीं तादूळ घेतलेले आहेत लुगड्यात—मी मागितले थोडेसे त्याच्याजवळ मला खेळायला, तर त्यानीं मला काय दिले ? ”

मी त्याच्याकडे जरा कौतुकानेंच पाहिलें.

“ हें बघ ” म्हणून हसेन त्याला दिलेल्या लिमलेटच्या गोळ्याचा पुडा त्यानें खिशातून काढला.

हसा इतका वेळ काहींच बोलली नाहीं. मी तिच्याकडे मधून मधून पाहत होतो, पण ती बोलण्याचें काहीं चिन्ह दिसेना आणि अशा मूकावस्थेत वियोग होण्याची कल्पनाच त्रासदायक होती. आता ती डोळे मिटूनच चालली होती. मी तिला हळूच म्हटलें,

“ हसे, तू इतका वेळ बहिरेपणा धारण करून आता आधळ्याच सोंग चालवला आहेस वाट ? ”

डोळे किलकिले करून तिनें माझ्याकडे पाहिलें झोपेत चालणाऱ्या मनुष्याप्रमाणें तिची अवस्था झाली होती तिला घेरी येणार हें तर नक्की होतें. काय करावें या विचारात मी होतो, इतक्यात हरीसकट ती मटकन् खाली बसली. भर रस्ता, उन्हाची वेळ, त्यातून मूल खाद्यावर—आसपास

कोठें सावलीहि नाही. मामानीं चटकन् मागें पाहिलें. दगडाला पाझर फुटेल कीं नाही ही शका माझ्या डोक्यात खेळू लागली. पण नाही— हसेच्या सुदैवानें मामा मागें वळले. मामानी हातातील ट्रक खाली ठेवली व हरीला आपल्याजवळ घेतलें हसेचे डोळे मिटलेलेच होते. मी तिच्या डोक्यावर छत्री धरली व मधूला खाली उतराविलें, तशी 'पाय भाजतात काका' म्हणून त्यानें एकच आकान्त माडला. मामा जरा वेळ विचार करीत उभे होते. जरा वेळानें माझ्याकडे वळून ते म्हणाले,

“बापूसाहेब, कसहि करून मला गाडी गाठलीच पाहिजे.”

“मग ? —पण आज राहिलत तर ? —त्यातून हसाबाईना चालवेलस मला नाही वाटत—” मी म्हटलें.

“ह, अस दिसत खर—पण गाडीची वेळ झाली वाटत. छे, बुवा ! काय हें नसत विघ्न—”

मामाच्या डोक्यातून काहीच नक्की बेत बाहेर पडेना, तेव्हा पुढाकार घेणें ओघानेंच मला प्राप्त झालें

“मधू— ए दगडया— घरी पळ अन् मजुळा घरात असली तर तिला घेऊन ये जा— पळ—”

मधूहि पण तेथें उभा राहून कटाळला होता. तो लगेच पळाला

“मामा—तुमची गाडी सुटली आहे, तुम्ही जा आता— हसाबाईना आता येण शक्य नाही. हरीला द्या माझ्याजवळ अन्—”

मामा चटकन् फटक् फटक् जोडा वाजवीत निघून गेले. उभ्या रस्त्यात, निजलेला हरी माडीवर ठेवून, मी हसेला रुमालानें वारा घालू लागलों तिचें सर्वांग घामानें निथळलें होतें मी तिच्या तोंडावरचा घाम पुसला—पण ती शुद्धीवर येण्याचा रग दिसेना.

\*

\*

\*

दहा दिवस आणि दहा रात्री मला जागून काढाव्या लागल्या. हसेच्या रोगाचें निदान करणें मोठें कठीण होतें. काहीं डॉक्टरानी Brain fever, काहींनी Sun-stroke, काहींनी काहीं, काहींनी काहीं असा शेरा दिला. मला त्याच्या बोलण्याचा काहीच अर्थ समजत नव्हता. वरकरणी मी 'हो' 'नाहीं' वेळ पडेल तसें उत्तर देत असें. पण हा पापण्याआड दडलेल्या

बुबुळाचा खेळ पाहण्याकडे— एकवार तरी तिचे नाचरे डोळे उघडलेले पाहण्याकडे—माझे लक्ष गुतून राहिले होते. दगड होऊन पडलेल्या अहल्ये-प्रमाणे ती निश्चल पडून राहिली होती. तिला हरीची पर्वा नव्हती, माझी नव्हती— सर्व जग असून-नसून तिला सारखेच होते. मी मोठ्या आशेने तिच्या डोळ्याकडे पाहिले, हळूच तिच्या कानागशी तोंड नेऊन ‘हंसे’, म्हणून मोठ्या कळवळ्याने हाक मारावी— पण छे. ! तिने डोळे म्हणून उघडले नाहीत

शेवटी तिच्या नवऱ्याला तार केली. तिचे सासूसासरे आले—पण ते तरी काय करणार ? वहिनींनी मात्र आपली शिकस्त केली ! इतक्या लोकांची जेवणीखाणी—सगळ्यांचे जेथल्या तेथे—एक वेळ पूर्वीचे तिचे सर्व अपराध विसरून तिच्याशी प्रेमाने बोलावे असे मला वाटू लागले.

हसेच्या या असहाय स्थितीकडे पाहून मला एक घटकाभर का होईना, मोठ्याने गळा काढून रडावेसे वाटू लागले दहाच दिवस—पण दहा वर्षांसारखे मला वाटले. दररोज सकाळ होई—सकाळची दुपार होई—दुपारची तिन्हीसाज होई व रात्रीचा अधार पसरू लागे, पण हसेला दिवसाच्या या चारी अवस्थांची बिलकुल जाणीव नव्हती. दुपार झाली, की डॉक्टरांनी सांगितल्याप्रमाणे थोडेसे हुलग्याचे पाणी, ताक वगैरे घालून, मी तिला चमच्याचमच्याने पाजीत असे. कधी म्हणून तिचा प्रतिकार नव्हता, की अगिकारहि नव्हता. मला तिच्या या स्थितीचेच राहून राहून वाईट वाटे. तिचे कपडे बदलणेसुद्धा अशक्य होऊन बसले होते मला तर ते शक्यच नव्हते, पण वहिनी आणि मजुळ्यासुद्धा या कामाला तयार होईनात, आणि त्याचोहि बरोबर होते. हसा म्हणजे निव्वळ एक दगडाची बाहुलीच होती—त्यांनी तरी तिला दुसरे लुगडे कसे नेसवावे ? एक पाय तळ्यात व एक पाय मळ्यात, अशापैकीच काहीशी हसेची स्थिति झाली होती. तळ्याच्या बाजूने तिला कोण ओढू पाहत होते हे जाणणे माझ्या कल्पनेच्या आटोक्याबाहेरचे होते, पण मळ्याच्या बाजूला मात्र मी उभा होतो. सुमारे एक-दोन महिन्यांपूर्वी जर कोणी मला माझ्या मनाच्या प्रचलित परिस्थितीची थोडीबहुत पूर्वकल्पना करून देण्याचा प्रयत्न केला असता तर मी त्याला खुळा समजून हसलो असतो. कारण त्या वेळेस हसा माझ्या आयुष्यात आली नव्हती.

ज्याप्रमाणे प्रशान्त सरोवराच्या मध्यभागीं एकादा दगड टाकला असता एक-मागून एक आणि एकाहून एक मोठ्या अशा लहरी उगम पावतात, त्याप्रमाणें हसेने माझ्या मानससरोवरात गोंधळ उडवून दिला होता. फरक एवढाच, की पाण्याच्या लहरी काही काळानें अस्पष्ट होऊ लागतात आणि हसा तर दिवसेंदिवस माझ्यावर अननुभूतपूर्व ताबा चालवू पाहत होती. आणि याचे कारण काही केल्या मला सापडेना. वास्तविक हसेचा माझा अर्थाअर्थी सबध नाही ज्याच्यातर्फें तिचीमाझी ओळख झाली तो तर माझ्यापासून किती तरी दूर गेला होता हसेपेक्षा शतपटीनी सुंदर अशा मुली माझ्या पाहण्यात आल्या होत्या तिच्यापेक्षा जास्त शिकलेल्या मुली माझ्या परिचयाच्या होत्या हसेवर प्रेम करण्याचा मला बिलकुल अधिकार नाही हे मलाहि पटत होत दुसऱ्या कैक अविवाहित मुलीवर प्रेम करण्याची मला मुभाहि होती आणि इतक्या अडचणी असूनसुद्धा हसा म्हणजे मला परब्रह्म वाटे. पूर्वजन्म नाहीं नाहीं, म्हणून आपण म्हणतों—मग हें असे का ? पूर्वजन्मीचे लागेबाधे असल्याशिवाय हें असे आकर्षण कसे घडू शकेल ? कीं याला दुसरीहि काही कारणपरंपरा असू शकेल ? मला तर या ठिकाणी पूर्वजन्माच्या कल्पनेचाच जास्त भरवसा वाटतो.

मातेचें मुलावर निहेंतुक—प्रत्यक्ष प्राणापलीकडे प्रेम असतें असे आपण म्हणतों पण मग हसाच या नियमाला अपवाद होती कीं काय ? कारण हरीविषयीं तिला फारसें प्रेम कधींच वाटत नव्हतें. कीं माझ्या निरीक्षणातच चूक झाली होती ? बायका शिक्षित असल्या, कीं आपण त्याच्यावर उद्धटपणाचा आरोप लादतों. शिक्षणानें पोरी उद्दाम होतात, म्हणून कुरकुर करणारे पुष्कळच लोक माझ्या पाहण्यात आहेत. पुष्कळ विवाहेच्छु तरुण वरील सबबीवर शिकलेल्या मुलींशीं सबध टाळतात असें माझ्या पुष्कळदा पाहण्यात आले आहे—मग ‘असे पति देवचि ललनाना तयासी अन्य भावना ना—’ या आर्यस्त्रीच्या रूढ कल्पनेला लाथाडून देऊन बेछूट वागणाऱ्या हसेला काय म्हणावें लागेल ? शिक्षण म्हणावें तर माझ्याजवळूनच मागच्या महिन्यात—Hansa या पाच अक्षराचा धडा तिनें घेतला होता. हसेच्या या कृतीला दुसरें तिसरें नाव देण्याची कल्पनाच मुळीं असल्या होती. रूढ भावनापेक्षा या प्रथमदर्शनीं मनाला धक्का देणाऱ्या—पण जगाच्या

सुरुवातीपासून तों आतापर्यंत थोड्या-फार प्रमाणात अव्याहत चालू राहणाऱ्या अकारण वा सकारण प्रेमालाच जास्त महत्त्व आहे काय ? हें प्रेम शिक्षण पाहत नाही, काळ पाहत नाही, वेळ पाहत नाही, सर्व रूढ भावनाना झुगारून देते. यात दैवी अश असण्याचा काही संभव असेल का ?

मी नेहमीप्रमाणे हसेच्या उशाशी बसलों होतो. सकाळची वेळ होती. बहिनी अग धुवायला गेल्या होत्या. दादा कामावर गेले होते. हसेचा मामा रजा काढून आला होता, तोहि फिरायला म्हणून बाहेर गेला होता. हसेचा सासरा अगणात कायसें करीत होता हसेची सासू ओलेत्याने तादूळ वारीत होती. खोलीत हसा व मीच काय तीं होतो. प्रथमेच्या चंद्रकोरीकडे ज्या-प्रमाणे औत्सुक्याने आपण पाहतो त्याचप्रमाणे मी हसेच्या काळ्या पडलेल्या नेत्रवल्याच्या बाजू निरखून पाहत होतो. मला आठवतें, लहानपणी— मी सुमारे पांचसहा वर्षांचा असेन नसेन— माझे वडील मला माडीवर घेऊन आमच्या पुण्याच्या वाड्याच्या अगणात बसत. प्रथमेचा चंद्र—तो कितीसा वेळ दिसणार ? नवीन सदरा मिळेल या मूढ आशेने अगावरचें सूत काढून त्याला वाहण्यात जो एक अपूर्व आनंद वाटे त्याची कल्पनाच करणे बरे आज हसेने डोळे उघडले तर तिला माझे आयुष्य वहायला मी तयार होतो. पण 'आज चंद्र उगवणारच नाही असें तर होणार नाही ना' ? ही लहानपणची वेडगळ कल्पना मला आता भेडसावू लागली. हसेने अखेरचेच डोळे मिटले होते की काय ? 'उगवेल अ आता चादोबा' असे म्हणून लहानपणी आधारचे शब्द ऐकवायला वडील होते, पण—आता मात्र मी निराधार होतो. दहा दिवस विचरणे नसल्यामुळे सती जायला तयार झालेल्या चितोडगडच्या पद्मिनीच्या केसाची कळा तिच्या वेणीला आली होती. मला गहिवरून आलें, कठ दाढून आला परमेश्वरावर काडीचाहि विश्वास नसता एखाद्या भोळ्या-भाबड्या वयोवृद्धेप्रमाणे मी मनातल्यामनात तेहतीस कोटि देवाना सहासष्ट कोटि नवस केले. मी तिच्या डोळ्याकडे पाहिलें तों—तों काय ? पृथ्वीवरचें स्वामित्व देण्याकरिता जर कोणी पुढें आला असता तर त्याला मी सातासमुद्रापलीकडे फेकून दिलें असतें—हसेने डोळे उघडले होते ! हसा अर्धवट उघड्या नेत्रांनी वर पाहत होती ! तिच्या गालावरील खळगी जास्त स्पष्ट दिसू लागली होती ! हसा जिवंत होती आणि हसा किंचित् हसत होती !

“हसे, हसे—” माझ्याच्याने पुढे बोलणेना तिच्या डोळ्यात अश्रु जमा झाले. मी हलकेच तिच्या डोळ्यातील अश्रु पुसून टाकून म्हटलें, “हसे ! वेडे, काय मला भेवडावल होतस ? हसे, मला त्रास देण्याचा काय विडाच उचलला आहेस का तू ? माझी परीक्षाच पाहायची होती तर या मार्गाशिवाय दुसरे मार्ग तुला काय सापडलेच नाहीत का ? ”

तिने किंचित् मान हलवली व बोलण्याचा प्रयत्न केला. पण तिच्या शब्दाचा स्पष्ट उच्चारच होईना. मी तिच्या तोंडापर हात ठेवून म्हटलें,

“अऽहः ! आत्ता नको बोलूत— आता बरी झालीस, की सर्व आयुष्यभर माझ्याशी बोलत बस—तू जरी माझ्यावर रागावलीस तरी हरकत नाही— माड पाहिजे तर माझ्याशी, पण हें मुक्याच नि आवळ्याच व्रत सोडून दे.”

आजाराने तिचा हातमुद्धा रोडावला होता

“कोणाचे शाप भोंवताहेत हे तुला ? अगाची काटी—हातापायाच्या काड्या— हसे, जन्म घेतलास तो साता जन्मीचीं पाप फेडण्याकरता का ग ? ”

तिने माझ्याकडे केविलवाण्या नजरेने पाहिले यापेक्षा तिची पूर्वीचीच निश्चल परिस्थिति बरी होती असें मला वाटू लागले तिच्या डोळ्यात करुण-रसाशिवाय दुःम्या कोणत्याच भावनेला थारा नव्हता. तिच्याकडे पाहिलें, तों ती काहीं तरी बोलण्याचा प्रयत्न करीत होती मी जरा खाली वाकलों. ती हलकेच पुटपुटत होती,

“गळ्यात—मोत्याची माळ—आई ऽ ग ऽ ग—”

आता माझ्या लक्षात आलें तिच्या गळ्यात मी तिला दिलेल्या सिरो पल्सची माळ होती ते मणी तिच्या मानेला खुपत होते. मी हलकेच तिचें डोकें उचलून ती माळ तिच्या गळ्यातून काढली. तिने माझ्याकडे कृतज्ञता-बुद्धीने पाहिलें व माझा हात आपल्या डोक्याखाली घेतला. मी मोकळा असलेला हात तिच्या गालापर ठेवला तिने किंचित् स्मित केलें.

आणि या वेळेस मला जगाची पर्वा वाटत नव्हती. हसेचें आजारीपणातून उठणें म्हणजे तिचा पुनर्जन्मच होय तिच्या आजारीपणात तिच्या नवऱ्याला तिची दया आली नाही. सर्वजण—प्रत्यक्ष तिचा मामामुद्धा—दुरूनच तिचा मृत्यूशी चाललेला हा झगडा पाहत होते. ती पुन्हा जिवंत झाली असता, पूर्वी तिच्याविषयी बेफिकीर असणाऱ्या लोकांनी आता तिच्यावर

काय म्हणून सत्ता गाजवावी ? तिने स्वतः मृत्यूशीं दोन हात करून त्याच्यावर जय मिळवला होता. तिच्या मर्जीप्रमाणे ती आता राहू शकेल ! आजारी पडली म्हणून तिच्या मामाच्या केसाच्या जटा झाल्या नव्हत्या, की तिच्या नवऱ्याचे डोळे खोल गेले नव्हते, की जगाला तिच्या आजारापासून काहीएक त्रास पडला नव्हता. आता ती बरी झाली होती—तिच्यावर तुम्ही काय म्हणून सत्ता गाजवणार ? तिच्या देहाची ती पूर्ण मालकीण आहे. माळ ठेवण्याकरता तिच्या उशाखालच्या किल्ल्या घेऊन मी निची ट्रक उघडली. ती मुकाट्याने पाहत होती. ट्रक उघडल्याबरोबर वरतीच पडलेल्या एका रेशमी हातरुमालाकडे माझे लक्ष वेधले. तो रुमाल माझा होता मी पोन्सिलीने अक्षरे काढून दिल्यावर त्यावर Bapu म्हणून हसनं रेशमाच्या धाग्याने माझ्या नावाचीं अक्षरे काढलेली मला दिसली. मी रुमाल उघडून किंचित् आश्चर्याने हसेकडे पाहिले. तिने मला खूण केली. मी जवळ गेल्याबरोबर तिने चटकन् माझ्या हातातून तो रुमाल हिसकावून घेऊन आपल्या पोलक्याआड दडवला. मी जास्तच गोंधळात पडलों. हिला रुमाल पाहिजे होता तर मला न विचारता, न कळवता, तिने तो का घेतला ? व आता पुन्हा हिसकावून घेऊन, सूर्यदर्शन होऊ नये म्हणून काढलेला कुणगा पटकन् जमिनीत दडवण्याकरता जीव टाकणाऱ्या एखाद्या कजुषाप्रमाणे—माझ्यापासून लपवून का ठेवला ? उघड उघड मागितले असते तर एक काय दहासुद्धा रुमाल मी तिला बहाल केले असते—मग ही चोरी का ? मी तिच्याकडे पाहिले. तिने माझ्याकडे एखाद्या गुन्हेगाराप्रमाणे पाहिले व ती थोडीशी हसली.

“हसे, तुला रुमाल पाहिजेत का ?” मी म्हटले. तिने मानेनेच नको म्हणून म्हटले.

“मग—?” मी तिच्या पोलक्याकडे बोट दाखवून म्हटले.

“तुम्हाला समजणार नाही.” अशा अर्थाने तिने मान हालवली. मी ऐकण्याकरता खाली वाकलों—तिने हलकेच म्हटले,

“सांगेन पुढे— पण हातरुमाल मला द्या—”

आता माझ्या डोक्यात आले मला सागायला तिला धीर झाला नाही. मला न कळवताच माझी आठवण म्हणून माझा आवडता रुमाल तिने आपल्याबरोबर घेतला होता. कदाचित् गाडीत बसल्यावर सागण्याचा तिचा

बेत असात्रा. दरवाजा उघडल्याचा आवाज झाला म्हणून मी मार्गे पाहिलें—  
दारात मामा उभे होते. वहिनी हातात लोण्यानें लडबडलेली रवी धरून  
उभ्या होत्या. मधू हातात एक चिपाडाची काडी धरून उभा होता.

मामानीं वहिनीकडे पाहिलें. वहिनीनीं नजरेला उलट सवाल टाकला.  
दोघानींहि माझ्याकडे व माझ्या शेजारीं पडलेल्या हसेकडे अर्थपूर्ण नजरेनें  
पाहिले. मधू हातातील काडी धेऊन माझ्याकडे धावतच आला.

“काका, मला तू कडब्याच्या काडीची बदूक करून देईन म्हणाला  
होनास ना रे? दे आता!”

वडब्याच्या काडीची खरोखरच जर एखादी एनफील्ड रायफल तयार  
करण्याची माझ्या अगात जादू असती तर ह्याच रायफलनें मी त्या दिवशीं  
पाच खून करून आत्महत्या केली असती!

\*

\*

\*

सुमारे एक महिन्याचा अवधि लोटला होता. सुटी सपल्यामुळें मी  
पुण्यास निघालो. माझ्याबरोबर हसा व हरी होती. हसेला बरे वाटायला  
लागल्यापासून सर्वांनींच आपला तळ हालवला होता, तेव्हा तिला बरोबर  
नेणें माझ्यावरच पडले. त्या दिवशीच्या त्या प्रकारापासून मामानीं माझ्याशीं  
बोलणें चालणें अजिबात बदलें होते. आपल्या भाचीशींसुद्धा ते जरा  
कुठ्यानेंच बोलत. मला एक वेळ हसू येई आणि पुन्हा वाईटहि वाटे  
वहिनीनीं व मामानीं त्या महिन्यात काय काय डावपेच रचले ते त्याचें  
त्यांना माहीत. एवढें मात्र खरें, की ही दुकल आम्हाला स्वस्थ बसू देणें  
शक्यच नव्हते. घरात जो तो माझ्याशीं चढेलपणानेंच वागू लागला. हसेला  
खाणें पिणेंसुद्धा वेळेवर मिळणें दुरापास्त होऊ लागले. शेवटीं जेव्हा मी  
नरसिंहरूप धारण करून एक दिवस वहिनींशीं दोन तास कडाक्यानें भाडलों  
तेव्हा त्या ताळ्यावर आल्या. दादाना माझ्याविषयीं तिरस्कार वाटत नव्हता;  
पण माझ्याकडे पाहून विचित्रपणानें उसासे टाकताना मीं पुष्कळ वेळा  
त्यांना अचानक पकडलें होतें. ‘काय काय पोराच्या नशिबी आहे कोण  
जाणे! नाना असते तर माझ्यावरची जबाबदारी तरी टळती.’ असे  
ते आपल्याशींच पुटपुटत असत. मला त्याचें समाधान करणें फारच  
जड गेले असतें. त्याचें आयुष्य अगदींच सथपणें वाहत गेलें होतें.

व्याच्या अठराव्या वर्षी त्यांना नोकरी लागली. सुरुवातीला पगार चाळीसच होता, पण पुढे वाढत वाढत आज अडीचशे रुपये पगार, पुन्हा अलावन्स वगैरे मिळून तीनशेंच्या घरात त्यांनी प्रवेश केला होता. एकोणिसाव्या वर्षी आईबापांनी ठरवून आणलेल्या मुलीच्या गळ्यात त्यांनी माळ घातली होती. ससारातले नेहमीचे खटके वजा जाता वहिनीचें व त्याचें कधींच भाडण झालें नाहीं मधू, सुशिला यासारखी दोन रत्नेंहि वहिनींनी त्यांना बहाल केली होती. एकदरीत आयुष्यात कुठें म्हणून कुरकुर करण्यास त्यांना जागा नव्हती त्यांना या गुतागुतीच्या प्रकरणाचा उलगडा व्हावा कसा ? हसेनें दादाना 'पक्के व्यवहारी' म्हणून म्हटलें होतें, पण तिची ती चूक होती. दादा काहीं काहीं गोष्टींत बायकोच्या पूर्णपणें अधीन असत. बायकोच्या मर्जीबाहेर वागणें त्यांना फार जड गेलें असतें. माझें आयुष्य सर्व प्रकारें त्याच्याहून भिन्न होतें दादा सकोचवृत्तीचे तर मी फटकळ दादाचा नमतें घेण्याचा स्वभाव फार—मला लोकांच्या नाकात काड्या घालण्याचा मोह अनिवार. त्यामुळे माझ्या खोड्यावर पाघरून घालणें, शिवाय वहिनींची समजूत काढणें—या दोन्हीहि गोष्टी त्यांना साधत नसत. नवराबायकोमध्यें जर खटके उडालेच तर त्याचें कारण मी होतों. अशा परिस्थितीत दादाना माझ्याविषयी थोडेंबहुत वाटल्यास नवल नाही मी जायच्या दिवशीं स्टेशनवर मला एकीकडे नेऊन त्यांनी माझ्या हातात एक शमराची नोट हलकेच ठेवून दिली. मी नको म्हणून परत करणार, इतक्यात दादा झटकन् बाजूला होऊन दुसऱ्याच एकाशी बोलण्यात गर्क झाले. गाडी सुटताना माझ्या खिडकीशी येऊन विशातून चार सुपारीचीं खाडें, काही वेलदोडे, मूठभर लवंगा वगैरे काढून त्यांनी माझ्या हातात ठेवलें. मला गहिवरून आलें, आणि शक्य असतें तर आम्ही दोघेजण एकमेकांच्या गळीं पडून मुक्तकठानें रडलों असतों. हसा दुरून सर्व पाहत होती. तिचेहि डोळे पाण्यानें भरून आले होते. दादानी शेवटी म्हटलें—

“जपून रहा—अविचार करू नकोस. तुला कोणीहि जवळ केल नाही तरी मी आहे—”

गाडीची शिटी झाली व तें वाक्य अर्धवटच राहिलें.

गाडी चालू झाल्यावर मी मधल्या बर्थवर येऊन पडलों.

“हसे, इतके दिवस भरत, राम, लक्ष्मण याच्या प्रेमाला मी भडक रगान चितारलेल्या कल्पना समजत होतो. पण सत्यसुद्धीत दादा-चापूसारखे सहोदर त्या व्यासाच्या कविकल्पनेला माग टाकू शकतील अस मला वाटू लागल आहे.” हसेला माझ्या म्हणण्याचा अर्थ कळलेला दिसला नाही. ती माझ्याकडे पहातच राहिली

\*

\*

\*

पुण्यात हसा आपल्या सासरी गेली. मी माझ्या खोलीकडे गेलों तीन वर्षांपूर्वी या खोलीत प्रथम पाऊल टाकताना ज्या भावना माझ्या मनात होत्या त्या आज बिलकुल नव्हत्या प्रीव्हियसला आल्यावर मी मनाशीच खूणगाठ बाधली होती, की काय वाटेल तें होवो, कॉलेजातून नाव मिळवूनच बाहेर पडेन, आणि आज नाव मिळवण्याकरिता मी काय करीत होतो? खोलीत दारावरच लिहून ठेवले होतें—‘आत्मविश्वास ही यशाची गुरुकिष्ठी आहे’! हसेसारख्या नाचच्या डोळ्याच्या मुलीनें माझा आत्मविश्वास पार धुऊन टाकला होता. ‘असाध्य तें साध्य करिता सायास, कारण अभ्यास तुका म्हणे’ म्हणून तीन वर्षे क्रमिक पुस्तकाचा जिगपाड समाचार घेत होतो. पण आज हातातल्या टेंपेस्टला लाथ मारून तें खिडकीबाहेर फेकून घावेंसें मला वाटू लागलें कृष्णाचा फोटो मी टेबलावर ठेवला होता त्याच्याखालीच माझ्या घरच्या अभ्यासाचे वेळापत्रक लिहून ठेवले होतें सकाळी ६ ला उठून १० पर्यंत अभ्यास, दुपारी ३ ते ६ पर्यंत अभ्यास, रात्री ८॥ ते १२॥ पर्यंत अभ्यास—मिळून चोवीस तासातून ११ तास मानेवर खडा ठेवण्याचा माझा कार्यक्रम होता, पण या वर्षी ११ तास तर राहिलेच, ११ मिनिटें तरी अभ्यास होईल की नाही, याचीच मला शका वाटू लागली मी तें वेळापत्रक—माझ्या गत आयुष्याचें स्मृतिचिन्ह—टर्कनू फाडून टाकले, त्या तुकड्याखाली काडी ओढली व हसेच्या घराकडे निघालो! हसा ओसरीवरच ट्रॅकतील सामान काढण्याच्या उद्योगात होती तिची सासू मागल्या सोप्यात निजली होती, सासरा माडीवर नित्यनैमित्तिक वामकुक्षी करीत होता. मला पाहिल्यावर ती हसून म्हणाली,

“ओहो! साहेब आले वाटत? म्हटल आता कशाला गरिबाची आठवण होईल? अन् गरिबाच्या घरी कशाला पायधूळ झाडतील?”

“का ? आठवण न व्हायला काय झाल ?”

“आता काय ? कॉलेजात मित्राना—मैत्रिणींना काय तोटा ? गरीब बिचाऱ्या हसेची आठवण राहते कगाला ?”

“ह समजल बर—पुरे करा आता शहाणपणा, बाईसाहेब—” मी जरा थट्टेनेच म्हटले

“काय पण राग आलाय एका माणसाला ? अगदीं म्हणून अगदीं माझ्याशी बोलण टाकून देण्याचा विचार आहे ह ? राग डोक्यात चढला वाटत ! आता टाळूचे केस तरी जाग्यावर राहतो का नाही शकाच आहे बाई !”

मी तिच्याकडे कौतुकाने पाहतच राहिलो. एक महिन्यापूर्वी आजारी असताना काय जी थोडोशी विश्रान्ति मिळाली असेल तोंडाला तीच खरी.

दाराशींच टागा थांबल्यासारखा वाटला बाहेर पाहिले, तो हसेचा नवरा टाग्यातून खाली उतरताना दिसला मी झटकन् दूर जाऊन उभा राहिलो. मध्येच घरी परत येण्याचे काय कारण असावे बर ? की त्याच्या कानावर या बाबतीत काही गेले ? आणि किती ? ह्यापैकी सत्याचा अंश किती व तिसवट-मीठ लावलेला किती ? कदाचित् एरव्हीच आला असेल झाले, अ. ! त्यात काय भिण्यासारखे आहे ? काही का असेना—हसेला बिल्कुल त्रास पडू देता कामाचें नाही—त्या पायी मी जन्माचा गुन्हेगार ठरलो तरी बेहेत्तर.

“काय नारायणराव, झाली का आठवण हिदुस्थानची स्तक्या लवकर ? नाही तर तुम्ही पडलात ऑफिसर लोक—एकदा कोणत्याहि कामात गुतलात की अम्मळ इकडच इकडे होईन म्हटल तरी वेळ मिळण कठीण—” मी म्हणालो.

माझ्या लक्षात आले, की नारायणराव कपाळाला आव्या चढवून रागाने माझ्याकडे पाहण्यापेक्षा जास्त काही करीत नव्हते मी एकदम गप्प राहिलो.

“मी घर सोडून गेलो म्हणजे दुसऱ्यांना मोकळ करून गेलो होतो अस वाटल काय तुम्हाला ?” ते म्हणाले. मला या वाक्याचा अर्थ समजला, पण प्रथमदर्शनीच भाडण नको म्हणून मी ओठ चावीत उभा राहिलो. हसेची काय स्थिति झाली असेल हें पाहण्याकरता मी मागे वळून पाहिले, तो हसा तेथे नव्हती.

जरा वेळाने नारायणराव कपडे न काढताच घरात गेले. मी हसेच्या

ट्रॅकेंतून एक छुना आनंदाचा अक काढून वाचू लागलों. बराच वेळ आत काहींच हालचाल दिसून आली नाही. नंतर रागाच्या शब्दाचा वर्षाव ऐकू येऊ लागला. आत जावें कीं न जावें हा विचार मला सारखा त्रास देऊ लागला. नवरा आपल्या लक्षाच्या बायकोला—अपशब्द असले म्हणून काय झालें—जर बोलू लागला तर त्रयस्थाला मध्ये पडण्याचा कितपत हक्क पोहोचेल? जगाच्या—समाजाच्या दृष्टीनें मी त्रयस्थच नाहीं का? समाजानें नारायणरावाच्या हातात 'कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुम्' शक्ति दिलेली होती. माझ्या हातात काहींच नव्हतें, उलट मी समाजाच्या दृष्टीनें अपराधी होतो. नवऱ्यानें बायकोला मारहाण केली तरी ती समाजाला खपेल, पण माझ्यासारख्यानें तिच्या हाताला गोंजारलेलें पाहून 'शान्त पापम्' म्हणून एकच हलकळोळ माजून राहिल. काय करू? दृष्टीआड सृष्टि करण्याकरिता तेथून खोलीकडे पळून जाऊ का? मग हसा—निराधार, निराश्रित अबला—तिचा वाली कोण? तिनें ज्याच्याकडे मोठ्या आशेनें पहावयाचें त्यानेंच जर तोंड काढें केलें तर—? मी पळून जाण्याची इच्छा मोठ्या कष्टानें दाबली. हातातील आनंद दूर कोपऱ्यात भिरकावून दिला.

जरा वेळानें हसेचे सासूसासरे बाहेर आले. मी त्याच्याकडे पाहिलें. दोघांनींही भेदक दृष्टीनें माझ्याकडे पाहून खिन्नपणानें मान हलवली. सासूसासऱ्याची या बाबतीत काहींच मदत मिळेलसें मला वाटेना. प्रत्यक्ष अनुमति नाहीं तरी ते नारायणरावाच्या कृतीच्या आडहि येऊ इच्छीत नव्हते. हसेला आता माझ्याशिवाय कोणीच भिन्न नव्हता—आणि अशा प्रसर्गां पाठ फिरवण्याचा विचार—धिकार असो माझ्या जिण्याला ! मी मुकाट्यानें हसेच्या सासूसासऱ्याकडे पाहत बसलों.

धपकन आवाज झाला. आवाजासरशी मी चमकून उठलों. दरवाजाकडे क्षणभरच नजर टाकली, आणि तीरासारखा स्वैपाकघराकडे धावत निघालों. आत जाऊन पाहतों तों काय—चूल पेटलेली होती, पण चुलीवरच्या भाड्यातील पाणी तीत साडून राखेचा व वाफेचा एकच लोट उडाला होता. वैलाकडच्या बाजूस हसा जमिनीवर पडली होती. नारायणराव लाथ उगारून उभे होते. मी त्याला दडाला धरून बाजूस ढकललें व हसेच्या शेजारी ओणवा झालों. हसेच्या कपाळाला खोंक पडली होती. रक्त पुसण्याकरतां मी

रुमाल काढू लागलों, तो माझ्या मानेला दोन्ही हातांनी धरून नारायण-रावानें मला उभें केलें. काय होत आहे याची कल्पना डोक्यात शिरण्याच्या आतच माझ्या गालफडावर एक गुद्दा बसला व माझ्या डोळ्यापुढें अधारी आली. मी पडणार-पडणार—अर्धवट गुर्गीत असताना पुन्हा माझ्या पाठीवर एक गुद्दा बसला. मला काहींच सुचेना उभा राहीन म्हटलें तर आणखी एक गुद्दा बसण्याची भीति—आणि उभा तरी कसा राहणार ! माझ्या डोळ्यापुढें—मला काहींच दिसत नव्हतें—मला काहींच समजत नव्हतें माझें डोकें भणाणून गेले होतें. मी पडल्या-पडल्याच पाहू लागलों. नारायण-रावानें हसेच्या हाताला धरून उभें केलें, तो तिच्या तोंडात मारणार, इतक्यात माझें सर्व बळ एकवटून मी त्याच्या पायांना घट्ट मिठी मारली. पायाची मिठी सोडवण्याकरता तो खाली वाकला, तेव्हा मी त्याच्या छातीत एक गुद्दा दिला. नारायणराव खाली पडलेला पाहून मी कष्टानें उठून त्याच्या छातीवर गुडघे रोवून, त्याच्या गळ्याला बोटें रोवून बसलों हसा जर मध्ये पडली नसती तर—तर त्या दिवशी माझ्या हातून खून झाला असता !

“तुमच्या पाया पडतें, माझा त्रास मला भोगू द्या तुम्ही येथून निघून जा ” हसा मला म्हणाली. मी तिच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करून तसाच हटून बसलों. हसेनें डोळ्यात पाणी आणून म्हटलें,

“जा म्हणतें ना—”

“मी नाहीं जाणार तुला एकटीला टाकून ”

“तुहि जा त्याचा हात धरून ! ” नारायणराव म्हणाला

मी ऐकत नाहींसें पाहून हसा रागाने म्हणाली,

“बापुराव, तुम्ही काय करता आहात याची कल्पना आहे का तुम्हाला ? ते माझ्या कुकवाचे धनी आहेत. ते मला तारतील किंवा मारतील. तुम्हाला त्याच्याशी काय करायच आहे ? झाली तेवढी शोभा बस झाली तुम्ही जात नसाल तर चार-चौघाना बोलावून आणून धक्के मारून तुम्हाला घालवून लावण मला भाग पडेल ! ”

मी तिच्या धमकावणीला म्यालों नाही तर माझ्या हातून काही अवि-चाराचें कृत्य घडू नये ही तिची तळमळ पाहून मी उठलों. ती जरी रागानें बोलली होती, तरी रागाच्या मुळाशीं द्वेष, तिरस्कार, सूड ही भावना नसून

उत्कट प्रेम हीच भावना होती. नारायणरावाची व माझी तशी विशेष मारामारी झाली नव्हतीच. नाही तर शेजारपाजारचे लोक नसते का धावून आले ? मारामारी म्हणजे काय—दोन गुद्दे दिले गेले नि दोन घेतले गेले. मी बाहेर न जाता बराच वेळ तेथेच उभा राहिलों “का ?—अजून जाण्याचा विचार नाही ?” हसेनें रागानें म्हटलें

“तू पाहिजे, आदेस त्याला बरोबर !” नारायणराव कपटानें हसून म्हणाला.

मी दोन पावलें पुढें सरकलों. हसेनें झटकन् म्हटलें,

“रागान सांगितल तरी पटल नाही. काय—म्हणाव तरी काय तुम्हाला ? खरच सागते, माझ्याविषयी जर तुम्हाला थोडीशी तरी कळकळ वाटत असेल तर तुम्ही आत्ताच्या आत्ता जा पाहू कसे ? जा—जा—”

“अन् मग तू—?” मी म्हटलें

“माझ दुदैव नि मी—जा, शपथ आहे माझ्या गळ्याची तुम्ही आता इथ राहाल तर !” असें म्हणून तिनें मला सैपाकघराच्या दाराबाहेर लोटलें. घरात बिन्हाडकरू नव्हते म्हणून ठीक, नाही तर त्यांना बिनपैशानें घर बसल्या हें नाटकच पाहावयाला मिळालें असतें ! मी जड पावलानें कोट सावरीत पुढच्या ओटीवर आलों. म्हातारा म्हातारी कपाळाला हात लावून जमिनीवर बसली होती. मी बाहेर पडणार, इतक्यात पुन्हा आवाज आला. मी थाबलों. काय वाटेल तें होवो, नारायणरावाचा गळा दाबून प्राण ध्यावा असें मला वाटू लागलें. पुन्हा मी दोन पावलें माघारी वळलों—पण हसाची शपथ ! मी मनाशीच नारायणरावाला एक अभद्र शिवी हासडून घराबाहेर पडलों

\*

\*

\*

आणि मीच नाहीसा झालो तर ?

नारायणरावाला मी या बाबतीत बिलकुल दोष देऊ इच्छीत नाही, उलट मलाच त्याच्या दृष्टीनें दोषी ठराव लागल आहे. मित्रद्रोहाचें भयकर पातक माझ्या हातून घडलें असेंच तो म्हणणार. मी त्याला काय उत्तर देणार ? प्रथम साव समजून दूध पाजलें होतें, पण मी सावाचें सोग सोडून साप बनलों होतो असेंच त्याला वाटतें आहे. पण मी म्हणतो त्यानें तरी ही चूक केली नव्हती का ? धर्मानें मित्र म्हणून जवळ केलेल्या लग्नाच्या बायकोला

निष्काळजीपणानें सोडून चालतें होणें यात त्याचा काहींच अपराध नव्हता का ? कीं लग्नाची बायको म्हणजे पैशानें विकत घेतलेली चार दमडीची बाजारबसवी असा त्याचा समज होता ?—भावनाप्रधान स्त्रियाना वागवण्याची ही तऱ्हा कोणालाहि पसत पडणें शक्य नाहीं. स्त्रिया शिकलेल्या नसल्या किंवा तुमच्या भर्जनिरूप नसल्या तर त्या चुकीचीं फळें त्यांनीं भोगायचीं, ही कोणत्या मुलुखाची रीत ? कितीहि सुधारणा झाली तरी माझ्या मते स्त्रिया काही अशी थोड्याबहुत प्रमाणानें पुरुषावर अवलंबून राहणारच आपल्याला ज्याप्रमाणें आवडनिवड असते त्याप्रमाणें स्त्रियानाहि असण्याचा सभव आहे, ही कल्पना केव्हाहि नजरेआड करून भागणार नाहीं. तुम्हाला जसा आयुष्यात Romance असावासा वाटतो तसेंच कदाचित् त्यानाहि वाटण्याचा सभव आहे. नवऱ्यानें आपल्याशीं गोडीत बोलवें, आपण जें जें मोठ्या हुरूपानें करू त्याची नवऱ्यानें स्तुति करावी, आपण जर एखादी गोष्ट करू म्हटलें तर नवऱ्यानें त्याला थोडी तरी सवलत द्यावी, अशा विचारसरणीच्या कैक हसा आपल्या आसपास असतील. पण—‘मुकीं विचारी कुणिहि हका’ अशा प्रकारचे नारायणराव तेवढे साव म्हणून मुटतात आणि हसा तेवढ्या अपराधी ठरतात ! हा न्याय कोणाला पटेल तो पटो, पण मला तरी यात काही तरी चुकतें आहेस वाटतें नवऱ्याशिवाय दुसऱ्या पुरुषाकडून सहानुभूतीची अपेक्षा करणें आपल्या सामाजिक बधनाना सोडून आहे मग निष्प्रेम आयुष्य हेंच हसेच्या कपाळी लिहिलेलें दिसते सामाजिक बधनें किंवा—समाजात साधारणपणें वागण्याचे चार नियम म्हणा पाहिजे तर—हे तरी आपणच आखलेले आहेत ना ?—ज्या वेळेस हे नियम प्रचारात आले त्या वेळेंत व आताच्या वेळेंत केव्हाहि फरक राहणारच. त्या वेळचे हे नियम जगाच्या अतापर्यंत कायम राहावेत, त्यात बिलकुल फरक होऊ नये असा कोणी कायदा केला आहे ? फिरत्या काळाचरोबर सामाजिक बधनेंहि बदलत राहणारच मग समाजाचा तरी इतका दुराग्रह काय म्हणून ? हसेला जर नारायणरावा-जवळ राहण्याची बिलकुल इच्छा नसेल तर जबरदस्तीनें तिचें आयुष्य त्याच्याशीच जखडून टाकण्यात काय पुरुषार्थ ?

हसेच्या सासूसासऱ्याना मी एखाद्या सैतानासारखा वाटत होतो. त्याच्या दृष्टीनें मी त्याच्या मुलाच्या आयुष्याची राखरागोळी करणारा माग होतो.

त्याच्यावर अशा प्रकारचे प्रसंग पाहण्याची केव्हाच वेळ आली नव्हती त्याचे दिवस आता राहिलेले नाहीत वरच्या चिठीची वाटत पाहत आला दिवस ढकलण्यापलीकडे त्यांना या जगात फारसे काम नव्हते. त्याची पिढी, त्याचे आचार, त्याचे विचार, आज जात चालले आहेत नवऱ्याने ओसरीवर, झोपाळ्यावर बसून काहीं लागले तर 'काय ग, आहेस का घरात ?' या लाबच लाब वाक्प्रबधान बायकोला हाक मारण्याचे दिवस जात चालले आहेत. त्यांना जर मला मागवू द्यायला ठरवले तर त्यांना दोष देण्यात श्रेव्हाहि शहाणपणा होणार नाही

दादाना माझ्याविषयी काय वाटत होत हे मी मागे एक वेळ सांगितलेच आहे माझे आयुष्य हा त्यांना एक मोठा धिक्कट प्रश्न होऊन बसला होता हा चार चौघाप्रमाणे वागून सुरळीत आयुष्य कसे घालवील हे त्यांना एक मोठे व कोडे येऊन पडले होते, आणि ते कोडे रोडवणे त्यांना शक्य नव्हते ज्याप्रमाणे पाण्यात जीव कसा जगवावा हे माझ्या जन्माला गेल्याखेरीज समजणे शक्य नाही, तसेच बापूच्या काय अडचणी आहेत, त्याचे विचार काय आहेत, हे कळण्याला बापूच्याच जन्माला यावे, असे ते नेहमी म्हणून दाखवीत आणि त्यात बराच रत्याशहि पण आहे ! वडिलांच्यामागे कनिष्ठ भावाची जबाबदारी केवढी असते हे दादासारख्या ज्येष्ठ बंधूनाच माहिती

वहिनीची विचारसरणी मात्र अतिशयच गूढ होती. वास्तविक हसेचा य तिचा अर्थाअर्थी काहीच संबंध नाही. हसा काही का करीना—तिला त्याच्याशी काहीहि कर्तव्य नव्हते. आणि या सर्व गोष्टींना कारणीभूत वहिनी होती वहिनीशिवाय ही गोष्ट झालीच नसती वहिनीनी हसेशी विळ्याभोपळ्याचे वर्तन ठेवण्यात हसेने त्याचे असे काय केले होते ? प्रथमदर्शनी काहीच नाही असे उत्तर येईल, पण विचाराअर्ती आढळून येईल, की हसेने वहिनीचा एक अक्षम्य अपराध केला होता,—तो म्हणजे तिच्या दाराचे तिच्यावरचे प्रेम हसेने आपल्याकडे ओढून घेतले होते. स्त्रियांच्या बाबतीत हा अपराध काही लहानसहान नाही. कसे ते पहा—हसेचा व माझा परिचय होण्याचे पूर्वी, मी जरी वहिनीशी थोडाफार भाडत असे तरी घरात वहिनीच प्रमुख कार्यकर्ती असल्यामुळे पुन्हा मला तिच्याशी एक व्हावे लागे.

घरात आमचें जरी भाडण होत असे तरी घराबाहेर परक्याशी बोलताना ती माझ्याशी दिराचें नातें केव्हाहि लावीत नसे, तर पाठचा भाऊ असेंच ती सर्वांना दाखवी. आणि प्रसंगविशेषीं वहिनी आणि मी बहिणभावाप्रमाणें एकमेकांना आपली हृदये उकलून दाखवीत असू. लहानपणीं माझा स्वभाव थोडासा हट्टी असे—सव्याकाळीं दिवेलागणीच्या वेळेस काही तरी कारण काढून मी रडें, रुसे. दादांनीं मारल्यावर तसाच उपाशी निजे, पण सर्व ज्ञाकापाक झाल्यावर मला कपभर दूध आणून पाजल्याशिवाय काही तिला राहवत नसे मी जर काही आचरटासारखें बोलून तिला दुखवलों तर मला ती वेळीं मारीसुद्धा—पण लगेच मला जवळ घेऊन माझे लाडाहि पण करी काही का असेना, पुढें पुढें घरातल्या साव्या गोष्टीतसुद्धा तिच्यावाचून माझें चालेनासें झालें होतें. आघोळीला जाताना टोंवेल तरी विसरे—आणि मग मी ओलेत्यानेंच घरात आलेला पाहून तिनें सोवळ्याओवळ्याची कल्पना बाजूला ठेवून जरा रागानेच सैपाकघरातून उठून माझ्या अगावर टोंवेल भिरकावून द्यावा. तिच्या मनाची तर ठाम समजूत झालेली होती, की तिच्याशिवाय माझें एक पाऊलसुद्धा पुढें पडणें शक्य नाहीं. माझ्या दुर्बल-तेचा फायदा तिला मिळत होता, व त्यात तिला अभिमानहि वाटे. हसा आमच्या येथे राह्यला येण्यापूर्वीच तिचीमाझी थोडीशी ओळख होती. पुढें तिच्या नवऱ्याच्या परवानगीनें चार दिवस हवापालट म्हणून तिला मी सुट्टीत माझ्या घरीं आणली, आणि तेव्हापासून वहिनीवाचून माझे चालू लागलें. दुपारचा चहा वहिनीनेंच तिच्या गळ्यात घातला होता. तेव्हा चहाला जर थोडा उशीर झाला, तर मी हसेच्याच नावानें ओरडत सुटे—वहिनीना फार उशिरा आपली चूक कळून आली. मला न कळत मी हसेला मोठेपणा देऊ लागलों हें वहिनींना कळू लागलें. पण त्यांना उघड तसें बोलता येईना. हसासुद्धा माझ्या पुढें पुढें करण्यात आनंद मानू लागली. मी बाहेर फिरायला गेलों असता माझ्या टेबलावर नीट व्यवस्था लावून ठेवणें, फ्लोवरपोंटमध्ये ताजीं फुलें आणून ठेवणें, वगैरे वहिनींचीं कामें करण्यास तिनें सुरुवात केली. आणि साव्या गोष्टीत—आदल्या दिवशीं बाहेरून आल्यावर भिरकावून दिलेली टोपी सापडली नाहीं कीं—मी हसेला हाक मारू लागलों. मानी मनाच्या वहिनीना ही गोष्ट खपणें केव्हाहि शक्य नव्हतें. पुढें पुढें तर मी हसेला

फिरावयाला घेऊन जाऊ लागलो. वहिर्नीनाहि माझ्याबरोबर यावेसे वाटे, पण घरात मजुळेवर देखरेख करणे, तिने केरवारे नीट केले की नाही तें पाहणें, सध्याकाळच्या जेवणाची तयारी करणें सोडून त्याना बाहेर यायला कसें मिळणार ! अर्थात् या बाबतीत कुरकुर करण्यापलीकडे वहिर्नीना काहीच करता येत नव्हतें पण हसेचे हसणेसुद्धा त्याना विषासारखें वाटत असेल— आणि ते का ? तर मी हसेविषयी जास्त आस्था दाखवू लागलो म्हणून ! हसेचा सूड उगवण्यात मग सुक्याबरोबर ओलेंहि जरी जळले तरी पर्वा नाही, या नात्यानें मलाहि त्यानीं सुखानें राहू दिले नाही. हसेला अपराधी ठरवण्याकरिता तिच्या मामाना साक्षी ठेवले—पण मामानी मलाहि अपराधी ठरवले हें तिला समजलें नाही का ? समजलें, पण त्याची सूडाची कल्पना इतकी तीव्र झाली होती, कीं त्या नादात आपल्या दिराचा आपण बळी घेत आहोंत ही कल्पना त्यानीं जाणूनबुजून दृष्टीआड केली. आणि वहिनी, मी जगातूनच नाहीसा झालों तर तुला काय वाटेल ? वेडे, आज सूडाच्या भ्रामक कल्पनेत जरी तू रगून गेली असलीस तरी ती धुदी उतरताच मला वाचवण्याकरता जरी एक सोडून दहा हसा तुझ्या दिराच्या प्रेमात भागीदारी भोगायला आल्या तरी बिलकुल न कचरता त्याना उदार हाताने मदतच करशील, पण मी जिवंत राहावा असेंच तू म्हणशील. आज तुला तुझें मन माहीत नाही असें मी कसें म्हणू ? तुला स्पष्टपणें कळून चुकलें आहे, की तुझा दीर आता पूर्वीचा राहिलेला नाही, तर तो आता हसेचे सहानुभूतीचें निवासस्थान झाला आहे. त्याच्या मनात तुझ्याविषयीं दयेशिवाय कोणत्याच भावनेला थारा असणें शक्य नाही. आणि एकाच्यानें आपली कीव करावी ही कल्पना, मानी स्त्रिये, तुला पटणें शक्य नाही, त्याला मी तरी काय करू ? वहिनी, आपल्या अगच्या इतर गुणांबरोबर थोडासा विवेकहि घेऊन आली असतीस तर स्वतःचें आयुष्य, तसेंच दुसऱ्याचेंहि आयुष्य बेचिराख झालेलें पाहण्याचें आज तुझ्या नशिबी येतें ना

मामाना माझ्याविषयी काय वाटतें आहे हें मी सागण्यापेक्षा कल्पनेच्याच साह्यानें जास्त चागले पटेल. त्याच्या त्या रुबाबदार मिशा, फुगीर गाल, परमेश्वराच्या बापालाहि न जुमानणारें नाक, जगातल्या कोठल्याहि फणीचा विटाळ न लागलेले शेंडीचें घबाड, राणा भीमदेवासारखा गभीर आवाज—

मला वाटतें, शक्य असतें तर मामानी मला पुण्याच्या शनिवार वाड्यासमोर उभा जाळण्याची सजा ठोठावण्यास कमी केले नसतें. मी मेलें तर, 'बगें झालें—जगातलें एक पाप धुऊन गेलें,' असे म्हणून त्या दिवशी तरी निवातपणें हसून खेळून ते जेवतील

जगात माझ्यापिषयी जर कुणाला खरोखरच काही वाटेल तर ते फक्त माझ्या मधूला सुटी सुरू होण्याच्यापूर्वी महिना-महिना आजूबाजूच्या पाचपचवीस घरातून " येणार, येणार—आमचा काका पहिल्या तारखेला येणार, अन् मग आम्ही बॅट-बॉल खेळणार," असें म्हणून नाटक कपनीवजा जाहिराती फडकवण्याचे त्याला वेडच लागलें होतें. दादानी मी अमुक दिवशी येणार म्हणून माझे पत्र वाचलें, कीं त्या दिवसापासून येणाऱ्या-जाणाऱ्या गाडीकडे डोळे फाडफाडून पाहण्याचें त्याचें एक मुख्य कर्तव्यच होऊन बसे सकाळीं उठल्याबरोबर ताणें " काका आला का ? " म्हणून पहिला प्रश्न टाकावा. यांत त्याचा स्वार्थ काय होता ? हसेला वार्डट वाटेल—पण तिथें स्वार्थाची कल्पना आहे पण मधूला का वार्डट वाटावे ? मी आल्या दिवसानंतर निदान चार दिवस तरी मी बसेन तेथें पेगत पेंगत—पण पुन्हा डुलकी सावरून मी पुन्हा गेलों नाहीं अशी खात्री करून घेतल्याशिवाय त्याला राहवत नसे. शेवटीं तो तेथेंच ओपी जाई—आणि जाग्यावर नेऊन ठेवण्याकरता वहिनीनीं त्याला उचललें तर तो गडबडून जागा होई, व 'काका-काका' म्हणून रडू लागे. मी कोंलेजात पुन्हा आलों, कीं चार दिवस रडूनरडून तो एकच आकात माडी. मधू, खुळ्या जीवा, काय तुझे माझे लागेबावे असतील रे ? वेड्या, तुझ्यापिषयी मला वाटतें तें येवढ्याचकरता, कीं परतमेटीची बिलकुल आशा न बाळगता तू आपलें प्रेम सर्वस्वी मला अर्पण करतो आहेस. बाळ, जा—माझ्यापेक्षा दुसऱ्या कोणातरी जास्त किंमतीच्या माणसावर तुझ्या बालप्रेमाची रैरात कर.

हसेविषयी मी काय लिहूं ? असहाय, निराधार, अजाण—भयाण आयुष्यातून भटकत असता माझ्या आयुष्यात तिनें पाऊल टाकलें. जरा कुठें सुखाचा वारा वाहू लागला तोंच मृगजलाप्रमाणें तिची अवस्था झाली. पुन्हा भयाण, उजाड आणि निर्मात्यवत् आयुष्य—

मी काय करूं ? मी हसेशिवाय कसा राहूं ? अभ्यास !—पण अभ्यास तरी

कशाकरता ? ज्ञान—! पण ज्ञान घेऊन तरी करू काय ? ज्ञान ही शक्ति असेल, पण त्या शक्तीचा उपयोग करताना पाहून मला शाबासकी देणारे नेत्रद्वय जर नाहीत तर— तर काय करायचें आहे एवढा खटाटोप करून ? काय हें वेडे आयुष्य आहे ! दुसरें काहीच का उच्चतम ध्येय नाही ? असेल— पण ते आठवणें शक्य नाही. तत्त्वज्ञानाचें असे आहे, कीं एका विचारापासून सुरुवात करावी—पण शेवटी एक विचार ठरतच नाही. हसेपासून आयुष्याला सुरुवात केली. आता हा पसारा कसा आवरू ? की त्रासलेला तत्त्वज्ञानी शेवटी खोलीतून उठून जातो तसा मीहि या विश्वाच्या बधनाबाहेर पडू ?

मला काहीच सुचना मी खोलीत कसा परत आलों—वाटेंत मला दारुबाज समजून चार-दोन हेलकरी कसे हसले, त्या वेळेस मला काहीच समजलें नाहीं. आता मला थोडेंसे दिसू लागले आहे—! पण माझ्या हातात हें काय आहे ! मी दचकले. आत्महत्या करण्याच्या समजुतीने पातें उघडलेला कोरा करकरीत वस्तरा माझ्याकडे पाहून विकट हास्य करीत होता— माझ्या डोळ्यापुढें हसा व मधू उभे राहिले. मी घट्ट डोळे मिटले—एफ—दोन—

पण नाही—धीर होईना. आत्महत्येला लागणारें बळ मी कोठून आणू ? जगात जर परमेश्वर असेल तर त्याला माझ्या अगात एवढेहि बळ देण्याची हिमत नव्हती ना ?

\*

\*

\*

दार वाजलें मी हत्यार लपवलें व दाराकडे पाहिलें दारात हसा उभी होती मी डोळे झाकल्यासारखें करून पुन्हा उघडले— हो, हसाच ही आणि माझ्या खोलीत ! मी हातातील हत्यार तिला न दिसेल अशा बेतानें टुकेच्या मागें टाकलें.

तिच्या चेहऱ्यावर प्रेतकळा आली होती. रडून रडून डोळे सुजल्यासारखे झाले होते,—ओठ थरथर कापत होते, नाक लाल झाले होतें.

“हसे ! हसे ! नको रडूस आता—काय काय आपल्या आयुष्याचे धिंडवडे उडायचे असतील ते मुकाट्यान नकोत का पाहायाला ? अस धीर सोडून— काय मी वेड्यासारखा बोलत होतों— आताच एका मिनिटापूर्वी माझ्या हातात काय होतें ?

“पण आता माझ्याच्यान नाही सोसवत—” तिने स्फुटतच म्हटलें.

“हसे, नारायणरावानीं फार मारल का तुला ?” मी म्हटले. उत्तरा-  
ऐवजीं ती जास्तच रडू लागली.

“हसे—चल, मी सागतों तुझ्या नवऱ्याला—”

खवळलेल्या नागिणीप्रमाणें तिनें माझ्याकडे पाहून म्हटले,

“आता—ह्यापुढे ? प्राण गेला तरी मी त्या घराची पायरी चढणार नाहीं.  
तुम्हाला सकट वाटत असेल तर बाहेरचा एक धोडा घ्या नि तुमच्याच  
हातान माझा सोक्षमोक्ष करा—पण त्या घरी—?” पुन्हा ती रडू लागली.

मी चाकितच झालों,

“जगानच जर माझा छळ माडला आहे—तर मी तरी काय म्हणून  
जगाच्या नियमान वागू ? आपण दोघेंहिजण, कोठेंहि—याच्यापासून दूर—  
दूर राहून आयुष्य घालवू—”

या नवीन कोड्यातून सुटायला काय मार्ग आहे ?

## जग कुणाचें ?

: : २

पुष्कळानी तिला पटवून द्यावें— “अग, हे जग आपल्यासारख्या गरिबा-  
करिता नाही ऐतोबा, दत्तकपुत्र अन् दिखाऊ लोकाच हें जग. लहान  
मुलाला देण्यात येणाऱ्या रिगण्यापेक्षा आपल्याला जास्त महत्त्व या जगात  
नाही” तिनें किंचित् आश्चर्यचकित झाल्याप्रमाणें भुवया वर्तुळाकृति  
कराव्या अन् जरा वेळानें एक मुक्तहास्याची लकेर ठेवून द्यावी

आईबापाविना पोर ! अन् असते आईबाप तरी काय मोठासा फरक होणार  
होता ? एकांनं भीक मागायची ती तिघानी मागितली असती. तिच्या  
पाचवीला भीक मागून आणलेल्या वस्तूचीच पूजा केली गेली होती. भीक  
मागून आणलेल्या वस्तूचाच नैवेद्य दाखविला गेला होता. भिकाऱ्याची पोर-  
भीक मागण्याचें ककणच बाधून जगात आली होती. परतु—

रूपालाहि लाजविणारा तिचा स्वभाव—

रस्त्यारस्त्यातून ती हिडे अन् बऱ्याच गमती तिच्या पाहण्यात व  
ऐकण्यात येत. त्या गोष्टी ती लक्षपूर्वक पाही अन् नंतर रात्री धर्मशाळेंतल्या  
दगडावर डोकें ठेवून पडताना आपल्या शक्तीप्रमाणें त्या गोष्टीचा साधामुधा  
अर्थ लावण्याचा ती प्रयत्न करी. पुष्कळ वेळा तिला समजे आणि कैक वेळा  
तिच्या चिमकुल्या मेंदूच्या आकलनाबाहेर ज्या गोष्टी जात त्याबद्दल ती  
मोठ्यानें हसून विचार करणेंच सोडून देई.

एके दिवशी दुपारीं अशीच ती नित्यक्रमाप्रमाणें एका नासक्या आब्याची कोय चोखीत रस्त्यानें हिंडत होती रस्त्यानें काही तरुण स्त्रिया सोडा-वॉटरच्या फुटणाऱ्या बाटल्याप्रमाणें इशचे फवारे सोडीत चालल्या होत्या. कुठल्या तरी भगिनी-मडळाच्या अध्वर्यु बहुतकरून असाव्यात त्या

“अग पण—” एकरुजण म्हणत होती.

“इश-अग पण किती वेळा ‘अग पण’ म्हणशील?” दुसरी हसू लागली.

“तू जितक्या वेळा इश म्हणशील तितक्या वेळा” पहिली म्हणाली.

सभाषण चालूच होते काय असेल ते असो—भागीने आपली कोय टाकून दिली व त्या स्त्रियाच्या पाठोपाठ जाण्यास सुरुवात केली कुठल्याहि भगिनी-मडळाच्या मभासद स्त्रिया येऊनजाऊन काय बोलणार? पुरुषवर्गाचा अन्याय, नुकतेंच नामजूर झालेले देसायाचे दत्तक बिल—, अन् अखिल स्त्रियांची उन्नति—यापरते विषय तरी काय बिचाऱ्यांना मिळणार?

बऱ्याच विषयांचा फन्ना उडविल्यानंतर बहुमताने ठरलें, की बायकानी आता आपल्या पायावर उभे राहण्यावाचून भागणार नाही स्त्रियांनी ‘उद्धरे-दात्मनात्मानम्’ याचा अवलंब केल्याशिवाय सर्व व्यर्थ आहे

“ते काही नाही—मी सांगते की, इंग्लंडमध्ये सेफरेजीट बायकानीं जशी चळवळ केली, त्याप्रमाणे आपल्याला केले पाहिजे अगदी अन्याय्य मार्गाने जावें लागले तरी हरकत नाही, परंतु पुढील फलावर नजर ठेवून चळवळ सुरू ठेवली पाहिजे स्वतःच्या पायावर उभे राहिले पाहिजे—” एक पोत्त-पणाचा आव आणणारी (बहुतकरून आजच्या सभेची अव्यक्षिण असावी) तरुणी उद्गारली.

सधि बरी आहे असे पाहून भागीनें तोड उघडलें—

“साळूताई—रक्माताई,—अनपूरणाताई S S S S”

“इश! काय ग बाई तरी—चल नीध—” म्हणून म्हणत भगिनीमडळाच्या सभासद स्त्रिया तोंडाला रुमाल लावून पुढें सटकल्या. बराच वेळ भागी आपल्या जागेवरून त्याच्याकडे निरखून पाहत होती, आणि मनार्शीच विचार करीत होती. परत फिरण्याकरिता सहज तिने जमिनीकडे पाहिलें एक चामडयाची लहानशी पिशवी खाली पडली होती जपरच्या विशातून लगबगीनें रुमाल काढताना पैशाचे पाकीट खाली पडले होते. भागीनें पाकिट उघडून

पाहिलें बरेच पैसे होते त्याच्यात. किती होते हें भागीला नक्की सांगता येत नव्हते, परंतु बरेच होते यात शका नाही तिने क्षणभरच दूर अतरावर कोपऱ्यावर वळणाऱ्या स्त्रियाकडे पाहिले, आणि मुकाट्याने तें पाकीट आपल्या चिथ्यात लपेटून घेतलें.

ती मोठ्याने हसली आणि धर्मशाळेची वाट चालू लागली.

\*

\*

\*

भिकाऱ्यानी चोरी करू नये. कारण त्यांना ती पचविणें शक्य नसते, हें भागीला माहीत नव्हतें असें नाही, परंतु तिच्या मनानें पक्कें घेतलें होतें, की या पैशाच्या जोरावर आपण आपली उन्नति—का काय म्हणतात तें—करून घेणार विचार करता करता काय करावें या विचारातच तिचा डोळा लागला.

रात्रीं स्वप्नात तिने आपली उन्नति झालेली पाहिली. पहाटेची धूसर छटा आकाशात पसरलेली होती जिकडे तिकडे हवा कुद झाल्यासारखी दिसत होती मधूनमधून कृष्णवर्णीय ढगाचे अक्राळविक्राळ लोळच्या लोळ इतस्तत. नाचत होते. आडाचे पानहि हलत नव्हतें मधूनच एखाद्या मरतुकड्या कुऱ्याचे दीनवाणें केकाटणें ऐकू येत होते

भागी जागी झाली. तिने चटकन आपल्या छातीशी हात लावून पाहिला पाकीट सुरक्षित होते तिला समाधान वाटले शेजारीच साचलेल्या पाण्याच्या डबक्याघर जाऊन तिने आपलें तोंड शक्य तितकें स्वच्छ करण्याचा प्रयत्न केला केस वगैरे पाण्याने ओलसर करून 'पुटून केल्यासारखे' केले.

फाटलेल्या वस्त्राला आणखी चार गाठी मारून कपड्याची साफसफाई केली पाकिटातलें थोडेसे पैसे घेऊन तिने मडईची वाट धरली. आज ती बागवानीण होणार होती थोडीशी फळे एका टोपलीत भरून ती आज शहरात हिडून थोडीबहुत कमाई करणार होती.

“काय बर त्या आवा ( बायका ) म्हगाल्या ? आपूनच आपली वनती ( उन्नति ) करूनशान् ध्याया व्हावी, नव्ह का ? मीबी नावाची भागीच हाय चार दाम कमाई करीन. पाटलाशीं लगीन करीन अन् मग—मग—पधीन. पधीन अन् त्या बाईसारखी फाडफाड बोलाया लागन. आन् त्या बायाम्होर अस्सऽ बोलऽन—”

भागी मनाशींच हसली. पुढील वैभवाचें अस्पष्ट चित्र तिच्या डोळ्यासमोर तरळत होतें.

काहीं आबे, काहीं केळीं, काहीं अजीर इत्यादि सर्व प्रकारची थोडीफार फळें खरेदी करून तिने टोपलींत भरली. इतकी फळफळावळ जन्मात पहिल्या-नेच ती पाहत होती. प्रत्येक फळ उचलावे, किंचित् लाचवर धरावें, नाकानें हुगावें व तोंडाला सुटलेलें पाणी ओठानें दाबून टाकीत ते फळ पुन्हा टोपलींत टाकावें यातच तिला परमावधीचा आनंद वाटत होता कोणत्याहि गोष्टीच्या प्रत्यक्ष उपभोगात फारच थोडा आनंद असतो, परंतु त्या गोष्टीचा उपभोग घेण्याच्या कल्पनेंतच आनंदाचा साठा असतो तें फळ पुन्हा पाटींत टाकताना जणू काय तें फळ खाऊनच आपण टाकीत आहोंत या भावनेनें भागीला आनंद वाटत होता

परंतु आता तिला प्रत्यक्ष व्यवहाराला तोंड द्यावयाचे होतें. हिशेबठिसेब करता येण्यास तिनें अजून एखाद्या हायस्कुलातील सहशिक्षणाचा अनुभव घेतला नव्हता. जगातल्या सोळा पावसाळ्याच्या अनुभवजन्य शहाणपणावरच तिची सारी भिस्त होती. प्रत्येक फळ घेतले केवढ्याला व विकायचें केवढ्याला हें तिनें आपल्या मनाशींच उलटसुलट प्रिचार करून ठरवून टाकले. तिच्या हिशेबाप्रमाणे सर्व काहीं जुळलें असते तर आजच्या या व्यवहारात तिला आठवारा आपण्याचा फायदा राहत होता. जणू काय तो फायदा मिळालाच अशा भावनेनें तिने पाटी उचलून डोक्यावर ठेवली व आपला रस्ता सुधारला

भिकाऱ्याची पोर होती, परंतु आवाजीत ठसका होता. कमरेंत मुरड होती, दृष्टींत फिरकी होती व मानेंत गिरकी होती वर्ण काळसरच, परंतु अवयवाची ठेवण काहीं न्यारीच आज पाटींत फळें टाकून निघालेली नोंकझोंकवाली छोकरी, काल एक भिकारीण होती असें म्हणण्याची कुणाची छाती होती ना !

आणि एका रंगेल तरुणानें तिला पाहून तोंडातला रसहीन चोथा बाहेर फुस्कारून तिला शीळ घातलीच.

“ क्यॅव्, चमेलीका फूल—ये क्या आज तूने लाया है ! ”

तिच्या ओळखीचाच तो तरुण होता. एरव्हीं तिनें त्याच्याकडे पाहून त्याला उत्तेजित करण्यासारखीं आपल्या अवयवाची हालचाल केली असती,

परतु आज ती भिकारडी नव्हती. आज ती एक प्रतिष्ठित बागवानीण होती. ठसक्यानंच ती “ वारऽऽवा ! लईच दिसतुयास कीरऽऽ ” म्हणून पुटपुटत आपला रस्ता चालू लागली एक प्रकारें न्या तरुणाचा हा उघडउघड अपमान होता रोज जी पोरगी एका डबलरोटच्या उष्ट्या तुकड्याकरिता त्याला पाहिजे तें सुख स्वखुशीने देत होती, तीच छोकरी आज वारे वा करून चालली होती हें त्याला कसें सहन होणार ? त्यानें दोन टागा टाकून तिच्या पाटींत हात घातला व हातानें उचलता येतील इतकी फळे उचलून घेतलीं. स्वतःच्या अन्नचें सरक्षण जितक्या तत्परतेनें तिनें केलें नसेल तितक्या तत्परतेनें तिनें पाटी घट्ट धरून पळायला सुरुवात केली

कारण उघड होतें. तिला त्याच्याशीं दोन हात करणें शक्य नव्हतें. रोजच्या देहविक्रयाच्या बदला तो तिला खायला गोळाभर अन्न देत होता. देहविक्रीचा तिनें कधींच बाऊ केला नाहीं भिकाऱ्याला या भानगडींत लक्ष घालणें कधींच परवडत नसतें एखाद्या आचरट गोष्टी-लेखकाची भिकारीण मानधन असू शकेल, परन्तु प्रत्यक्ष व्यवहारात भागीसारख्या तरुणीचाच भरणा जास्त त्यांना जगायचें असतें आणि जगण्याकरिता आवश्यक असणारा गोळा काहीतरी मोबदला शिवाय कोण देणार ? भिकारणीनें कसला मोबदला द्यावा ? एखाद्या पशूचें समाधान करण्याशिवाय त्यांना पोटभर खाऊन जगता कसें येईल ? अर्थात् भागीला हें तत्त्वज्ञान फारसें समजत नसलें तरी एवढें तिला खास समजत होतें, कीं त्यात फारसा गाजावाजा करण्यात काहीं अर्थ नाही काहीं का होईना आज आपल्याला हक्कानें एखादी गोष्ट अशा पशूला नाडवून घेता येते ना ? बस ! पुरे आहे. एखादे वेळीं त्या तरुणाचें पैशाचें पाक्रीट तर लबे करता येतें ना ! मग काय हरकत आहे ?

परतु आज तिला ह्याचा-का कोण जाणे, कटाळा आला होता आज तिचें एरवींचें शून्य मन निराळ्याच विचारात गुग होतें म्हणून जास्त काहीं न बोलता ती कोपऱ्याआड होईतोंपर्यंत पळतच होती. डोक्यावरची पाटी एका घराच्या चौथऱ्यावर तिनें उतरली व राहिलेली फळें पुन्हा नीटनेटकी केलीं. काहीं झालें नाहीं असे आंतल्या मनाला वाटावें म्हणून तिने स्वतःशींच हसण्याचा प्रयत्न केला, परतु तो तितकासा यशस्वी झाला नाहीं.

ती पुन्हा पुढें चालू लागली.

वाटेंत एक मोठा जुनाट वाडा होता. त्यावरून जाताना कोणी तरी 'शुकू' केल्यासारखें तिला वाटलें. पाटीला हाताचा आधार देत तिनें वर पाहण्याचा प्रयत्न केला. दुसऱ्या मजल्यावरून एक पोक्तसा गृहस्थ तिला खुणवीत असल्याचें तिला दिसलें. क्षणभरच विचार करून उल्हसित अतःकरणाने तिनें वाड्यात प्रवेश केला. एवढा मोठा वाडा, पण माणसाची बिलकुल गडबड नसल्याचे पाहून तिला जरा चमत्कारिकच वाटलें. इतक्यात त्या गृहस्थानें 'जिन्यातून वर ये ग' म्हणून म्हटलेलें तिने ऐकले.

"दादा, आमी कस वरती याव" म्हणून तिनें उत्तर केलें.

"ह-पुरेपुरे ! माहीत आहे. देवळात जाण्याकरिता भाडता लेको, तेव्हा नाही लाजा वाटत, अन् गिऱ्हाइकान बोलावल तर लगेच जात येते कार्य ? कोण जात आहे तुझी-?" गृहस्थाने वरूनच म्हटले.

भागीला तिची खरी जात कुठे माहीत होती ? अन् तिला कोण सागायला बसलय ! "आम्हाला बामन लोक शिवत नाहीत दादा" असे ती म्हणाली.

"बर बर ! चल ये वरती. अस्पृश्योद्धार करतो मी आज" असे म्हणत तो गृहस्थ मोठ्याने हसला. आपल्याला वरती बोलाविले आहे, याशिवाय पुढचा मजकूर भागीच्या आकलन शक्तीबाहेरचा होता. ती मुकाट्याने जिना चढून वर गेली.

असा श्रीमती थाटाचा दिवाणखाना तिच्या आयुष्यात प्रथमच दृष्टीस पडत होता. ते लाकडी पलंग, अन् त्या गाद्या, अन् गिरद्या, भिंतीवरची तीं रंगीत चित्रें, चेंडू उडविणारी बाई, पोपटाला बोटावर घेऊन खेळवणारी बाई, एक लंगोटीसारखी चिंधी घेऊन कोचावर विवस्त्र स्थितीत पडलेली एक धष्टपुष्ट बाई इत्यादि चित्रे पाहून क्षणभर तिचे डोळेच दिपून गेले. रस्त्याच्या बाजूच्या खिडक्या बहुतेक सर्व बंद होत्या. जिन्याजवळची खिडकी फक्त मोकळी होती. तो गृहस्थ आपल्याकडे पाहत असल्याचें दिसल्याबरोबर तिनें आपली चिंध्याची पैठणी नीट डोक्यावरून घेतली अन् पाटी उतरून आपल्यापुढे ठेवीत ती खाली बसली. आणि व्हायचा तोच प्रकार झाला ! आज तिला ज्या गोष्टीचा तिड्कारा वाटत होता, त्याच गोष्टी तिच्यापुढे सारख्या ताडवनृत्य करीत होत्या. पावित्र्याच्या कल्पनेमुळें नव्हे, परन्तु मनाची इच्छाच नव्हती म्हणून तिने शक्य तितका प्रतिकार केला.

आणि शेवटीं काही झाले तरी बळी पडावेंच लागणार हें स्पष्टपणें दिसताच ती त्याच्या हाताना कडकडून चावली.

तो गृहस्थ किंचित् शुद्धीर आल्यासारखे दिसले, परन्तु त्यानें तिला सोडलें नाहीं दुर्दैवाला दोष लागीत ती वस्त्र नीटनीटके करीत होती, इतक्यात कायसेंसें टपक्नू खाली पडले. दोघानीहि एकाच वेळीं त्याकडे पाहिले. छातीशीं लपवलेले पैशाचे पाकीट होतें तें ती पाटी, तें पाकीट सर्व काही तसेच टाकून तेथून पोबारा करण्याच्या विचाराने भागी जिन्याकडे वावगी पण तिला पाहिल्याच पा रीवरून मागे परतावें लागले.

जिन्यातून एक बार् वर येत होती—अन् काल जिचे पाकिट भागीनें घेतले होते, तीच बार् वर येत होती. दोन्ही हातांनीं छाती घट्ट आवळून भागी पुन्हा माधारी फिरली

ती स्त्री वर आली. तिने धणभर दोघाच्याकडे भेस्क दृष्टीने पाहिलें कोणी काही बोलेना बाहेरचा बाजूस एक कावळा घसा खरडून ओरडत होता.

“ए पोरी, जा ती तुझी पाटी घेऊन” त्या गृहस्थाने सुरुवात केली.

“जा—? कुठ तिला जायला सागता ? भीच जातें ना बाहेर ! तुमच्या या पाणचट लीलाच्या आड कशाला यऊ मी ? असले हे तुमचे खेळ पाहण्यापेक्षा—” रातापातिरेकानें तिच्या तोंडून शब्दच उमटेनात.

“बर-बर !” तो जरा कुर्च्यानेच उद्गारला

“वाटत नाही काही जिवाला ? सोन्यासारखी चायको घरात असताना ही काय अवदसा तुम्हाला आठवली ?”

“सोन्यासारखी ! खरच सोन्यासारखी आहे. तुला कपाटात ठेवून तुझ्याकडे नुसत पाहतच बसाव. तुझ भगिनीभडळ नि भीटिंगा अन् अध्यक्षीणपणा सपेल तेव्हा तुला घरी यायला फावेल, अजून मी काहीं लंगोटी लावणारा विश्वामित्र बनलो नाहीं—समजलीस ?”

“हो ! हो ! पुरत समजल बर ! विश्वामित्रासारखी ही प्रतिसृष्टि निर्माण करण्याचा खेळ मला पुरता समजतो बर का ? छान ! छान चाल्ल आहे तुमच ! थांबा तुमची खोड मोडल्याशिवाय भागणार नाहीं. हें—हें तुमच आजच प्रियपात्र गुन्हेगार आहे. समजल ? तें जमिनीवर पडलेल पाकीट माझें

आहे अन् काल हिन ते चोरल्याचा माझा आरोप आहे आता पोलिसात वर्दी देतें—”

“अन् मीबी शिपायला सागन, कीं ह्या बामनान मला—” भागी सतापून ओरडली. आपल्या मनाविरुद्ध गोष्ट तर झालीच, अन् शिवाय ह्याच फळ म्हणून आपल्याला शिपायाच्या हवाली हे लोक करणार हें पाहून तिच्या अगाचा तिळपापड उडला तिने पैसे चोरले होते, तिला चोरी कष्टूल होती. त्याबद्दल तिला तुरुगात जावं लागणार अन् त्या बाईच्या नवऱ्याने काहींच का केले नव्हते ? तो काय म्हणून मोकळा राहणार ?

लोच तिला पटले, की आपलें कोण ऐकेल ? आपले म्हणणे कोणाला खरें वाटेल ? उलट आपण आपल्यावरचा चोरीचा जाळ धुऊन जावा म्हणूनच ही बतावणी करतो आहोंत असे जग म्हणणार ! आता तिला पटले, की जग गरिबाचें नाहीं, जग भिकाऱ्याचें नाहीं. भिकाऱ्याला जर जगात राहायचे असेल, तर रस्त्यावरच्या कुत्र्याप्रमाणे य् म्हणताच धावत यावें व छू म्हणताच शेपटी खाली करून निघून जावे असें केले तरच राहता येईल. दुसऱ्याचें खेळणें ! स्वतःला काहीं अस्तित्व नाहीं !

त्या बाईनें एकवार तिच्याकडे तुच्छतेने पाहण्यापलीकडे काहींच केले नाहीं. त्या गृहस्थानें एकवार भागीकडे पाहिले अन् नंतर आपल्या बायकोकडे पाहिलें.

“मी आता येतें” असें म्हणून ती बाई जिन्याच्या दरवाजाला बाहेरून कडी लावून चालती झाली. कपाळाला हात लावून तो गृहस्थ पलगावर जाऊन पडला. भागीला कळून चुकलें, की ‘आपली वनती ( उन्नति ) का काय म्हणतात तें’ आता आपलें आपल्यालाच करून घेतलें पाहिजे जगात आपण नेकीने राहण्याचा प्रयत्न करू लागलों तर ते बिलकुल शक्य नाहीं. अन् आता तुरुगात तरी काय ? गरिबाला मन नाहीं—गरिबाचा स्वतःच्या शरिरावरसुद्धा ताबा नाहीं. पुन्हा हेच भोग अन् पुन्हा ह्याच हालअपेष्टा—जोंपर्यंत तारुण्य आहे तोंपर्यंत असेच लोक आपला उपयोग करून घेणार, अन् पुढें—?

पुढें काय ? तिने धावत जाऊन खिडकीबाहेर विद्युद्देगाने उडी टाकली !

आवडीमुळे आणि प्रकृति स्वास्थ्यासाठीहि ते ऑफिसातून रपेट करीतच घरी येत.

दाराशींच एक लेंकरू खाद्यावर, एक लेंकरू दुडदुड करणारें व एक लेंकरू बागेंतल्या मोती कुन्याशीं खेळणारें इत्यादि साग्रसगीत लव्याजम्यानिशी त्याच्या प्रिय पत्नी त्रिवेणीबाई नित्यनियमानें त्याच्या स्वागतार्थ व्हराड्याच्या पायऱ्याशीं हसतमुखानें हजर असत घरात बाळू गडी, कृष्णा पोऱ्या, गोविदा निरोप्या, अप्पासाहेब खासगी कारभारी, शिवाय वरकड काम करणारीं माणसें, हा थाट गोपाळरावाचा होता.

खाडेकराप्रमाणें गोपाळराव कोट्याधीश होते हें त्रिवेणीबाईंना चागलेंच कळून चुकलें होतें. कोट्यावाचून जेवण नाही, कोट्यावाचून पत्नीप्रेम नाही कोट्यावाचून बूट घालणे नाही—कोटी नाही तर गोपाळराव नाहीत हें त्या बिचाऱ्या माउलीला पुरतेपणीं कळून चुकलें होतें

आणि या सर्व गुणावर ताण म्हणूनच कीं काय, गोपाळराव महाशब्दे महाराष्ट्रातील झाडून साऱ्या मासिकाना वेळेवर हुकमेहुकूम हव्या तेवढ्या गोष्टी पाठवणारे एक नामांकित लेखक होते.

वाचक, आता तरी गोपाळरावाची ओळख तुम्हाला पटली का ?

✽

✽

✽

नित्याप्रमाणें घरात काहीं काम नसल्यामुळे त्रिवेणीबाई आजहि आपल्या फौजफाट्यानिशीं आपल्या नियोजित स्थळीं प्रिय पतीची वाट पाहत उभ्या होत्या. समोरच्या व आजूबाजूच्या बगल्यातील ललना कलियुगातील या पति-पत्नीप्रेमाचें कौतुक करीत आतबाहेर करीत होत्या. साडेपाचाचा टोला पडून जवळ जवळ पधरा मिनिटें झाली म्हणजे चक्क पावणेसहा वाजले तरी गोपाळरावाचा पत्ता नाही हें पाहून त्रिवेणीबाईंचा जीव खालींवर होऊ लागला. एवढ्या पगारदार बड्या लेखकाची बायको, पण मनातल्या मनात 'अबाबाई, जोगाई' म्हणून-झाडून साऱ्या खीळिगी परमेश्वरस्वरूपाना नवसाचें आभिषेक लाववू लागली.

आणि सहज घर मान करून पाहते तों काय ? दाराशीं टांगा, अन्न आश्चर्याची परमावधि म्हणजे त्या टांग्यात गोपाळराव ! त्रिवेणीबाईंनीं मानेला

एक झटका देऊन आपल्या जागृतावस्थेची खात्री करून घेतली. डोळ्यात करंगळी खुपसून पाहिली, पापण्याची चाळवाचाळव केली.

“बाळूला पाठवून द्या बर—सामान आहे—” म्हणून म्हणत गोपाळराव व्हराड्याच्या पायऱ्या चढू लागले

“सामान कसल आहे आज ?” त्रिवेणीबाई त्याच्याबरोबर दिवाणखान्यात प्रवेश करीत म्हणाल्या.

“तुला कसल सामान वाटल ?” म्हणून म्हणत गोपाळराव हाः हाः करून हसले.

त्रिवेणीबाई एरवीं कितीहि आपल्या पतिराजाविषयीं सकौतुक अभिमान बाळगणाऱ्या असल्या, तरी त्याची ही गलिच्छ कोटी त्यांना बिलकुल पसत पडली नाहीसें दिसलें ‘इश्’ म्हणून त्यांनीं तोंडाचा चबू केला

“पहा ! तुला वाटल मीं कोटी केली. काय लोक तरी आहेत पहा मी साधच बोलतो अन् त्यात लोकाना कोटी दिसते. लोकाना कुठल्यातरी एका संस्कृत कवीनें व्रणावर टोच मारणारे कावळे म्हणून म्हटल आहे तें काहीं खोट नाही, पण प्रत्यक्ष आमच्या लाडक्या, आवडत्या, झुलत्या राणीसाहेब सुद्धा जर आमच्यावर अशी खप्पा मर्जी करू लागल्या तर या बिचाऱ्या नामांकित लेखकान आता बोलाव तरी काय बुवा ?” पुन्हा एकदा हाः-हा.चा पोंयशा फवारा सोडीत गोपाळराव म्हणाले.

“पहा हो ! कुठच कुठ न्यायच तें ! पण सागाव न काय आणल आहे तें ?”

“भारीच बुवा तुमचा हा स्वभाव ! बाळून ती पुडकीं आणली आहेत, तीं उघडा अन् पहा आमच्या विद्वत्तेच प्रदर्शन—”

बाळूनें शिरस्त्र्याप्रमाणें पाचसहा बोजे तडक माडीवर नेऊन ठेवले होते. तिकडे बोट दाखवून गोपाळराव म्हणाले, “चला वरच दाखवतो—”

“थाबायच ह. काहीं तरी आणतें—”

“मीठ-मोहऱ्याच आणा थोड्याशा—” जिना चढताना गोपाळराव म्हणाले.

“इश्—काहींतरी म्हणजे फराळाच आणतें हो.”

चहा पिण्याचें दोघाचेंहि काम शातपणें पार पडलें. बाळूनें साहेबाचे बूट

पायमोजे काढून, व्यवस्थित जागी लावून दिले अन् जिन्याचा रस्ता धरला. मातापितरांना मधून मधून प्रेमाच्या लाघवी गप्पा मारण्यास सवड दिली असता त्याची प्रकृति सुट्ट राहिल अशा पोक्त व सुज्ञ विचारानेच जणू काय बालगोपाळ मडळी दूर कोठेतरी गडीमाणसाशी खेळत होती.

घरातील जानबा आचार्याने पुन्हा एक चहाचा हत्ता आणून दिला. त्याचाहि फन्ना उडविल्यावर शेषशायी भगवानाप्रमाणे आरामबुर्चीवर पडून गोपाळरावांनी टेबलावरचे टपाल फोडण्यास सुरुवात केली, त्रिवेणीबाईंनी बायकांच्या चौकस स्वभावानुसार बोंबकी सोडण्यास सुरुवात केली.

“अग्या ! पुस्तक आहेत—”

“मग तुला काय वाटल ? वाणीउदीम सामान ?” पत्रावरून दृष्टि न काढता गोपाळराव हसून म्हणाले

‘बर का, आता मला राग आला आहे !’ त्रिवेणीबाई मानेल झटका देत, भुवया धनुष्याकृति करीत अन् ओठाची मजेदार चाळवाचाळव करीत फुगटलेल्या आवाजात म्हणाल्या !

“बाप रे ! खरच की काय ! पण राग सपला, की अनुराग जेव्हा सुरू होईल तेव्हा मला सूचना करा म्हणजे ठीक—”

“चला ! मला नाही अस हसून जिरवता येत एवढी घरात वट्टीकट्टी सहधर्मचारिणी—नेहमी म्हणायच, की ‘मला तुझ्याएवढा रसिक वाचक अजून एकहि मिळाला नाही’ अन् इकडे पहाव तर मला कादंबरी कधी लिहिली, काय लिहिली, केव्हा छापली—कशशा कशशाचा अगदी मागमूस सुद्धा लागून द्यायचा नाही बर ह ! शेजारच्या मालुताई तर नेहमी म्हणत असतात, की नामांकित लेखकाची तुम्ही रसिक बायको. तुम्हाला पुढील पचवीस वर्षात लिहिल्या जाणाऱ्या गोष्टींची कथानक कळलेली असायची. अन् प्रत्यक्ष पहाव तर—”

“उद्या सभारभ होऊन प्रकाशित होणारी कादंबरीसुद्धा—”

“म्हणजे ? उद्या का या कादंबरीचा प्रकाशन-सभारभ ? बाई, बाई, बाई—! हद्द झाली बाई या लपडावापुढ !” त्रिवेणीबाई आश्चर्याने म्हणाल्या.

“अस नाही ग—! ”

“मग कच्च ग !” त्रिवेणीबाई, सुमारे १२ वर्षांपूर्वी आपण केलेल्या, अभिनयाचें स्मरण करू लागल्या

“उगीच नाही पोरहट्ट अन् स्त्रीहट्ट एका पक्कीला आपल्या आजोबांनी बसवून ठेवले आहेत ते.” गोपाळराव हाः हाः करून म्हणाले.

“पण खरच सागाव गटे, अलीकडे मी मर्जीतून उतरत तर नाही ना चालले? हो— आता चार पोर झालीं— कपाळावर सुरकुत्या अन् पोटावर घड्या पडल्या, वयहि चागल मार्गशीर्ष सरता अष्टावीस पुर होईल—कशाला आता आवडतें आहे मी? अन् अशा नावडतीला काय करायच आहे विश्वासात घेऊन—?” बोलताना त्रिवेणीबाईना दम लागला.

‘हो-हो हो-हो इटलीच्या मुसळखाब्या, जर्मनीच्या हेरहिटरला, अरबी समुद्रावरील तुफानी दर्या, पजाब मेलच्या घाटइजिना— पुरे! विठाबाई माउली, ऐकून तर घेशील? ऐक, उद्या अलम् महाराष्ट्रातील तुझ्या या लाडक्या लेखकाच्या सद्दतिसाव्या कादंबरीचा प्रकाशनसमारंभ होणार आहे”

“मग मला का नाही अजूनपर्यंत—”

“सबूर कर. कालपर्यंत हा समारंभ करण्याची जरूरी नाही, उगीच गाजावाजा करण्यात अर्थ नाही, म्हणून मीच माझ्या चाहत्यांना नकार देत होतो. परंतु त्याच म्हणण पडल, कीं हें अस मागमाग राहून चालणार नाही. कार्य लहान असल तरी जाहिरातीचा बेंडबाजा मात्र देवाचे कान फुटण्याइतका जबरदस्त पाहिजे. हें जाहिरातीच युग आहे. अन् त्यातून अलीकडे ही कला अन् कलातंत्र या बाडगुळाची भरमसाट वाढ झाल्या-कारणान हें अस काही समारंभवाजा केल्याखेरीज नव्या पिढीला तें नुसतंच पुस्तक विक्रीला ठेवण पसंत पडत नाही. त्रिवेणीबाईऽऽ—”

“इश ! नाटकातल्यासारखच चालल आहे—”

“ससार हें सुद्धा नाटकच आहे. आपला गडकरी काय म्हणतो बर? अच्छा—, तेव्हां सांगण्याचा मुद्दा हा, कीं ह्या बेख्या तत्रान फार गोंधळ उडवला आहे. आम्ही आपलीं जुनीं माणस आमचा विचार म्हणजे ‘विद्या विनयेन शोभते.’ बेंडबाजा लावून का कुठ कलाप्रेम व्यक्त होत? पण नाही; तरुण पिढीला तें सगळ अस ताशावार्जभ्यांतल काम लागत आधीच ही

तरुण लेखकू मडळी आमच्यावर थोडीबहुत रुष्ट आहेत. आम्ही लावच लिहितां, रुदच लिहितां, जुनाट बुरसटलेल्या कलानाच रेखाटतां, पुष्ट वाङ्मयातील ग्रथकाराची उसनवारच करतो—एक ना दोन. लाखों तक्रारी माझ्याविरुद्ध आहेत. आता काय आम्ही done up झालों. बुद्धेमिण्या बनलों. आता आम्ही पुराण, कुराण किंवा तैत्तिरीय उपनिषदातील एकाद्या सूत्राचा छळ करीत बसाव अस काहींजण उघड उघड म्हणू लागले आहेत—”

“कोण अस म्हणतो मेल ?” सार्विक सतापाची ठिणगी पडली.

“तो प्रभाकर—नवशिक्या पोर ! अजून माझ्या वयाच्या बेरजेइतक्या गोष्टीसुद्धा लिहून झाल्या नसतील, तर ‘तत्र’, ‘कला’ वगैरे वगैरे शब्द फोर्ड-किल्लेस्की याटात बडबडू लागला आहे मला त्यानें लेखनसंन्यास घ्यावा म्हणून मोठ्या कळकळीची विनंति केली आहे ”

“दाडगेध्वर मेल ! बघवत आहे कुठ मेळ्याला दुसऱ्याच सुख ! सारा जन्म मेळ्याचा ‘तिनें दोनच बटा सावरल्या’, ‘तिनें दीडच इंच हास्य केल’, ‘तिन ओठाचा चधूच केल’ अन् सटरफटर लिहिण्यात गेला अन् इकडच्या-सारख्या अढळ ताऱ्याची सव्वा हात जीभ काढून निंदा करतो कागद उचलायला म्हणून आमच्याकडे राहा म्हणाव जरा— थोडीशी तरी अक्कल येईल मेल कधी मला दिसेल अन् कधी त्याला झाडीन अस मला होऊन गेल आहे—”

“आजच दिसेल. रात्री येणार आहे माझ्या भेटीला— पहा हें त्याच पत्र ” नुकतेच वाचलेले एक पत्र त्यानी त्रिवेणीबाईच्या हातात दिलें.

गोपाळराव महाशब्दे अस्वस्थ मनानें ‘टू टू टू’च्या सोडलेल्या फवाऱ्याकडे पाहत होते व नखशिखान्त सन्तापाने थरथरणाऱ्या नाड्यांना दाबीत त्रिवेणीबाई तें पत्र वाचीत होत्या.

✱

✱

✱

रात्रीचे दहा वाजले असतील. दिवाणखान्यात गोपाळराव महाशब्दे व प्रभाकर सहस्रबुद्धे बोलत बसले होते. दरवाजाआडून बहिर्जी नाइकाचें काम त्रिवेणीबाई करीतच होत्या. परंतु त्याच्या मुद्रेवरून बाहेरील भाषण

त्यांना ऐकू येत नसल्याचे स्पष्ट दिसत होते. शेवटी कटाळून जवळच पडलेल्या एका स्टुलावर बैठक मारून, भितीला त्यांनी डोके टेकून दिले.

दिवाणखान्यात वाद रगात आला होता—

“तेव्हा मी म्हणतो, कीं—” गोपाळराव मुद्दा ठसवण्याकरिता हाताची मूठ टेबलावर आपटून म्हणाले.

“हो—पण सगळ तुमचच काय एकायच ? माझहि थोडस ऐकून ध्याना, गोपाळराव, माझ्याविषयी तुमची काय कल्पना आहे ? ” प्रभाकरने शातपणे म्हटलें

“तुमच्याविषयी ? तुम्हाला राग येणार नसेल तर सागतों. तुम्ही एक मास्तरच आहात न ? बस् तर ! एका मास्तराच्याविषयी काय कल्पना बोडक्याची करायची ? पोराची तोंड पुसताना ओल्या झालेल्या हातान वाझयसेवा मास्तरान काय करावी ? मुळातच नाही तें पोहऱ्यात कोटून येणार ? अन् मग ‘कला’, ‘तत्र’ ह्या ठराविक हाकाटीची गोंडस किनार ! परतु राजेश्री, मुळातच कुरूप ठरलेल्या बाईला जगातल्या कुठल्याहि गजानन मिल्सची पातळ आणून दिली तरी—”

“म्हणजे आपल्या मतान मास्तर हा प्राणी असा तसाच असावा अस दिसत. मास्तराना शिव्या देताना मौज वाटते, गुदगुल्या होतात पण एकवेळ येईल अन् मग —”

“लहान मुलहि असच काही तरी म्हणत असतात ‘माझ्या आळीला ये, आईलाच जाऊन सागेन’ प्रभाकरपत, लेखनसन्यास घेण्याकरता मला तुम्ही सुचवता तर तीच गोष्ट तुम्हीच केलीत तर जास्त बर होणार नाही का ? आपली मास्तरकी बरी. उपरण झाडल कीं मोकळा— ! ”

प्रभाकरने मोठ्याने हसण्यास सुरुवात केली. गोपाळराव चमकून त्याच्या-कडे पाहू लागले

“मलाहि तुम्हाला असा एकादा घरचा आहेर परत करता येईल. नाही अस नाही. मी तुम्हाला एकच गोष्ट आज सांगणार आहे. उद्या तुमच्या पुस्तकाचा प्रकाशनसमारंभ होणार आहे, तो होऊ नये अशी माझी इच्छा आहे—” प्रभाकर म्हणाला.

“अरे वाऽरे वा ! माझ्या घरात मीं अमकाच पोशाख घालावा अशीहि

तुझी एकादी इच्छा असेल. मी आपल्या पत्नीवर शेंकडा इतकेच टक्के प्रेम कराव, अमक्या वेळेस अमुक खाव ह्या आणखी तुझ्या इच्छा असतील? प्रभाकरपत, तुम्हाला मी विचारतो, की अशी विचित्र इच्छा प्रगट करण्याचा तुम्हाला काय अधिकार ? ”

“काय अधिकार ? गोपाळराव, तुम्हाला आठवण करून देऊच तर मग ? अच्छा ! जबाबदारी तुमच्यावर ! सुमारे वीस वर्षांपूर्वीचा काळ थोडासा डोळ्यासमोर आणा. वामनराव सहस्रबुद्धे नावाचे कोणी एक गृहस्थ तुमचे जीवश्च कठश्च स्नेही असल्याच आठवत काय ? ” प्रभाकराने म्हटले

“बर मग—?” गोपाळराव पुढे होऊन म्हणाले त्याच्या आवाजात कापरेपणाची स्पष्ट छाया पडली होती

“त्याचाच मी मुलगा आहे—” प्रभाकर शातपणे म्हणाला.

“कोण—तू ? तू तें चवचाल काटे ? ” गोपाळराव ओरडले

“होय ! मीच त्याचा मुलगा. आणि त्या वामनरावाचा एकुलता एक मुलगा या नात्यान मी तुम्हास सागतों, की उद्याचा प्रकाशनसमारंभ बंद करा—”

“शक्य नाही—समारंभ हा झालाच पाहिजे ” गोपाळराव कपाळावरचा घाम पुशीत म्हणाले.

“अच्छा ! त्यावर मग मला माझ्या वडिलांनी लिहून ठेवलेल्या डायऱ्याचा उपयोग करण भाग पडेल. गोपाळराव, इतके दिवस तुम्ही कादंबऱ्याचा व गोष्टीचा महाराष्ट्रावर पाऊस पाडून वाचकवर्ग झुलवलात—, तुमच्या जुन्या तंत्रशस्त्राबद्दल लोकानी टीका केली असता त्याच्यावर तटून पडलात, मारे अफाट गप्पा मारून ‘जित मया, जित मया’ केलत पण ही सारी उसनवार होती. वामनरावांनी, माझ्या वडिलांनी मरते समयी विश्वासान म्हणून स्वाधीन केलेल्या हस्तलिखिताचा तुम्ही अशा रीतीन उपयोग करून घेतलात. मी त्या वेळी लहान होतो. मला समजत नव्हत. मित्राचा छान उपयोग करून घेतलात ! अन् जाता कसल्या बोडक्याच्या तंत्राच्या गप्पा मारता ! ” प्रभाकर म्हणाला.

गोपाळराव शून्य मनस्कतेने आढ्याकडे दृष्टि लावून पडले होते. त्याच्या डोक्यात विचाराची गर्दी उठून राहिली होती हें स्पष्ट दिसत होतें

“नग आता तुझ म्हणण तरी काय आहे ? ” ते रुद्ध कठाने म्हणाले.

प्रभाकर बराच वेळ विचार करीत होता.

“मला काहीं तुमच्यापासून मागायच नाहीं. माझ्या वडिलांच्या पुस्तकावर तुम्हीं जी कमाई केली असेल ती सर्व गरीब विद्यार्थ्यांना मदत म्हणून देऊन टाका. तुमचा व माझा तत्राबद्दलचा तटा आपोआपच मिटणार आहे. कारण तुमच्याच म्हणण्याप्रमाण आडातच नाही तर पोहऱ्यात कोठून येईल? वामनराव सहस्रबुद्धे हे जुन्या पिढीचे लेखक होते त्याच तत्र ते हयात नसल्यामुळे आज ते नवीन तत्र कसे सभाळणार? आणि तुम्हाला तर ऑफिसातील कारकूनवर्गावर गुरकावणें व अधिकाऱ्यासमोर Yes sir करणें यापेक्षा निराळे तत्र कोणते समजणार? आठ दिवसापूर्वी माळ्यावरची सारी रद्दी विकावयास काढीत असतांना हे गुपीत माझ्या दृष्टोत्पत्तीस पडलं. मला वाटून हीच कादंबरी माझ्या वडिलांची शेवटची असावी निदान ती तरी त्यांच्या नावावर प्रसिद्ध करा मी प्रस्तावना लिहून देईन”

प्रभाकर योडम्याच वेळाने निघून गेला गोपाळराव महाशब्दे—महाराष्ट्रातील सुप्रसिद्ध कादंबरीकार—की ज्यांना न ओळखणारा प्राणी दुदैवीच ठरावा ते गृहस्थ स्मृतीच एखाद्या भ्रमिष्टासारखें गुष्कपणें थोडा वेळ हसले,

\*

५

\*

दुसऱ्या दिवशीचा प्रकाशनसमारंभ लेखकाच्या प्रकृतिअस्वास्थ्यामुळे घडून आला नाही आणि यागुढें खरोखरीच गोपाळराव महाशब्दे महाराष्ट्र सारस्वताच्या वाटेस गेले नाहीत.

[ —एका इंग्रजी कथानकाघरे ]

भाई !

: : ४

त्याचें सपूर्ण नाव प्रभाकर यशवंत लेले.

जन्मल्यापासून तो सुमारे १० वर्षांचा होईतोपर्यंत त्याच्या नावात काहीं फरक झाला नाही पुढें एके दिवशीं त्याच्या फाजील चिकित्सेखोर वडिलानीं, जेड वेल्स्ली वगैरे गंध लावणाऱ्या मडळींनीं विभूषित केलेलें त्याचें इतिहासाचें पुस्तक सहज पाहण्यास उचल्लें, त्यावर “प्रभाकर लेले” असें नाव त्याच्या दृष्टीस पडले

ज्या पोराला आपण जन्म दिला त्या दिवटयानें आपल्या नावावर दाखविलेला हा उदारपणा त्याच्या स्तार्थी दृष्टीला सहन होण्याजोगा नव्हता हे त्यानीं पोरान्या काडकन् तोंडात मारून सिद्ध करून दिलें. पोरानें त्याच वेळीं मनात शपथ वाहिली, कीं “बरय् म्हातारबोवा ! आज तुमच्या नावाला चाट दिली म्हणून इतके उखडलात काय ? उद्या माझ्याच काय परतु तुमच्यासुद्धा मिशाना ”

\*

\*

\*

त्यानंतर तो कॉलेजात आला. आणि दिवसेंदिवस बाळपण उलटल्याचे डोहाळे त्याला आठवू लागले. आता तो पोरीवाळींवर काव्यें करून त्या काव्याखालीं ‘कुमार प्रभाकर’ अशी निशाणी ठोकू लागला. कुमार प्रभाकर हें नाव धारण केल्यापासून त्यानें आपली बोली बदलली. आता तो थोडंथोडं

लाडक अन् बोबड बोलून आपण खरोखरीच लहान आहोंत असें आपल्या ( तो समजत असलेल्या ) मैत्रिणींना भासवू लागला. त्यानें आपली चाल बदलली, अन् लहान पोरान्नां दुडदुड चालण्याची सवय व्हावी म्हणून आघोळ केल्यावर सकाळीं दीडहजार साष्टांग नमस्कार घालण्याची बात ठोकून एक तासभर नित्यनेमानें दारें खिडक्या लावून लगडी घालण्याचा महाभयकर व्यायाम घेऊ लागला लहान पोरान्नां दिसण्याकरिता तो विस्मरणशक्तीचे पाठ घोकू लागला— आणि प्रत्यक्ष अनुभव यावा म्हणून कुठें मित्राचें फौटन-पेन, हातरुमाल, उसने घेतलेले चारदोन आणे परत करण्याचें वारवार विसरू लागला.

परतु या कर्मदरिद्री महाराष्ट्राला एकाद्याचें बरें झालेले आजपर्यंत कधी पाहवलें आहे का ? ज्या चाडाळानीं आगरकराना शिब्या दिल्या, ज्या नतदृष्टानीं बळवतरावजींनाहि जिवतपर्णी छळण्यास कमी केले नाही, त्याच दुष्ट आजोबांच्या दुष्ट नातवानीं आमच्या कुमार प्रभाकराला आपल्या गोकुळातल्या बाललीला, ते डोळे मिटून होणारे बासरीवादन, शातपर्णे करू दिले नाही. गोकुळ तें गोकुळ अन् महाराष्ट्र तो महाराष्ट्रच !

एकाद्या निष्पाप बालकाप्रमाणें अजाणतेपणानें उगीचच बोलताना मधून-मधून डोळ्याची उघडझाप करण्याची कला त्याने करतलमलवतू साध्य करून घेतली. एक साधें वाक्य बोलताना तो सहजच पाचपचवीस ठिकाणीं अडे, चाचरे, गोंधळे— अन् राहिलेले वाक्य तसेंच वाऱ्यावर साबणाच्या फुग्याप्रमाणें सोडून देई. किती नैसर्गिक रीतीने तो बोलत उभा राही पण !

एका कुठल्याशा त्याच्या मैत्रिणीला काव्यात रेंवचून तिला यावच्चद्रदिवाकरौ ( हुश् ! ) अजरामर करून टाकण्याची भीष्मप्रतिज्ञा मनातल्या मनात उच्चारून त्यानें लेखणीला हात घातला. ‘पुरुषी ओरेावी’, ‘पुरुषी सत्ता’, ‘पुरुषी जुलूम’ इत्यादि गलेलष्ठ शब्दसाहित्यावर पुष्ट झालेल्या त्या कॉलेज-कन्यकेनें कुमार प्रभाकरानाच “सबध कॉलेजमध्ये तुम्हाला अजरामर करीन” म्हणून उलट आहेर केला कवीच्या हातातली लेखणी गळून पडली. कवीनें विचार केला, कीं ज्याप्रमाणें तीन रुपये तेरा आप्याच्या माफक किंमतीत आरसा, कगवा, डमी घड्याळ इत्यादि सत्तर-बहात्तर नित्योपयोगी अशा भरपेट किंमतीच्या वस्तू मोठ्या उदार अंतःकरणानें आपल्या

प्रिय ग्राहकास अर्पण करणाऱ्या मुबईच्या कपण्या, कलकत्याच्या वर्तमान-पत्रात व कलकत्याच्या कपण्या मुबईच्या वर्तमानपत्रात जाहिरात देतात त्याप्रमाणे मुबईच्या वर्तमानपत्रात पुण्यातील मुलींवर केलेली व पुण्यातील वर्तमानपत्रात मुबईतील मुलींच्यावर केलेली काव्ये छापण्यास कसलीच हरकत नाही दोन्ही गावातील मुलींनी रुजुवात करण्याचा प्रसंग आणलाच तर कवि-मजकूर सध्या मद्रास प्रांतात आपल्या पुढील खड-काव्याच्या जुळवा-जुळवीकरता हिडत आहेत असा गवगवा करून ठेवला, कीं गुलाबाच्या सरबतात बर्फ टाकल्याप्रमाणेच होणार आहे

एक काळ होता, की त्या वेळीं शेक्सपीअरनें आपल्या सुनीतांनी भरलेला जाडजूड ग्रथराज त्या कोणत्याशा कृष्णनेत्रीच्या डोक्यात हाणून तिला मूर्च्छना आणण्याचा प्रसंग आणला असता तरी तिने मरता मरता कृतज्ञतेच्या ओलाव्यानें बरबटलेल्या डोळ्यांनीं शेक्सपीअरकडे पाहून त्याला आशीर्वादच दिला असता पण कुमार प्रभाकराला फारच वाईट अनुभव आला. एकाद्याच्या घराला आग लागणें शक्य होईल पण एकाद्या पोरीवर काव्य करू म्हटलें तर तें जमत नाही आळींतल्या मुलीबाळीवर काव्य करणें म्हणजे स्वतःच्याच हातानें घराला आग लावून घेण्याइतकें सोपे असतें हें त्याला पटलें, नव्हे आळींतल्या मुलींनीं त्याला पटवून दिले.

पुढे तो बी ए झाला नंतर आजतागायत पद्धतीला अनुसरून तो एम् ए. व एल्एल् बी. ह्या दोन्ही दगडावर हात ठेवण्याची कसरत करू लागला. जसा मित्र भेटेल त्याप्रमाणें तो त्याला आपण एम् ए किंवा एल्-एल्. बी होणार असल्याचा शुभदायक संदेश देत फिरू लागला. आणि चुकूनमाकून बोटाला मुलगी धरून घरोघर हिंडणारा बहादूर भेटलाच तर एम्. ए. आणि एल्एल् बी दोन्हीहि साधण्याचा आपला गुप्त मनोरथ तो त्याच्याजवळ बेधडकपणें प्रगट करून दाखवीत असे. अर्थात् दोन्हीहि साधण्याचा हावरटपणा दाखविणारे आजचे बी. ए तरुण उद्या काय रडणार हें आता वधूपित्याना अनुभवाच्या ठेंबेवरून कळून चुकल्यामुळें एकदां चौकशीस आलेला पेन्शनर वधूपिता पुन्हा म्हणून बोलणें करण्याकरिता आला नाही.

शेवटीं त्यानें आजन्म ब्रह्मचारी राहून देशाच्या उपयोगी पडण्याचें आपलें

व्रत जाहीर केलें. लहानपणापासून बापाने कान ओढून ओढून दुखावलेला, तरुणपणी आळीतील आसपासच्या तरुणींनी धमक्या, दटावण्या वगैरे क्रूर प्रकारानीं यिजवला गेलेला, बरोचरीच्या मित्राकडून वेळीं अवेळीं शालजोडीं-तील व शालजोडीविरहित टोमणे खाऊन भाजलेल्या पापडीप्रमाणें ठिसूळ झालेला, अन् वधूपित्याच्या सहेतुक वा निर्हेतुक प्रश्नाच्या मान्यानें गारठून गेलेला कुमार प्रभाकर देशसेवा करील नाहीतर काय गाडीखाली जीव देईल ?

आणि देशसेवा करणें म्हणजे न जाणों कदाचित् उद्या एकादा महात्मा होण्यासारखेंच आहे देशसेवेचा उत्कृष्ट मार्ग म्हणजे वेळींअवेळीं ( बहुतेक अवेळीच ) प्रचलित शिक्षणसंस्था, शिक्षण व शिक्षणाची दिशा या त्रयीवर सणसणीत कोरडे ओढणें, स्वतःच्या ज्ञानाची बिलगुल खातरी करून घेण्याच्या भानगडीत न सापडता 'हिंदुस्थानाने आता यापुढे काय केले पाह्यजे' या प्रश्नाची चिरफाड करीत बसणें—, डोक्यावर टोपीची उधारी न ठेवता आपले झरेदार केस चापून-चोपून बसवणे, दैर्घ्यधराप्रमाणें गळामिशाचा रुबाव राखणें—, आणि सर्वसाधारण जनतेला कळण्याची पचाईत नको म्हणून रशियातील राज्यपद्धतीची गहनगूढ तत्त्वे विगड करून सांगता आहोत असा नेहमीं आव आणणें— किती सोपें हें देशसेवेचे व्रत !

\*

\*

\*

कुमार प्रभाकर पुढें 'भाई प्रभा' या सुटसुटीत नाताने ओळखू जाऊ लागला ।

आता त्याचा जीवनक्रम फार सुखाचा झाला ! आसऱ्याला घराची जरूरी वाटेनाशी झाली खावची ददात मिटली त्याच्या कपड्याबद्दल लोकच जास्त आस्थेवाईकपणा दाखवू लागले. त्याच्या अन्नाची, त्याच्या प्रकृतीची त्याच्या कपड्याची, सगळी काळजी त्या दयाघन कामगारवर्गाला ! तो आता कर्मसंन्यासी झाला होता—कर्मपलीकडे गेला होता. गिरण-कामगाराची कुठलीहि सभा असो तो आता लहान पोरामाणें टणाटण उडव्या मारीत समेस जाऊ लागला. समानहक्काबद्दल डोळ्यात तेल घालून जपणाऱ्या आजच्या कुमारिकेचा पुरुषीथाटाचा बायकी 'नमस्ते' करून, मुबईतील 'चालसे' बोलपट कंपनीतील दुसरी कोणीच मिळत नसल्यामुळे एकमेवा-द्वितीयम् ठरलेल्या हिरोइनच्या आवेशात लहान मुलाना थरारून सोडणाऱ्या

किंकाळ्या फोडीन 'गुरुर्रं ड्रॉक—चल् ये मदीं असा सामन्याला' या तालावर बसवलेली आवेशी भाषणें पाठ म्हणू लागला

कामगाराना वाटे वा. ! आता हो काय पाहिजे ? उद्यापासून छत्तीस तासाचा आठवडा, भरपूर पगार, अन् वर्षांतून सहा महिन्याची भरपगारी रजा. अन् शिमाय वर मालकाचा रोज मुजरा ! याला म्हणाव पुढारी !

इनराना वाटे—वाऽऽऽ टेऽऽऽ !

राजकारण हें लहानपोराचे खेळ नव्हत हें त्याला लवकरच कळून आलें. भाई प्रभा आपल्या तोळामासा प्रकृतीकडे दुर्लक्ष करून फार वेळ राजकारणाच्या तळ्यात डुबला आणि त्याचें अग मोडून आलें.

एक वर्षभर त्याने तुरुंगात शेक घेतला.

प्रकृति ठीक झाली, पण— !

राजकारणावर तो बोलेनासा झाला ! माहिनामाहिना दाढी वाढवू लागला घरचा आसरा सुटला व दारचा तुटला म्हणून तो उघड्यावरच निजून देशसेवेचें मधुर फल प्रत्यक्ष चाखू लागला—

एके दिवशीं माझ्या घरीं तो आला. मी नुकताच पाचपचवीस भकास चेहऱ्याच्या, निर्बुद्ध बाळगोपाळाच्या टाळक्यात जगद्विख्यात युक्लीड-साहेबाची विद्वत्ता कोंबण्याचा निष्फळ प्रयत्न करून घरीं परतलों होतो. चहा वगैरे चालू होता. मी सहजच कमलला म्हणालों—

“ काय ग, तुला युक्लीड वगैरे काही ज्ञान आहे का ? ”

तिनें एकदा 'इश्श' म्हटलें. 'काहीतरीच' म्हणून पुटपुटत या दिशेची मान त्या दिशेला भिरकावली अन् अशा रीतीनें युक्लीडसाहेबाच्या ज्ञानाची आपल्याला कितपत माहिती आहे हें साभिनय पटवून दिलें.

“ काय तूऽऽ ? अग, इतक्या बायका आता शिकायला लागल्या आहेत, एकदासुद्धा इश्श न म्हणण्याकरिता डोळ्यात तेल घालून फिरतात, 'आहेऽऽ बुवा' म्हणून पुरुषवर्गापेक्षा आपणाहि काहीं इचभरसुद्धा मागें नाहींत म्हणून अडाढासानें कोपऱ्याकोपऱ्यावर पटवून देतात, लकडीपुलावर पुरुषी आवेशात मुद्दाम उभ्या राहून आल्यागेल्याला, वेळप्रसर्गीं विनोदस्त्रीच्यालासुद्धा 'नमस्ते' म्हणून ददावतात अन् तुला इग्रजी तीन यत्ताच्यावर एक यत्ता ढकलेतोपर्यंत सुद्धा धीर निघायला नाहीं अ ! ” मी म्हणालों.

‘हो ! शिकून तरी काय दिवे लागतात—’ असेंच काहींतरी कमल पुटपुटली.

त्याच वेळी आमच्या कॉलेजातला दोस्त भाई प्रभा एकाद्या चोरासारखा दबकत दबकत आमच्या घरात शिरला. मी त्याला पाहिल्याबरोबर हाक मारली त्याने मला ताबडतोब ओळखलें

जरा साशकवृत्तीनेंच तो मीं पुढें केलेल्या खुर्चीवर बसला ऐन तारुण्यात होणारा त्याचा हा पेन्शनरी थरकाप पाहून मला थोडेसे वाईटच वाटले. मी चटकन् घरात गेलो आणि चहा टाकण्यास सागून बाहेर आलों

“ह—काय भाई ?” मी त्याच्या पाठीवर थाप मारून म्हणालों.

“गोखले, पुन्हा मला भाई म्हणून हाक मारू नकोस जगातली वाटेल ती शिवी तू मला हसड मी बिलकुल रागावणार नाहीं—” तो गभीरपणानें म्हणाला

वादळात सापडलेली नौका केव्हा ना केव्हा तरी या थराला येणार हें मी जाणून होतों परतु, इतक्या लवकर तिचा ‘तुकाराम’ होईल ही मला कल्पना नव्हती. मी काहीच बोललो नाही

“तुला आश्चर्य वाटेल. आज मी जवळ जवळ माहिनाभर एक वेळ जेवीत असतों अन् तेंहि अर्धपोटीच उठाव लागत. गोखले, मला मूक लागली आहे रे !” तो कळवळून म्हणाला.

“लेले—, पण तू तर कामगारवर्गाचा पुढारी बनला होतास न ? अन्—”

“सकटकारी पाठचा भाऊसुद्धा पाठ फिरवतो रे ! तुला खर सागतों— मला राजकारण किंवा हा समवाद याच काडीचहि ज्ञान नाही रे ! लोकांच्या सागण्यावरून मी समतावादी बनलों. मी त्याच्याकरिता डोहात उडी घेतली आणि मी बुडलों अस समजून आजूबाजूचे बध्ये लोक ‘एक वीर पुरुष गेल’ म्हणून समजून घरोघर परतले. मी बुडलों नव्हतों. गटागळी खाह्णी होती. बुडलों असतों तर फार बर झाल असत—पण—मला वडील घरात घेत नाहीत. मला भविष्यकाळ काळासारखा दिसतोय ! मी काय करू ? गटागळी खाऊन मी वर आलों मला वाचवा म्हणून मीं टाहो फोडला. माझ ऐकायला कुणीच जाग्यावर उरल नाहीं. आजूबाजूची माणस मला ‘भूत’ म्हणून समजून माझ्याकडे फिरकतसुद्धा नाहीत—” तो म्हणाला.

“अरे, पण तू आर्वी उडी मारलीसच का ? भूगोलाच साधसुध ज्ञान तुला नाही ! जी वनस्पती एका देशात नैसर्गिकरीत्या उगवते तीच वनस्पती दुसऱ्या देशात तरीच उगवेल याला काहीं खात्री देता येत नाही किंवा एस्किमो लोक बर्फाच्या घरातून राहतात म्हणून उद्या आपल्याला तें कस शक्य होईल ? ”

“तुझ्याच भूगोलात म्हटल आहे ना, की बटाटा हा आपल्या देशात पूर्वी नव्हता. पण आज त्याची लागवड करून पाहिल्यावर काय दिसून आल ! तसेच हेहि experiments— प्रयोग— आहेत.”

“खर आहे ! काडी ओढून धर जळेल की नाही हें पाहण तरी प्रयोगातच जमा धरायच नाही का ? तुला एक सांगू—? रागावणार नाहीस ? ”

शुष्क तोंडानें त्यानें माझ्याकडे पाहिले

“तू आता हे प्रयोग दे सोडून, अन्—”

“अन् उत्साहाची शिंदोरी पाठीस बावून, साहसाची शिडी चढून, आत्मोन्नतीचें शिखर गाठ— कीं लगेच तीन दिवसाचे शिळे मूठभर पोहे एका मळक्या रुमालात बाधून फिरणाऱ्याचा एक लक्षाधीश पेढीवाला कसा झाला ही सुरस कथा एखाद्या अरबी भाषेतील सुरस कथेप्रमाणें लोकांच्या माथी मारण्यास तुम्ही टपलेलेच आहात, असच ना तुला म्हणायच आहे ? ” तो म्हणाला.

तशाहि स्थितीत मला हसू लोटलें. इतक्यात कसलीशी आठवण होऊन त्याने खिशातून एक कसलीशीं पुरचुडी बाहेर काढली खरोखरीच त्या पुरचुडीत मळकटसर असे मूठभर पोहे होते. त्याकडे पाहून तो एकदम म्हणाला—

“तुला यात मी भागीदार होऊ देणार नाहीं. एक वेळ होती त्या वेळीं मी माझ्या मित्राना ते मागतील ते दिलें आहे, पण आज हे मूठभर पोहे मला तुझ्या ताटभर जिलब्यापेक्षा जास्त प्यार आहेत. तुझी थंडाच करायची तर मी म्हणें, कीं हे पोहे मी फुकून फुकून खातों अन् खाली राहील तो भाग तुझा—अ ? ” असें म्हणून तो मोठ्यानें हसला.

मला त्याचें हसणें इतकें भेसूर वाटलें—!

इजिनाच्या डेरक्यात ज्या प्रमाणें हत्तीच्या सोडेएवढ्या धारेनें पाणी

कोंबतात त्याप्रमाणें त्यानें समोर आलेला चहा घशाखालीं रितवला. शकर-पाळ्यावर तो तुटूनच पडला. थोडासा शात दिसला तो आता !

“ बराय् ! मी जातो आता. पुन्हा केव्हा असला चहा मिळेल त्या दिवशीं तुझ्या इथल्या चहाची आठवण खास होईल.”

तो जाण्याकरिता उठला. अर्थात् डोक्यावर टोपी नव्हतीच, तेव्हा आम्हा-सारख्या इतरेजनाच्या टोपी झाडण्याच्या त्रासातून तो मुक्तच होता.

“ अच्छा भाई—!” मी उठून म्हणालों.

“ गोखले, तुझ्या पाया पडू का ? पुन्हा तू मला भाई म्हणून हाक मारू नकोस. एका बाजून पूजा करायची आणि नंतर बुकलून मारण्याची तयारी करायची—म्हणजे तू मला त्या कसल्याशा आसुर्यामी यज्ञातल्या बोकडा-सारखा का छळतोस ? माझ नाव यापुढ भाई नाही. माझ नाव प्रभाकर यशवत लेले—”

प्रभाकर यशवत लेले आला तसाच गेला !

बाहेर चक उन्हे पडली असल्याकारणानें ‘मी’ म्हणण्याचें धारिष्ट अधारा-च्यानें करवणें शक्य नव्हतें ! आणि उन्हद्दि सध्याकाळी ५॥ ची वेळ असल्या-कारणानें ‘मी’ म्हणत नव्हतें.

“ म्हटल, मी—” मागून आवाज आला !

“ आता तूच म्हण काय म्हणायच तें—” मी हसून म्हणालों.

## एकाद्याचें नशीब !

: : ५

कुठेंहि एकादा दुःखदायक प्रसंग आपल्या पाहण्यात आला, की आपण मोठ्या सहृदयतेनें म्हणतो, की असला प्रसंग वैऱ्यावर सुद्धा येऊ नये. परंतु तसलाच प्रसंग प्रत्यक्ष आपल्या ओळखीच्या माणसावर आलेला पाहण्याचें दुर्दैव पुष्कळ वेळा येऊन उभें राहतें स्वतः आपणच इतके भावावून जातो, की बोलता सोय नाही. सहानुभूति तरी कशी दाखवावी हाच एक मोठा प्रश्न येऊन पडतो. आणि असले प्रसंग उघडया डोळ्यांनीं परंतु मुकाटपणें पाहत, कपाळाला हात लावून 'दुर्दैव बिचाऱ्याचें।' असें पुटपुटण्यापलीकडे आपण तरी काय करणार ?

नानाच्यावर आकाशीची कुऱ्हाडच कोसळली होती आज सुमारे सात वर्षे त्यांनीं खस्ता खाल्ल्या होत्या. पैशाकडे पाहिलें नाही, श्रमाकडे पाहिलें नाही—काहीं काहीं म्हणून बाकी ठेविलें नव्हतें कानात नळ्या घालणारे डॉक्टर झाले, तोंडानें काहींतरी संस्कृत पुटपुटून रोग्याला नुसत्या दमानेंच गार करणारे आपले आयुर्वेदाचार्य झाले, जगाच्या कल्याणाकरिता देशोदेशीं हिंडताना प्रत्येक गावीं 'फक्त दोनच दिवस' मुक्काम टाकणारे मिथ्या-विसमिल्लाखासाहेब झाले, कोठल्याहि रोगावर कोठलीहि मुळी 'अमक्याच्या रसात उगाळून, फलाण्या जिनसाच्या काढयात टाकून' प्यायला सागणारे

वैदूहि झाले. शेवटीं विश्वास नसताना देखील त्यांनीं गाणगापूर, नरसोबाची वाडी इत्यादि क्षेत्रेहि पालथीं घातलीं. परतु सरस्वतीबाईंचा आजार समूळ असा कधींच बरा झाला नाहीं सस्कृत औषधे झालीं, इंग्रजी औषधे झालीं, चिनी औषधाचे कॅटलॉग सबध घरभर इतस्ततः लोळत होते. त्यातील 'मिनि मुस् कुस्' किंवा 'पिनु मोक् फुन्'च्या डझनावारी बाटल्या घरात 'आ' पसरून लोळत पडल्या होत्या. चारी खडातील मनुष्यनिर्मित औषधी-योजना पगू पडून शेवटीं नानाना आपल्या पत्नीस अदृष्टाच्या हवाली करणें भाग पडले होतें.

प्रथम नानाचा विश्वासच बसेना या गोष्टीवर. कालपर्यंत जी आपल्यालाच 'होईल बर माझ दुखण ! काय त्यात काळजी करण्यासारख आहे ? अन् मला तरी असा अर्धा डाव टाकून जाण बर वाटेल का ?' इत्यादि गोष्टी बोलून धीर देत होती ती आज नाहीं—! छे. ! लोक चुकत असले पाहिजेत. त्याचा हा बाहीतरी गैरसमज होत असला पाहिजे ! समोरच्या मिटलेल्या डोळ्याकडे त्यांनीं मोठ्या आशेनें पाहिलें. ज्या डोळ्याच्या मधुर हालचाली पाहण्याकरिता आपण तरुणपणी, आणि इतकेंच कशाला, अगदी परवापरवापर्यंत सुद्धा तासन् तास घालवीत होतो ते डोळे आता पुन्हा, कधींच उघडणार नाहींत ?

त्यांना ही कल्याणाच सहन होईना ! धोतराच्या सोग्यानें त्यांनीं आपलें तोंड झाकून घेतलें पाठीशीं त्याचा धाकटा भाऊ उभा होता. त्यानें नानाच्या पाठीवर हलकेच हात ठेवला. नानांनीं त्याच्याकडे पाहिलें. दोघांनीं एकमेकाकडे कितीतरी वेळ पाहिलें, परतु दोघेहि काहींच बोलले नाहींत. आणि बोलणार तरी काय ?

जड अतःकरणानें नाना तेथून उठले. क्षणभर— अगदी क्षणभरच— त्यांना वाटलें, की आपण आपल्या जन्माच्या सोबतिणीला हाक मारून पाहावी. आपल्या हाकेला 'ओ' न देण्याची अमर्यादा तिनें आजपर्यंत कधींच केली नव्हती—! परतु—परतु—

एकाद्या लहान पोरामाणें त्यांनीं हुदके देण्यास सुरुवात केली—!

#

#

#

पाठक कर्तासवरता भाऊ, त्याची बायको, मुलें व स्वतःचीं तीन अपत्यें

इतकी मडळी घरात असताना देखील नानाना घर कसें सुनेसुनें वाटू लागलें. गतस्मृतीचा पगडा मनावर कायम असल्याकारणाने घरात बसवेना, परतु बाहेर जाऊनहि चित्त रमेना. जिच्यासमवेत उणींपुरी वीस वर्षे आयुष्याच्या चढउतारात घालविली तिची स्मृति काही केल्या बुजेना. आघोळ गेल्यानंतर नेहमीच्या सवयीप्रमाणें सहजच खुटीकडे हात जावा— आणि नंतर आठवण होई, कीं खुटीवर आता कोण निःच्या केलेलें धोतर आणून ठेवील ! जेवण झाल्यावर नेहमीप्रमाणें सुपारीच्या खाडाकरिता स्वयंपाक घरात नजर टाकावी अन् एक दीर्घ श्वास सोडून हपिसाचा रस्ता सुधारावा, असें चालले होतें.

शेजारी म्हणत 'सोन झाल बिचारीच. भरल्या कुकवान गेली ! आज वीस वर्ष ससार केलान्. साऱ्याना चटका लावून गेली. लाखात असली बाई मिळायची नाही. आता मुलाचीच काय ती काळजी काळजी कसची म्हणा ! आईविना पोर मोठीधाटीं व्हायची थोडीच राहणार आहेत ?'

— आणि ते आपल्या उद्योगात गर्क होत असत.

नानाचा भाऊ म्हणे, “वहिनी म्हणजे दुसरी आईच होऊ नये तें झाल ! नानाच्या सहवासात तिला एक दिवस काहीं कपाळाला आठ्वा चढविण्याच कारण पडल नाही आणखी काहीं वर्ष काढून मुलीचीं लग्न करून, मुलाचा ससार पाहून गेली असती तर सोन्याहून पिवळ झाल असत. नव्हत तिच्या कपाळीं, दुसर काय !”

— आणि तो आपल्या ससारात गर्क होत असे.

आतेष्ट म्हणत—काय वाटेल तें म्हणत. कोणी अस बोले कोणी तस बोले.

— परतु एकच गोष्ट कोणी बोलत नसत, किंवा त्या गोष्टीचा विचार सुद्धा करीत नसत आणि ती गोष्ट म्हणजे नानाचें पत्नीविरहित आयुष्य ! नानाच्याकडे ते मोठ्या सहानुभूतीनें व आदरानें पाहत असत, परतु त्याचें आता कसें होईल याचा विचार करण्याचें कुणाला काहींच कारण नसल्या-सारखें दिसत होतें.

नानाचा सगळ्यात थोरला मुलगा सद्दू आता १५ वर्षांचा होता. इग्रजी ५ रीत होता तो. आई वारल्याचें दुःख त्यालाहि जाणवले, परतु तो आता समजूतदार झाला होता. बाप किंवा आई कोणीहि गेल तरी वाईटच. परतु

त्यातल्यात्यात बापापेक्षा आई गेल्यामुळे विशेष नुकसान झाले नाही ही त्याची विचारसरणी. नानाशी तो आता दुरूनच बोलणे ठेवीत असे. काहीं लागलेच तर काकाच्या किंवा काकूच्यामार्फत तो आपल्या गरजा भागवून घेत असे. आईचे माध्यम गेल्यामुळे त्याचे काहींच नुकसान झाले नाही.

त्याच्याहून धाकटी कमल, कमल १२ वर्षांची होती. ती नुकतीच इंग्रजी शाळेत जाऊ लागली होती. आई होती तोंपर्यंत तिला एक प्रकारे भिऊनच घरात राहावे लागे. म्हणजे आईकडून मारपीट होण्याची धास्ती नव्हती तिला, परंतु आईची शिस्त काही केल्या तिच्या मनास येत नसे. आई गेल्यापासून आता तिला डोळ्याच्या धाकात ठेवणारे कोणीच उरले नव्हते. शिवाय आईविना पोर म्हणून आता तिचे विशेषच लाड पुरविले जात होते.

सर्वात धाकटी मनोरमा, ५ वर्षांची पोर ती. आई या सस्येपासून लहान पोराने नफानुकसान काय होते ते अजून यापुढेच तिला शिवायचे होते. आई गेली म्हणून काहीं वाटण्याइतके तिला कळतच नव्हते.

नानाना मात्र या पोरान्याकडे पाहून अगदी भडभडून येत असे. घरात पत्नी होती तोंपर्यंत सद्दू अन् कमल याच्या प्रगति-पुस्तकावर सध्या करण्यापलीकडे व एकादे वेळीं मनोरमेच्या गुबगुबीत गालावर टिचकी मारण्यापलीकडे त्यानी मुलाची जास्त विचारपूस कधीच केली नव्हती. म्हणजे प्रेमाच्या अभावामुळे नव्हे, तर घरात आईच्या तत्राने सर्व कारभार चालावा, बापाला मध्ये पडण्याचे कारण नाही या विचारसरणीमुळेच परंतु आता मात्र हळूहळू सद्दूच्या जेवणाकडे, त्याच्या बोलण्याकडे, त्याच्या आचरणाकडे त्याचे लक्ष जाऊ लागले.

आला दिवस जात होता सृष्टीचे अनंत व्यापार अबाधितपणे सुरळीत पार पडत होते. सरस्वतीवाई गेल्या म्हणून चादण्या चमकल्याशिवाय थोड्याच राहणार होत्या ? सूर्याने प्रकाशण्याचे थोडेच सोडून दिले होते ? सर्व काहीं सुरळीत चालले होते. आपणा मनुष्याचीच मूर्खपणाची कल्पना, की सृष्टिदेवी मनुष्याच्या सुखदुःखात भाग घेत असते. मुळीच नाही. आपण तशी कल्पना करून घेतो परंतु वास्तविक पाहता निसर्गाला मनुष्याशी सहसवेदना बाळगण्याचे काहींच कारण नाही.

सरस्वतीबाईना जाऊन एक वर्ष लोटलें असेल नसेल इतकेंच एके दिवशीं फॅमिली गुरुजी बाळभट सकाळींच नानाकडे आले.

हवापाण्याचे मामुली प्रश्न झाल्यावर बाळभटानी हळूच म्हटलें— “मग काय नानासाहेब, जाऊ मी ? अरे हो—एक गोष्ट विसरलोंच की—पण— बोलू कीं नको ? काहीं म्हणा नाना, मला पाहिजे तर चार शिब्या घा, पण बोलल्याशिवाय मी काहीं राहणार नाही—”

नाना काहींच बोलले नाहीत केवळ प्रश्नार्थक मुद्रें त्यानीं बाळभटाकडे पाहिलें.

“त्याच अस आहे, कीं काळच आताशा फिरला आहे. ब्राह्मणाना नाहीत नोकऱ्या ना चाकऱ्या बर धदा काढावा म्हटल तर ‘हा भट इथ कशाला ?’ म्हणून इतर लोकांच्या पोटात दुखतच. पैसा नाही म्हणून, नानासाहेब, समाजाला स्थैर्य नाही. तरुण मडळी तर आताशा विचारूच नका करतील काय बिचारे ? आमच्या लहानपणीं, प्रत्यक्ष माझच पहा ना, मी लग्नाच्या वेळीं बारा वर्षांचा अन् ही ७ वर्षांची आता— मुलगा पचविशी उलटली तरी लग्नाला तयार नाही. मुलींनीं आता कराव तरी काय ?—” बाळभट म्हणाले.

नानानीं ओळखलें. परतु ते काहींच बोलले नाहीत.

“आमच्या त्या दत्तूभटाचीच यमी पहा न ! येत्या ज्येष्ठत सतराव सरून अठराव लागेल अर्थात् लोकाना सागायला तिला चवदाव सरून पंधरावच लागेल. बिचाऱ्याला तोंड काढायला जागा नाही. करतो काय ? हजार-पाचशें खर्च करण्याची ऐपत नाही—अन् इकडे मुलगी तर गळ्याला लागलेली. कालीजातले झाले, शाळेंतले झाले, इनामदार, जहागिरदार, आचारी, पाणकी सगळे पाहिले. कुणी देवींचे वण म्हणून नाकारतो, कुणी उंचच म्हणून तोंड वळवतो, कुणी काळी म्हणून पुन्हा चौकशीला येत नाही तर कुणी पाचाचा आकडा पुढें करतात—”

“बाळभट, तुम्ही ह्या भानगडीत पडू नका मी ओळखल तुम्ही काय म्हणणार आहात तें. तुम्हाला स्पष्टच सागतों, कीं तुम्ही एकदशण्या करण्या-पलीकडे आमच्या घरात जास्त बोलण्याचे श्रम घेऊ नका. रागावू नका ह—” म्हणून म्हणत नाना खुर्चीवरून उठले.

“ह्यः ह्यः ह्यः—” करून बाळभट पळीपचपात्री उचलून घराबाहेर पडले.

— शेजाऱ्यांनीं पुष्कळ प्रयत्न केले. नानांनीं नकार कायम ठेवला.

— शेवटीं एके दिवशीं नानाचा भाऊ त्याच्या खोलींत आला.

“नाना, लहान तोंडीं मोठा घास घेऊ का ?”

“कुठल्या तरी भटजीन तुला फितवलेला दिसतो—” नाना किंचित् हसून म्हणाले.

“तस म्हणा हवं तर—, पण नाना— खरच का तुम्ही आता लग्नाचा विचार करणार नाही ?”

नानांनीं उत्तराशखल हसल्यासारखें केलें. किती भकास होतें तें हसणें !

“नाना, वहिनी मला अगदी आईसारख्या होत्या. त्यानी मला वाढवून नसत, प्रेमाची पाखर घातली नसती, तर आज माझी काय स्थिति झाली असती— हऽऽऽ ! झाल्या गोष्टीला इलाज नाही ! मुलाच्याकडे पाहून तरी— !”

“तेंच मी तुला म्हणणार होतों. मीं द्वितीय सबध करावा अस तुला वाटत असेल तर या मुलाना उद्या घराबाहेर हाकलून दे हेंच मी तुला सांगणार होतों” नाना गभीरपणें म्हणाले.

“अह ! तस नाही मी म्हणत—”

“तस नाही तर कस ? भाऊ, तुला अजून ससारातल्या बऱ्याच गोष्टींचा अनुभव ध्यायचा आहे. तुला आता स्पष्टच सांगतों. तुला अस का वाटत, कीं माझ्या साऱ्या आकाक्षा, साऱ्या इच्छा, साऱ्या आशा जळून खाक झाल्या ? नाही—’मला सध्या ४५ व वर्ष आहे इतर देशात माणस पचेचाळिसाव्या वर्षी आयुष्याला सुरुवात करतात आयुष्य अजून पुढेंच आहे याची जाणीव मला पूर्णपणें आहे. त्याचप्रमाण इतर विधुराप्रमाण गतपत्नीच्या नावाची जपमाळ ओढीत बसणारा मी नाही. अजून तारुण्याची उसळी माझ्या नसानसातून खेळते आहे. अजून सुद्धा माझ मन ससारात रमेल यात शका नाही.” नाना म्हणाले.

“मग अडचण कुठ आली ?” भाऊनें प्रश्न केला.

“अडचण एवढीच, कीं सद्, कमल अन् मनोरमा याच काय करायच ? बरोबर सोळा वर्षांपूर्वीची ती गोष्ट. तू लहान होतास तेव्हा. सद् झाल्याचा तिला कोण आनंद झाला ! मुलाच रडण ऐकल्याबरोबर मला राहवेना. इतर

मोठ्या मडळींसमक्ष मी खुशाल खोलींत शिरलों आणि सदूला डोळे भरून पाहिला. सदूच्या भावी आयुष्याचे मनोरे बाधताना आम्ही दोघे तहानभूक सुद्धा विसरून जात असू. कमलला स्थळ कोणत्या प्रकारच पाह्यच, तिच्या नवऱ्याला काय द्यायच वगैरे वगैरे बेत करताना आम्ही दोघांनी रात्रीच्या-रात्री घालविल्या आहेत. ती होती तोपर्यंत मी निर्धास्त होतो, पण आता ही जबाबदारी माझ्या एकट्यावर पडली आहे. पुन्हा लग्न केल तर मी या गोष्टी करण्यास मोकळा राहीन का ? ” नाना म्हणाले.

“ काय हरकत आहे ? ”

“ तिन विश्वासान माझ्या हवाली केलेलीं हीं तिचीं स्मृतिचिन्ह आहेत. त्याच कल्याण करण हेंच माझ आता ध्येय. ससारातला आनंद आजवर मी उपभोगला आहे. तो पुरा झाला अस मी म्हणत नाही, परंतु त्याच्याकडे दुर्लक्ष करण आता मला भाग पडत आहे. दारूच्या दुसऱ्या पेल्यान पहिल्याची विस्मृति पडते. दुसरी बायको पहिलीच्या स्मृतीवर बोळा फिरवते. मनुष्याच मन अत्यंत चंचल असत. दुसरीच्या पाशात गुतून पहिलीच्या या पाडसाना विसरण्यास मी तयार नाही—”

पुन्हा यावर नानाच्या भावाने तो प्रश्न कधीच काढला नाही

आणि नानानीहि आपल्या आयुष्याला आता शिसन लावण्यास सुरुवात केली.

आणि आयुष्यात हीच गमत आहे. एकदा आयुष्याचा उत्तररंग सुरू झाला, कीं मनुष्याची तार्किक बुद्धि लटपटू लागते. प्रत्येक गोष्ट कार्यकारण-भावाच्या निकषावर घासून घेण्याची तितकीशी जरूरी वाटेनाशी होते. आणि मनुष्य शेवटीं श्रद्धाळू—कैक प्रसंगी अधश्रद्धाळूहि होऊ लागतो. हपिसा-व्यतिरिक्त नानाचें आयुष्य एका शिसवीच्या देव्हाऱ्यात नीटनेटक्या माडून ठेवलेल्या ताव्यापितळेच्या मूर्तीचे कौतुक करण्यात जाऊ लागलें.

टाळ, चिपळ्या, एकतारी इत्यादि आयुधासमवेत परमेश्वराला जागृत ठेवण्यासाठीं त्यांनी त्या देव्हाऱ्यासमोर जागता पहाराच ठेवला होता—.

\*

\*

\*

याहि गोष्टीला दहा वर्षे होऊन गेलीं हें वाक्य लिहिताना फार सोपें वाटतें, परंतु प्रत्यक्ष अनुभवायला किती कठीण असतें याची कल्पना एकटे नानाच करू शकतील.

कमलचें लग्न होऊन ती सासरीं गेली होती. नानानी आपल्या कल्पने-प्रमाणें जावईबापू चागले निवडून काढले होते, परंतु त्याचा चागुलपणा पुढें तेरड्याच्या रगासारखा तात्कालिकच ठरला. लग्नाचे वेळीं जावई बी. ए. होते, एल्.एल्. बी. च्या टर्म्स भरीत होते, एम्. ए.ची तुतारी फुकीत होते व तोंडानें पिवळ्या हत्तीची पाकिटें फुकीत होते. अलीकडच्या सर्वच तरुणा-प्रमाणे त्यांना जगात 'काहीतरी' करून दाखविण्याची महत्त्वाकांक्षा होती. परंतु शेवटीं जगाच्या मूर्खपणाला कटाळून काहीच न करण्याचे त्यांनीं ठरविलें. फक्त एकच गोष्ट ते करीत, ती ही, की जवळचे पैसे सपले, की कमलला माहेरी पाठवून देत. आणि पैसे आले, की पुन्हा सासऱ्याच तोंड पाहायला नको म्हणून भीष्मप्रतिज्ञा करीत

नानांनीं कपाळाला हात लावला

— मनोरमा हें एक रत्न होतें इंग्रजी शिक्षण तिच्या बाबतीत खरोखरीच वाधिणीच्या दुधासारखें ठरले होते. नानाना वेळीं-अवेळी तोंड टाकून बोलण्यात तिला आपण स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याची पताका फडकावीत असल्याचा आनंद होत असे. आईविना पोर म्हणून लाडात वाढलेली— त्यातून शेंडे-फळ. नानानी तिच्या लग्नाकरिता स्थळें पाहण्यास सुरुवात नुकतीच केली होती तिने त्यांना एके दिवशी स्वच्छ सुनावलें, “जर माझ लग्न जुळवाल तर मी स्पिरिट अगावर ओतून घेईन अन्—” नानांनीं आवेशाच्या भरात एक काडकन् तिच्या मुस्कटात भडकावली तिनें दोन दिवस अन्न घेतलें नाहीं म्हाताऱ्याच्या डोळ्यात अश्रू उभे राहिले. त्यांनी तिची समजूत काढली. अन् पुन्हा वरकरणी शांतता नादू लागली. मनोरमेनें आपल्या या विजयाचा पुरेपुर फायदा घेतला. आता ती बिनदिकत स्त्रियांच्या हक्काविषयी चर्चा करू लागली.

— नानाचा भाऊ शेवटीं निराळा निघाला पाठचा भाऊ पाठ दाखवून दूर राहू लागला. कारणें अर्थातच उघड होती. घराच्या वाटण्या नानांनीं केल्या जगातले कोणते पाठचे भाऊ वाटण्या बरोबर झाल्या म्हणून समाधान मानतात ? गावातल्या गावात त्यानें निराळें बिऱ्हाड केलें.

शेजाऱ्यानीं—अर्थात् आपल्या शेजारधर्माला जागून—वडील भावाचें डोकें फिरलें म्हणून शेरा मारण्यास कमी केलें नाहीं.

ज्या सदूकरिता नानानी आपल्या जिवाचे रान केले— आत्तेष्टाची तमा बाळगली नाही— प्रत्यक्ष भावार्थीसुद्धा न्यायाने ( अर्थात् न्याय हा नेहमीच कटु असतो ) वागण्यास कसूर केली नाही आणि रात्री निजताना एक दिवससुद्धा ‘देवा, याला तरी सुखी कर’ म्हणून देवाची करुणा भांकल्या- शिवाय राहिले नाहीत, तो सदू—?

तो सदू, आता सदाशिवराव, बी. ए. झाला होता. बी. ए. होऊन पुढें काय करावयाचे हें अजून तो ठरवीत होता. इंग्लंड, अमेरिका, जपान, इत्यादि पुढारलेल्या देशात सफर मारून यावी, तेथील समाजाचा बारकाईने अभ्यास करावा इत्यादि ठोकळ कल्पना याच्या मनात वास्तव्य करू लागल्या होत्या. ‘सरकारी नोकरी करणे हराम आहे’ हें गांधीचे तत्त्वज्ञान त्याला बिनशर्त एकदम कबूल होतें. प्रत्येक प्रकारच्या पुढाऱ्यातील चांगलें तेवढें निवडावें हें तर त्याचें लाडकें तत्त्व होतें. दिवाणाच्या ऐटीत पोतेंभर पगार वसूल करावा हेंहि त्याला मान्य होतें. विश्वबधुत्वाच्या ऐसपैस नात्यावर मिळतील तितके फायदे करून घ्यावेत हीच त्याची मते

स्वभावतः सदू दृष्ट नव्हता. सदूच काय परंतु इल्लींचा कोणताहि तरुण दुष्ट आहे असें म्हणता येणार नाही. त्याच्या दृष्टीने विचार केला तर त्याचेंहि एका अर्थी बरोबरच आहे असे म्हणणे प्राप्त आहे. त्याना शिक्षण घ्यायचें एक प्रकारचे अन् जगात व्यवहार पडतो दुसऱ्या प्रकारचा ज्या ठिकाणी रोजच्या भाकरीची पचाईत त्या ठिकाणी सर्वांगीण उन्नति करून कार्यक्षम, सुसंस्कृत नागरिक बनविण्याची तयारी आणि वर उपदेश, कीं “ बाळानो, तुम्ही नोकरीकरता काहीं हें शिकत नाही— तुम्ही उत्तम नागरिक व्हावें म्हणून—” इत्यादि नागरिक होऊन उपाशी मरण्यापेक्षा रस्ता झाडून पोटाची व्यवस्था लागलेली उत्तम.

—सदूचा त्यात काय दोष? पैमा स्वतःच्या अकलेवर मिळविणे त्याला शक्य नव्हतें. त्यानें आपल्याकडून पुष्कळ प्रयत्न करून पाहिला. त्याला कोठेंच यश आलें नाही. पुष्कळाचें असेंच होतें. आकडेमोडी करणारा कारकून काही देवाच्या एका खास शाळेत पैदा झालेलें रत्न नसतें, परंतु ती जागा कशी मिळावी? जिकडे तिकडे गर्दी—! तुबलेली हपसिं— मेंढरा-प्रमाणें कालक्रमणा करणारी मास्तर-मडळी—, टाळ्याला जीभ लावून रोग्याची

वाट पाहणारे डॉक्टर अन् हेलपाट्यापार्थीच स्वतःम होणारे वकील ! सद्‌नें करावें तरी काय ?

सद्‌नें वडिलाकडे पाहण्याचे ठरविलें वडिलाच्या हयातीत त्याच्या पेन्शन-वर व पश्चात् पाचपचवीस हजाराच्या पुजीवर जेथपर्यंत निभावेल तेथपर्यंत पाहू. नंतर— देखेंगे ! हल्लींच्या तरुणाच्या या आजतागायतच्या विचारसरणीवर तो आला दिवस ढकलीत होता.

एके दिवशीं जेवताना नानांनीं त्याच्याकडे पाहिलें.

“सद्‌, गळ्यातल जानव काय झाल तुझ्या ?”

सद्‌नें काहींच उत्तर केलें नाहीं चार दिवसापूर्वीं त्यानें जानवें तोडून टाकलें होतें.

नानांनीं किंचित् रागानेंच पुन्हा प्रश्न केला.

“तोडून टाकलें—” सद्‌नें चिडून उत्तर केलें.

“जेवू नकोस. ऊठ—!”

सद्‌ मुकाट्यानें तसाच पानावरून उठून चालता झाला.

ब्राह्मण म्हणवून घेण्यान आता काय पुरुषार्थ आहे ? जानवें तरी कशाला ? ज्या ब्राह्मण्यामुळें आज अन्नाला महाग होण्याची पाळी आली त्या ब्राह्मण्याला चिकटून घेण्यापेक्षा महार म्हणून घेणें काय वाईट ? ही सद्‌ची कल्पना, परंतु नानाना ती कशी पटावी ?

नाना दिवसेंदिवस भक्तिमार्गी बनू लागले आणि सद्‌— काहींच ध्येय पुढें ठेवण्यात अर्थ नसल्याकारणानें—चावार्क बनू लागला. नानांच्या कुशीत धिलगणारा लहानगा सद्‌ आता नानापासून दूर— दुसऱ्या जगावर गेल्या-सारखा राहू लागला.

नानांनीं कोणतीहि गोष्ट पोटातील प्रेमांमुळें करात्री आणि सद्‌नें त्याच्यावर अगदीं उलट भाष्य बसवावें. दोघेहि आपआपल्या परींनीं योग्य तेंच करीत होते. पण—

एके दिवशीं नानांनीं सद्‌ला लग्नाविषयीं प्रश्न टाकला, आणि सद्‌नें दुसऱ्या दिवसापासून घरात बोलणें बंद केलें.

नानांनीं त्याला स्पष्टच विचारलें, “लग्न कां नको म्हणतोस—?”

सदूनं काहींच उत्तर केलें नाहीं. दुसरे दिवशीं सदूनं एक पत्र नानाच्या जवळ दिलें.

त्यातील महत्त्वाचा भाग हा होता—“मला पैसा मिळवता येत नाहीं; आणि तो पुढेमागें मिळवता येईल हेंहि शक्य दिसत नाहीं. तेव्हा पैशा-शिवाय मी लग्न करून करू काय ? तुम्ही म्हणाल, की आहे हा पैसा तुझाच आहे. परंतु मला त्या म्हणण्यात काहीच अर्थ दिसत नाहीं. आज तुम्ही गोडीत आहात, उद्या तुमच माझ बिनसल (आणि हल्लीं रोजच तसं बिनसायल लागल आहे) आणि आम्हा दोघाना तुम्ही घराबाहेर काढलत तर—! माझ्या लग्नाच्या बाबतीत आपण बिलकुल पडू नये—” इत्यादि इत्यादि.

सबध रात्रभर नानाना झोंप आली नाहीं. त्याच्या प्रेमाविषयी त्याच्या पोटाच्या गोळ्यानें दाखविलेला अविश्वास त्यांना सहन झाला नाहीं. ज्याच्या-करता आपण—

सकाळीं उठल्याबरोबर त्यांनीं सदूस हटकलें

“सदू—तू मला एक सांग. तू लग्न करण्यास तयार आहेस की नाहींस ?”

“नाहीं—” सदूनं खालच्या मानेनें परंतु निश्चयानें उत्तर केलें.

“विचार करून उत्तर दे”

सदू काहींच बोलला नाहीं.

“पहा—लग्न करणार नसशील तर मी आपला घर सोडून काशीयात्रेला जातो. तुझ्या आईला मी वचन दिले होते, तें पूर्ण करण्याच तुझ्या हातात आहे. नाहीं तर मग मला या ससारात राहून काय अर्थ आहे ?”

सदू झपाट्यानें सायकल घेऊन काहीएक न बोलता घराबाहेर पडला.

\*

\*

\*

नानाच्या काशीयात्रेच्या बेताची कुणकुण लागताच त्याचा भाऊ लागलीच आला. नानांनीं अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं त्याला म्हटलें, “भाऊ, तुला तो दिवस आठवतो का ? त्या दिवशीं तुझ्या म्हणण्यास मीं होकार दिला असता तर या पोराची काय स्थिति झाली असती ? जग धावतें आहे. वडिलांनीं आपल्या-करिता काय स्वार्थत्याग केला असेल हें पाहण्याच्या स्थितीत तरुण पिढी नाहीं.

तरुण पिढी जीवनाच्या तीव्रतर धडपडीमुळे भाबावून गेली आहे. त्यांना विवेक करण्याइतका सुद्धा विचार राहिलेला नाही. त्यात त्याचा दोष नाही. तरुणपिढी आजपर्यंत नेहमींच वडील मडळीच्याकडे सशयाने पाहत आली आहे. त्यात आणखी ही भर ! मला आता ससारात गुरफटून राहण्यासारखे काय राहिले आहे ? उलट माझी अडचण होईल सर्वांना मी पुरेसे ठेवले आहे. एकीचे लग्न करून मी मोकळा झालों बाकीच्या राहिलेल्या दोघांच्या मनात येईल तेव्हा तूच त्याच्या लग्नाची व्यवस्था कर माझी अडचण होत आहे. मी आपला बाजूला होतो—”

एके दिवशी सकाळीं अश्रूंनी भरलेल्या डोळ्यांनी नानांनी खरोखरीच घराबाहेर पाऊल टाकले !

— — — — —

## शिवापूरचा रघ्या

: : ६

‘फुर्र-फट्-फटक्-फटक्’ इत्यादि तालबद्ध पद्धतीने बेसूर आवाज करीत राकेलचा पिवळा डबा शिवापूरच्या ‘इष्टयाड’वर येऊन थडकला. धूळीचा लोट आला ! ब्रेक्स लागल्याचे व लहान पोरे किचाळल्याचे आवाज एकदम ऐकू आले. दोन्ही आवाज इतके सारखे होते, की कोणता आवाज कशाचा हे ओळखून काढण्यास ‘सकाळ’मध्ये सपूर्ण पाच रुपयाचें बक्षीस ‘सकाळचें कायमचें कोडे’ म्हणून ठेवण्यास कसलीच भीति बाळगण्याचें कारण नाही.

काही वेळानें मोटारीचें काळीज थड पडलें. दारें उघडल्याचे आवाज ऐकू येऊ लागले, आणि पुढच्या खुराड्यातून पिवळ्या खाकीनें भूषित केलेल्या दोन तगड्या एका इरसाल शिवीसमवेत बाहेर पडल्या. अर्थात् शिवी अमक्यालाच अशी काहीं कुणाला उद्देशून नव्हती. परंतु समजणारा मनात समजला. ज्याला इतर लोक ‘क्लीनर’ म्हणून समजतात परंतु ज्याचें काम इतक्या विविध स्वरूपाचे आहे, की त्याला खरोखरीच ‘देवकिन्नर’ म्हणून संबोधायला पाहिजे असा एक प्राणी, आधीच परमेश्वरानें विचकलेले दात जास्तच विचकत पुढें धावला. त्याच्या दृष्टीनें ड्रायव्हरनें दिलेली शिवी म्हणजे बादशाहानें नव्या वर्षाच्यानिमित्त वाटलेल्या पदव्याइतकीच अभि-नंदनीय होती. कानात अडकविलेली जळकी विडी त्यानें तोंडानें फुर्र मारून दातात अडकवून ठेवली. एका उतारूजवळच्या काडीनें विझलेलें

होमकुड प्रज्वलित करून मोटरीच्या नळकाड्यात पाणी ओतण्याकरता सिमिटानें बगबटलेलें, सत्तावीस ठिकाणी भोकें पडलेलें, आणि छप्पन्न ठिकाणीं चिबटलेलें एक टमरेलवजा टिनपाट त्यानें बाहेर काढलें.

रेसला निघण्याच्या झोकात आपल्या सिनेमा नटपद्धतीच्या केसामधून कौतुकानें बोटें फिरवीत, मधूनच धुळीनें पिंगटलेल्या मिशाचा जिभेच्या कोपऱ्यानें आस्वाद घेत, पैशाला चार मिळणाऱ्या आगीनगाडी छपाच्या उची सिगरेटच्या निळसर धुराकडे एकाद्या तत्त्वज्ञान्याप्रमाणें पाहत मोटार हाक्या 'इष्टयाड'वर चाललेल्या फोनोच्या मिश्र मैफली शांत चित्तानें ऐकत उभा होता. इच्छित स्थळीं जाऊन पोंहोचण्याची त्याला गर्दी नव्हती, हें उघड दिसत होतें. इच्छित स्थळ, वेळ, काळ या मानवी विचाराच्या कक्षे-बाहेर वावरणारा तो एक अश्रुदार मोटारहाक्या होता. तो थाबेल तेंच त्याचें इच्छित स्थळ, तो निघेल तेव्हाचीच ती योग्य वेळ आणि तो मागेल तोच त्याच्या रथाचा दर. त्याचा शब्द हाच त्याचा कायदा.

जरा वेळानें त्यानें आपल्या मिशावरची धूळ तोंडानें 'फ्यू' करून झाडून टाकली. डोक्यावरची रोगणी टोपी एकवार झाडून जास्नच मळकट करून घेतली आणि तोंडानें एक शेलकी शिवी ( अर्थात् कोणालाच उद्देशून नसलेली ) पुटपुटत तो पुन्हा काथ्याच्या आसनावर स्थानापन्न झाला 'पॉग-पॉग' असा विव्दळणाऱ्या गाढवासारखा आवाज झाला

“ हा चलाऽऽऽ ” म्हणून मागच्या बाजूला लटकणाऱ्या क्लीनरनें म्हटलें

पुन्हा एकदा पॉग-पॉग आवाज झाला. इजिनची खरखर झाली चार-दोन फटाकड्याचे बार झाले. मोटार दोन पावलें मागे सरकली आणि झोंपीं गेली

इतक्यात रध्या, रध्याचे वडील आणि रध्याची आई जवळजवळ पळतच स्टॅडवर येऊन पोंहोचलीं. दाडा मारण्याचा हुकूम देण्याकरिता उघडलेला जबडा 'या पाव्हण— कुठ जायच ?' म्हणून मोठ्या आपुलकीनें चौकशी करू लागला.

रध्यानें लाल रंगाचा, गळा दाबून टाकणारा कोट चढवला होता. एकदर सात गुड्यापैकीं दोन फुटक्या व एक धडकी इतक्याच गुड्या जादा काम करून काटकसरीचें धोरण व्यक्त करीत होत्या. कोट लाल रंगाचा म्हणजे

नुसत्या त्याच रगाचा होता असें नाही इतरहि इद्रधनुष्याचे रग थोडयाफार प्रमाणात होतेच हजर. डोक्याला एक काळी फाटकी टोपी होती ती डोक्याला घातली होती म्हणण्यापेक्षा डोक्यावर ठेवली होती हें कपाळावर दिसणाऱ्या करकोच्यामुळें स्पष्ट दिसत होतें. टोपीच्या आतला पुष्टा आता 'काम झेंपत नाही, फलों द्या' म्हणून कचेरीतल्या वयोवृद्ध कारकुनाप्रमाणें सतरा ठिकाणीं लचकत होता रध्याची कापून लाडी केलेली तुमान त्याच्या गुडघ्यावर आली होती. कमरेला पट्ट्याच्या ऐवजीं गुडाळलेल्या आईच्या लुगड्याची काठोळी गुडघ्याच्याहि खालीं लेंबत होती. नुकत्याच पुसलेल्या घामाने बाही ओलसर झालेली दिसत होती.

रध्याचे वडील पोत्यात गुडाळलेले एक 'पाटीलबाबा' दिसत होते आणि गोवऱ्या लावताना नखांला चिकटलेले डाग अजून नीटसे पुसले गेले नसल्या-मुळें हातानें धरलेल्या बोचक्यावर रवींद्रनाथाची चित्रकला काढणारी त्याची आई सती सावित्रीप्रमाणें दिसत होती.

रध्याचे वडील 'भमई'ला सहकुटुंब सहपरिवार जाऊन आपल्या कारभार-णीच्या भावाचें लग्नीन उरकणार होते. 'तुमीही आल्यानें फार घोभा होणार आहे,' म्हणून खुद्द त्याच्या हातचाच कागूद त्यानीं मुडाशाच्या एका पदरात पचवीस गाठींनीं सुरक्षित बाधून घेतला होता

“बसा पाव्हण—” म्हणून म्हणत झायव्हर खाली उतरला.

“अर्, पण हत कुठ बसू?” रध्याचे वडील पायातल्या तुटक्या वाहना हातात घेत म्हणाले.

“मस्त जागा आहे. कुठ म्हणजे काय? त्या ड्रमवर तुम्ही टेका, बाईना बसू द्या त्या मोडक्या चाकावर, अन् पोराला घ्या माडीवर. कुठ लाब इग्लडाला जायच आहे? घटका दोन घटकेची कळ—” म्हणून म्हणत झायव्हरनें मागचें दार खुलें केलें.

आतलीं माणसें सावरून बसण्याऐवजीं जास्तच ऐसपैस बसलीं. सुशिक्षित उतारूनी 'काय बुवा-काय त्रास!' इत्यादि पुटपुत चेहरे आबट व लाबट केले. अशिक्षित उतारूनीं 'आरऽ आणखी धा-पाच कोंब' म्हणून म्हटलें. झायव्हरचा हा रोजचाच पोरखेळ होता. कोणत्याहि उतारूपुढें त्यानें अजून कच खाली नव्हती. तो काय डरतो?

दीडफूट छातीचा कोट फुगवीत 'कायऽऽराव ! टोपीवाल्याच्या खिशातूनच जसे काहीं उतरलात' म्हणून गुरकावीत तीन मेंढरें तशींच कोंबली.

रध्या थक झाला ! इतके दिवस तो परसातील लाकडाच्या ओंडक्याला मोटार समजून मोटारहाक्याच्या सुखमय जीवनाचें आपल्या कल्पनेप्रमाणें सुख अनुभवीत असे. पण प्रत्यक्ष पाहिल्याबरोबर त्याच्या बालमनाला केवढें कौतुक वाटलें ! केवढा हा अधिकार ! अन् ती पायापर्यंत लेंबणारी खाकी विजार— तो धीरगभीर धैर्यधरकटाचा मुखडा—, तो तेलकट टोपीचा रुबाव अन् ती चाक फिरवण्याची ऐट ! वा रे वा !

मोटार निघण्याच्या सुमारास होणारे सर्व प्रकार यथाविधि पार पडले. पंचवीस पावले मोटार मागें गेली, ड्रायव्हरनें एक सुदरशी शिवी ठेवून दिली आणि सतापानें थरथरणाऱ्या मोटरनें एक जोराची उचकी दिली आणि पुढें झेंप घेतली. पोरें किंचाळलीं. मोटारनें खोकत खोकत प्रवासास सुरुवात केली.

सुरुवातीस भेदरलेला रध्या आईच्या पदराबाहेर डोकावून पाहू लागला !

—२—

दहा दिवसानंतर त्याच म्हाताऱ्या मोटरीतून रध्या, रध्याचे वडील अन् त्याची आई शिवापूरच्या स्टॅडवर उतरले. रध्याचे वडील आणि आई पूर्वी-प्रमाणेंच दिसत होती, परंतु रध्याचा मात्र पोशाख बदलला होता. मामानें दिलेले अमळनेर गिरणीचे वीस नवरी सुताचें तलम (!) धोतर तो मोठ्या ऐटीत गबाळेपणानें नेसला होता ताबड्या कोटाच्या जागी भरपूर तीन धडक्या गुड्या असलेला सोलापूर-चेकचा काळा फोट 'ममईत' शिवलेला,— सुताच्याच फुल्यानें शोभायमान दिसणारी बनातीची ताबडी लाल गरगरीत वाटोळी टोपी,—पायाला चावणारा पाढरा शुभ्र जपानी रबरी शूट,—त्या बुटाच्या गळ्यात मान टाकणारी हिरव्या सुताचा गोफ असलेली सुती पाय-मोजाची जोडी—! बस् बस् ! मामानें भाच्याला पक्का मुबईकर बनवून सोडला होता.

रध्या बदलला होता यात शका नाही तो नुसता कपड्यातच बदलला होता इतकेंच नव्हे तर मनातून सुद्धा तो पार बदलून गेला होता. दहा वर्षांचा कोंबळा पोर, मत्तें आणि मिशा उमटण्यापूर्वीच मुबईच्या मोहनीनें

भारून गेला होता. मुबईच्या धावत्या टमरेळ गाड्या पाहून त्याच्या जास्तीत जास्त आवडत्या दोस्त कादरभाईच्या 'श्रीवजरगवलीकी जय' कंपनीच्या पिवळ्या डबच्याविषयीचा त्याचा आदर पार नाहीसा झाला. अमेरिकन जर्नालिझमचे मराठी प्रयोग पाहून महाराष्ट्रीय वाचक जितका आइस्क्रीम झाला असेल तितका तो आपल्या पूर्वीच्या आदरणीय वस्तूच्या आठवणीने थडगार पडू लागला. मुबईचे डावरी रस्ते पाहून लोक या रस्त्यावरून लोळत जाण्याऐवजी चालत जातात या त्याच्या कल्पनातीत धाडसाकडे पाहून त्याने आश्चर्याने कोटाची उजवी बाही चक्क तोंडात घातली त्याला आश्चर्य वाटले, की इतकी माणसे रोज उठून कोठल्या फडावर कुस्त्या पाहिल्या जात असतील? नाहीतर इतक्या लोकाना इतक्या दाटीवाटीने राहिल्या रोज कोणत्या तरी सटवार्द मरीआईची जत्रा भरत असली पाहिजे. आग्र्याच्या ताजमहालाहि भव्यपणात क्षुद्र झोपडी-प्रमाणे वाटावयास लावणाऱ्या इमारती, आ वासलेल्या तोडाने पाहून त्याला शिवापूरच्या अत्यंत उच्च टेकाटाचाहि इतक्या दिवस वाटणारा अभिमान जेथल्या तेथे जिरून गेला. कोपऱ्या कोपऱ्यावर उभा राहून लाव्या-उजव्या हाताची कसरत करणाऱ्या श्पूर फाफड्याच्या पोलीगी आकृतीशी, कधी चार वर्षातून एकाद्या वेळी घाटात दबा धरून बसलेल्या तट्या मिळ्याचा तह्यास काढण्याच्या विचाराने आलेल्या पुण्याच्या चिपाडी पोलिसाची तुलना करून पाहताना त्याची त्यालाच लाज वाटली. मुबईचा 'समिंदर' पाहून गावच्या शिगेवरून कमाल मर्यादा पार तर वर्षातून दहा बारा दिवस अयाग वाहणाऱ्या 'रत्नावती' ओढ्याचा त्याला अतोनात तिरस्कार वाटू लागला.

खुद्द मामाच्या घरी त्याला असे आणखी कित्येक देखावे दिसले! मामाची नोकरी तरी किती मजेची. पावसाळ्यात रस्त्याच्या कडेने दाटीवाटीने उपटलेल्या 'छऱ्या'पेक्षा सुद्धा जास्त सुळसुळाट माजवणाऱ्या आणि 'अहो, आम्ही छापखानेवाले आहोत आणि आमच्याजवळ छापखानाहि पण आहे अन् आमच्या छापखान्यात खिळेहि पण आहेत अन् त्या खिळ्यानी अक्षरे पण छापली जातात' अशी जाडजूड अक्षराच्या साहाय्याने जाहीर घोषणा करणाऱ्या खटाववाडीतल्या अनंत छापखान्यापैकी एका छापखान्यात खिळे जुळविण्याचे कत्राटी काम त्याचा मामा करीत असे. लोखंडाच्या एवढ्याशा

खिळ्यानें अक्षरे उमटवली जातात हें विचित्र सत्य प्रत्यक्ष डोळ्यानी अनुभव ल्यावर रध्याचा डोळ्यावरमुद्धा विश्वास बसेनासा झाला. कुठे हें रम्य जीवन अन् कुठें 'रामपाऱ्यात' जुपलेले ते पवळ्या ढवळ्या बैल अन् तो गाठीनें साधलेला आसूड, अन् तो विंचवासारखा तरफाकडा लाकडी नागर, अन्—छे ! जन्म घेण्याच्या कामात आपला नाइलाज होत असेल परतु मराव ते मुबईतच !

शिवापुरच्या रानात आपण सुरपाट्या खेळण्यात आनंद मानीत होतो त्या-पेक्षा या रस्त्यातून बेदरकारपणाने इकडून तिकडे जाण्यात कितीतरी जास्त मौज आहे शिवापुरचे ते धुळीनें समृद्ध असलेले रस्ते अगदी प्रथम खडी पसरून एका लढभारती इजिनाकडून दबवून घेतलेले त्यानें पाहिले होते आणि येथें तर त्या इजिनाच्या आल्याबाई शोभणाऱ्या जाडजूड इजिनाकडून वेगानें ओढल्या जाणाऱ्या गाड्या पाहून त्याला आपण शिवापुरसारख्या मातीच्या ढिगात राहतोच का हा मोठा प्रश्न येऊन पडला गावातल्या साऱ्या गावकऱ्यांचा मोठ्या अभिमानाने सागण्याचा विषय म्हणजे शिमग्याच्या दिवसात ब्रह्मचारी मास्तीच्या पडक्या देवाल्यात गावातल्या नीटस दिसणाऱ्या मुलाकडून केला जाणारा कलगी-तुऱ्याचा तमाशा. आधी खेडेगाव, त्यातून हक्काचे दिवस, त्यातून गावातल्या संस्कृतिरक्षण भडळाचे सभासद जातीनें हजर—मग जळोशाला काय सीमा ! शिवापुरचा शिमग्यातला तमाशा म्हणजे मुबईच्या भरभक्कम दीड महिनाभर आयुष्य असलेल्या एकाद्या मारपीट सिनेमा कपनीचा रोमांचकारी, हृदयाचा तळठाव (म्हणजे काय कुणास ठाऊक ?) घेणारा, आतषबाजीचे भरपूर प्रदर्शन माडणारा, स्वरमाधुरी मिस् अमकीतमकीला प्रथमच पडद्यावर खेचून आणून मवाली प्रेक्षकाना आधळे बनविणारा एकादा स्वर्गीय बोलपटच तो. तमाशा पहायला गावची कुत्री येत इतकेंच नव्हे तर दूरदूरची—बारामती, सातारा, पुणे येथलीसुद्धा—रसिक वकील मडळीसुद्धा तेथील जजसाहेबासकट येत असत. बोला आता !

परतु रध्याचा हा अभिमानसुद्धा पाच मिनिटांत पंचवीस लोकांचे मुडदे पाडून नायिकेसकट घोड्यावरून पशार होणाऱ्या नायकाला पाहताच पत्त्याच्या बगल्याप्रमाणें एकदम जमीनदोस्त झाला. त्याला आता शिवापुरच्या

पेन्शनर पाटलाचा मुलगा म्हणून स्वतःची बदनामी करून घेणे योग्य वाटेना त्यापेक्षा मुबईतल्या दाशेसेठच्या करीरोड येथील त्रेपन्नाव्या गल्लीतील पासष्टाव्या चाळीत राहणाऱ्या 'कपोसीटर' मामाचा भाचा म्हणून सागणें जास्त फुशारकीचें वाटू लागले आहे म्हणजे उगीच कोणी लुगासुगा नाही.

या व आणखी अशाच विचाराने भारलेल्या डोक्याने त्यानें मुबईला राम-राम ठोकला बोरीबदरपर पोहोचवायला आलेल्या मामाचे ते सफाईदार बामणी बोलणे, सामानाचें वजन मागणाऱ्या एका अवाढव्य घड्याळात पाहून इतके रुपये, इतके आणे बिनचुक सागणे, कारण नसताना उगाचच डोक्यावरच्या केसाना कुरवाळणे, आपले वडील घरातून निघाल्यापासून तिकिटे कशी काढावीत या महाबिकट सकटात पडलेले पाहून त्यांना झटकन् ह्या सकटातून सोडवणें— इत्यादि गोष्टी त्याच्या अतःपटलावर कोरल्याप्रमाणें स्पष्ट उठल्या होत्या !

अर्थात्च शिवापूरच्या स्टॅडवर उतरलेल्या रध्या आता पूर्वीचा रध्या राहिला नव्हता. त्यानें त्या म्हाताऱ्या मोटरीकडे तुच्छतेने एकवार पाहिले आणि मनात शपथ वाहिली की मरेन तर मुबईकर म्हणूनच आणि तेहि मुबईतच !

—३—

शिवापुरची शाळा अजून वाधिणीचे दूध पाजण्याच्या नसत्या फदात पडली नव्हती गावातील ग्रामसिद्धाची ( किवा गावपिते म्हणा वाटल्यास ) अजून प्रामाणिक समजूत होती, की इंग्रजी शिक्षणाने मुलगा बिघडतो— म्हणजे बाप जिवत असताना मिशा काढतो— घरातल्या पवित्र देव्हान्याच्या आस-पास ती अगावर शहारे आणणारी भाषा बोलून देवाना कळणार नाहीत असल्या शिब्या देतो— अन् मडम आणून नाच करतो पुण्याहून आणि मुबईहून आलेले 'बामन लोग' त्यानीं डोळ्यांनी पाहिले होते.

“ कशापाईं विंग्रजी शिकाया न्होव ? आपल जुन पेशवाई म्हराटी हाय त्ये व्येस ” गावातील पाटलापासून ते बलुत्या-म्हशी-मादऱ्यापर्यंत प्रत्येकाचें हेंच मत कायम होतें

आज्यापणज्यापासून ते आजतागायत शिवापुरच्या ब्रह्मचारी मारुतीनें एकसुद्धा इंग्रजी शब्द ऐकून आपले कान विटाळून घेतले नव्हते.

परतु जी गोष्ट प्रत्यक्ष इग्रजहि करू शकला नसता तींच गोष्ट आपल्याच-  
पैकीं एक खादीधारी मनुष्य एका चुटकीसरशी करू शकला मारुतीच्या  
मागच्या आवारात त्यानें गावातील प्रतिष्ठित समजली जाणारी ग्येनबा मारुती,  
इठा ( विठा ) रक्मा, तात्या गोईदा आदिकरून मडळीं एके ठिकाणीं  
बोलवली आणि महाराज, बोलता बोलता त्याने कळ फिरवली ! साक्षर व्हा !

रध्याच्या वडिलाना हे व्याख्यान फार बाधलें. रध्या नुकताच मराठी  
चौथी इयत्ता डिपोटीच्या मेहेरबानगीने पास झाला होता त्यानें इग्रजी  
शिकण्याचा हट्ट घेतला.

मुलानें वायको करून द्या म्हणून हट्ट घेतला असता तरी रध्याच्या  
वडिलाचे डोळे पादरे झाले नसते इतके ते या इग्रजी शिकण्याच्या मागणीला  
दचकले. आपल्या घरात आता ती पादरीबाई शिरणार या विचारानें  
त्यांना तबाकूची फक्कीसुद्धा कडूलिंबाच्या वाळलेल्या पानासारखी कडू  
अन् चोथट लागली. अन् मर्दाला खुलून दिसणारी मिशीची कोंवळी झार  
सुद्धा हा पोरटा उगवू देणार नाही !

“ अरऽऽ, पन रग्या, विग्रजीबुक वाचूनशान तू काय साहेब होनार हैस  
व्हय ? त्या बामनानीं एक इचार सोडला पन आपल्याला आपली कुळी पगाया  
व्होवी ना ? अरऽ तुझ्या बाच बा-बी हे असल वगाळ कदी शिकले न्हाइत,  
तुझी आई तर म्हाराठी बुक पाऊनबी डोळ गप्कान मिटतीया. आन तू  
म्हन्तोस विग्रजी शिकतो.” तोंडातील तबाकूचा फवारा उडवीत त्याचे  
वडील म्हणाले.

“ पन मामाबी विग्रजी छापतो—” रध्या म्हणाला.

“ त्यो यक शेना अन् तू सात शेना ” पेन्शनर पाटील उद्गारले.

भावाचा हा होत असलेला उद्गार पाहून कोणती भगिनी धावून येणार  
नाहीं ?

“ हा ! तस नाय बर का ! माजा भाउराया लई गुनाचा. टमरेलगाडींतनं  
जाताना साहेबाच्या मोटारीकड अक्शी डोळ फाडून पघतो त्यो. कदी  
डरायचा नाइ ”

“ व्हाउ घे ! तूबी माझ डोकस कुरतडाया लागलीस नव्ह का ? ”  
म्हणून म्हणत पाटील उठून गेले.

सबध गावात दुसऱ्या दिवशीं हा.हा.कार ! गावातील शाळेचा मराठी चौथी पास होणारा एकुलता एक विद्यार्थी, कुस्त्याच्या दगळीत फडावर बालपाहिलवानात अजिंक्य ठरलेला शिवापुरचा भावी गुगा, शिमग्यातल्या पाच दिवसात पचवीस ठिकाणची चीजवस्त हातोहात लवे करणारा पठ्या आणि शिमग्यातल्या तमाशात डोळे न मिटता तामन् तास दिवट्या धरण्याचें काम करणारा बाल अभिमन्यू— इग्रजी शिकण्याचा महाभयकर हट्ट घेऊन बसला आहे ! गावातील वृद्धा नारीनी अगारे-बुपारे केले, वृद्ध आजोबानीं ‘आपण इग्रजी शिकलो नाही म्हणून काही आमचे ससार व्हायचे राहिले नाहीत,’ म्हणून निर्वाळा दिला तरुणानी तगडी तोडण्याची धमकी दिली, आणि गावच्या पारलौकिक स्वास्थ्याची सतत काळजी वाहणारा तुदिलतनु गदाधरभट याने तर शास्त्रातले चक्र सस्कृत आधार काढून दाखवले.

“बाबा रे ! ‘न उदेत् यावनी भाषा प्राणैरपि गतैरपि’ ! प्रत्यक्ष भगवान् विष्णु आपल्या लाडक्या नारदाला, जेहेत्ते कालाचे ठायी, हे गुपित—अन् महाराज, हे गुपित फक्त नारदालाच तेवढे सांगितले आहे बर का त्या परमात्म्यान— तर हें गुपित मोठ्या कळवळ्यान, अन् महाराज ! मोठ्या कानफिशडल (Confidentially) पद्धतीन सांगितलेल आहे. आमचा मुलगा पुण्याला आहे. त्याला सांगितले मीं, की बाबा रे, इग्रजी शिकू नकोस. ऐकू नाही त्यान. कलीयूग म्हणून ज्याला म्हणतात तें हे बर ! रध्याची आई ! आता करायच काय ? सच्चिदानंद ! जय हरी जय हरी— ! बर उद्या पौर्णिमा आहे बर का—” इति गदाधरशास्त्रि उवाच ।

रध्यानं अन्नत्याग केला अर्थात् घरात कुणी पाहत नाही असें पाहून त्यानें दुधातलें दूध, त्यावर लोण्यातलें लोणी इत्यादि साजूक जिनसावर भागवून नेले. आईचा धीर सुटला वडिलाना तबाकूसुद्धा कमी गुळचट लागू लागली

एके दिवशी त्यानीं मामाला कागूद धाडला

—आणि रध्या मुबईला जाऊन, इग्रजी शिकून आईबापाचे पाग फेडण्याकरता मामाचा हात धरून शिवापुरच्या स्टॅडवर उपस्थित झाला. (म्हणजे आला.)

आजची मोटर तीच ती. आणि हाक्याहि तोच तो. आणि दुदैव हे, की

बत्तीम दातापैकी निम्म्याच्यावर दाताची बाजारपेठ माडून बसलेल तेंच तें क्लिन्नरनाम्या प्राण्याचें थोबाड !

अर्थात् परपरेचा मान ठेवण्यात सदा जागरूक असलेल्या त्या शोपाळू मोटारने तेच सर्व विधि मोठ्या आस्थेवाईक गभीरतेनें करून दाखविण्यात काडीचीहि कसूर केली नाही

रध्याच्या वडिलार्ना मामाच्या कानाशी लागून म्हटले, “जरा वाईच पोरावर नदर असू द्या लई अचपल म्हून सागाया व्होव !”

“ए. ! त्याची काहीं काळजी करू नका रघुनाथ तुमचा मुलगा आहे तसाच माझा भाचाहि लागतोच न !” सफाईदार वाक्यरचनेवर भर देत मामा म्हणाला.

एकदाची मोटर जागची हलली. रध्याच्या आईनें पदराआड तोंड केले

“रध्या—पोरा, तुला सुद्धा मुबईच आवडली का रे ?” म्हणून म्हणत मामानें त्याच्या पाठीवर हात ठेवला

— ४ —

सात-आठ वर्षात रघुनाथ दोनदा का तिनदाच काय तो शिवापुरला आला होता. आता त्याला ‘रध्या’ म्हणण्याची छातीच नव्हती कुणाची ! आता स्वतःला तो ‘टी. रघुनाथ—, बॉबे’ म्हणून समजत असे शिवापुरच्या राहणीवर, तेथील अज्ञानरूपी अधःकारावर, तेथील शेचडया पोरीसोरीवर, तेथील लोकांच्या गलिच्छ, अस्वच्छ पद्धतीवर—एकाद्या इंग्लडहून मुबई बदरावर नुकतेंच पदार्पण करणाऱ्या I. C. S.च्या शाकीत मोठ्या सडेतोडपणें तो कोरडे ओढीत असे

आईचे हृदय उचबळून येई. तिला वाटे पुन्हा पदराखाली झाकावा. त्याला वाटे की काय हे वेडेपण ! माया पोटात ठेवावी. फार तर ओठानें बोलून दाखवावी ! पण— इस्तरी केलेल्या कपड्यावर ते मातट हात ! शी ! विचारी आई स्वडू होई. प्रेमाचा पान्हा कोंडून ठेवी.

वडिलाना वाटे पोरगा नाव काढणार. उद्या एकाद्या साहेबाशीं सुद्धा बोलायला डरायचा नाही. आता गोरी मडम— ! छे ! आपल्या पोटाच्या गोळ्यासबधीं कोण हे अमगळ विचार ! आता एवढी ‘माती कुटण्याची’ का

कसलीगी एवढी आभाळाला हात पोहोचवणारी परीक्षा झाली की देऊ त्या सावळ्याच्या यमीशी लगीन लावून !

मुलाला वाटे—, मुलाला वाटे—!

शेवटी एकदाची ती मोठी परीक्षा झाली रथनाथ सुटीत घरी आला होता गावातल्या शिल्क राहिलेल्या मडळीचे एक मडळ रध्याच्या वडिलाकडे दुसरे दिवशीं आलें त्यात सावळ्याहि पण होता—, त्याला कारणाहि पण तसेंच होतें.

“पाटील, पगा—समद्याच ह्येच म्हनन हाय ! आमी समद गावकरी येक मत्त करून, येक हातीं, येका वक्ताला, येका दिलान आपत्या शेंदऱ्या मारुतीसबूर तुमच्या पोराला पैका द्याया राजी हावो काढ म्हनाव ! काढ ल्येका, पिठाची गिरन काढ ! काय पट्टी बसल ती करू उभी पाटलाचा पोरे—ममईला जाऊन सायबी बोली शिकून आलाय ! आमच्या गावाच नाव आकशी इरुपात जाया व्होव—” सावळ्या घोंगडी सावरीत म्हणाला

“हा ! कस म्हणालास ! अरऽऽ त्यो सकाळ का सध्याकाळ म्हनत्यात ना त्या—इष्टडवर मिळतोना त्यो ? अग त्यात छापया होव ह्ये तवा खर—” दुसरा म्हणाला.

“तवा—पगा पाटील गावच म्हनन हाय ह्ये. अकशी इरुपच्या बाच्छा वानी रहा म्हनाव शिवापुरात. शिवापुरच इरुप करून टाकू म्हनाव ल्येकाला” सावळ्या अभिमानाने म्हणाला

“हा—हा ! शिवापूरच इरुप व्हयल् धन् काय ?” चारजण एकदम् म्हणाले.

“माझी यमी, तुम्ही, पाटील पधीतली हाय ! आता येत्या मार्गेंसरात अकराव वरीस लागल पोरीला ! हाय उफाड्याची ! अन् धारबी सोता (स्वतः) काडती.” सावळ्या म्हणाला.

“सावळ्या, आर ऽऽ यमी तर लई मोठी दिसतीया कि र !” एकानें शका काढली

“उग बस की मर्दा” सावळ्यानें त्याला चापलें.

कनक आणि कान्ता सहज लीलेनें आपणाकडे खेंचणाऱ्या आपल्या मुलाचें गुण आठवून पाटलाना गहिवरून आलें त्याचे डोळे आनदाश्रूनीं भरून आले. त्यानीं मोठ्या प्रेमानें मडळीना निरोप दिला व उदईक आपण

मारुतीच्या देवळाबाहेरील पटागणात विचारविनियम करू अशा अर्थाचें वचन दिले.

रात्री नवरा-बायको किती तरी वेळ रडत होती. आपण का रडतो आहोत याचें कारण मात्र त्यांना उमगलें नाहीं

टी. रघुनाथ बाबे-मजकुरांनीं सध्याकाळीं आलेल्या शिष्टमंडळाचें म्हणणें समग्र आडून ऐकले होते त्यांनीं मनाशीं ठरवून टाकले कीं,—

दुसऱ्या दिवशीं 'चार दिवसांनीं येतों. फारच निकडीचें काम आहे पुण्याला' म्हणून गावातील लोकाना सुनवून रघ्यानें येत मुबई गाठली.

पुन्हा म्हणून रघ्याने शिवापूरची वेस ओलाडली नाहीं

— ५ —

म्हातारा म्हातारी रोज डोळ्यात आसवे आणून एक वर्षभर रघ्याच्या वाटेकडे डोळे लावून बसत असत तुपारी वडील शेतावर जात, सव्याकाळीं परत येत, आणि सव्याकाळीं नवरा बायको दोघेविजण 'इष्टयाड'वर जाऊन घटका दोन घटका एका झाडाखाली बसत अगदीं अवार पडला म्हणजे दोघेहि एक दीर्घ निःश्वास सोडून, एक चकारशब्द न काढता आपल्या घराकडे वळत.

एक वर्षानंतर मामाचा कागूद आला. त्यात त्यानें रघ्याला ५० रुपयांची सरकारी नोकरी मुबईतच लागली असल्याचे कळविले होते व आता रघ्याचें लग्न आपल्या चाळीतल्या एका पुण्याकडच्या मुलीशीच करण्याचें का भाग पडत आहे हेहि उडत उडत कळविलें होतें शेवटीं आता रघ्याच्या हिताकरता म्हणून ते लग्न उरकून घेण्यास तुम्ही ताबडतोब मुबईस यावें असें विनविले होतें

म्हाताऱ्याने चार दिवस या गोष्टीवर विचार केला. शेवटीं सताप, अपमान सर्व काही गिळून टाकलें म्हातारीनें थोड्याशा बावचळलेल्या मनःस्थितीत काय खिडुकभिडुक घरात होते नव्हते ते बाधून घेतले.

आणि एके दिवशी सारा जन्म ज्या घरात वाढला, ज्या घरातील अणुरेणुमातीसुद्धा सोन्याच्या लाख तोळे किंमतीची होती त्या घराला त्यांनीं अखेरचा रामराम ठोकला !

—आणि थरथरणाऱ्या हाताने म्हाताऱ्याने दरवाजाची कडी उचलून कपाळाला लावली— त्या भकास घराकडे तितक्याच भकास मुद्रेने पाहिले आणि—

—आणि आमचे पुढारी आम्हाला आक्रोश करून सांगतात, कीं खेड्यात चला !

—————

## सूडाच्या लहरींत—!

: : ७

“अशीच जिरवली पाह्यजे याची” म्हणून नाना आपल्याशीच पुटपुट होता त्याच्या एका हातात एक पत्र आणि दुसऱ्या हातात एक कसलासा फोटो होता. चालू कार्यात गोडी आणण्याकरिता म्हणूनच की काय, मधून मधून माडीवर पडलेलें अलंगूज तोडात धरून ‘मधुकर वनवन’ या पुराणात जमा झालेल्या गाण्याची शक्य तितकी विकृत नकल करीत होता

हे अलंगूज विकत घेऊन आज जवळजवळ दीड वर्ष होत आले होते. तस म्हटल तर नाना काहीं एकादा कलावान नव्हता हे तो स्वतः देखील कष्टूल करीत असे विशेषतः गायनकलेत तर त्याच्याशी एकाद्या सगीत-कलाविहीन पशूने सुद्धा बोलण्याच्या लायकीचा तो नव्हता, पण मनुष्यस्वभावच काहीं विचित्र आहे त्याला काय करणार—! वाङ्मयाशी वाचक या नात्या-पलीकडे काहींहि सबध नसलेल्या आणि येणाऱ्या जाणाऱ्या गाड्याना हिरव्या-पिवळ्या चिड्या खरडून त्याची बोळवण करणाऱ्या जी. आय पी. रेल्वेतील खरबुजी चेहऱ्याच्या कारकुनानासुद्धा हा कलाविलासाचा आबटशोक करावासा वाटतोच की नाही? हॉटेलात बसून एक सिंगल आणि आखा पाव या सामुग्रीच्या जोरावर अलीकडे टागेवाल्याना सुद्धा वर्तमानपत्रातील निवडक व शेलक्या बातम्याच्या आधारावर इरसाल कलाविलास करावासा वाटतोच की नाही? शाळेंतील दिनाकारण माजवलेल्या अनावश्यक अभ्यास-

क्रमाच्या जाचणीला कटाळून निमित्तालाच टपलेल्या काही उडाणटप्पू विद्यार्थ्यांनाहि असहकारितेच्या राजरोस निमित्तानें शाळेला रामराम ठोकून, स्वावलंबनाच्या ऐसपैसे थापेबाजीवर आज हिंदूचा बंड म्हणून जे काहीं पुण्या मुबईत अगम्य लफडें निर्माण करून ठेवण्यात आलें आहे त्यात शिरून पद्धतशीर रीतीने गावचा उकिरडा फुकत हिंडण्यात मौज वाटतेंच की नाहीं ?

नानाचा तरी त्यात काय दोष होता ? बरोबबर दीड वर्ष झाल असेल त्या गोष्टीला. शेजारच्या चार्ळात कोणीएक पुण्याच्या कॉलेजातला अलगुजफुक्या आला होता. नानाच्या विनाश्याना भीक न घालता बापूने त्याला ओढून नेले. सारी बैठक समाप्त होईपर्यंत भितीशी ठेवलेल्या लोडाला टेकून, त्या अलगूज वाजविणाऱ्याच्या डोक्यावर किती पौड बर्फ ठेवले असता तो थड होईल या अभिनव विचारात नाना गर्क होता. बैठक सपली. नाना आणि बापू घरी जाण्याकरिता उठले. परत घरी आल्यावर बापू मोठ्या अभिमानानें म्हणाला—

“ नाना, महाराष्ट्राचा खरा पुत्र असशील तर तूहि असच काहीतरी करून दाखवशील ”

नानाच्या डोक्यात काय आले कुणास ठाऊक ! दुसऱ्या दिवशी सकाळी त्याच्या खोलीतून ‘फुई-फुई’ ऐकू येऊ लागले. बापूने कानात बोटें घातली

नाना दीड वर्ष करून मेहनत करीत होता. त्याचा मावसभाऊ बापू त्याला कसून विरोध करीत होता. ‘मधुकरा’च्या त्या विनोदी कवनापलीकडे अजून नानाची मजल गेली नव्हती. आणि एकदा त गाणें वाजवता आलें, की मग त्या फुकणीला अडगळीची खोली दाखवायला नाना तयार होता. जिवंतपणी यातना भोगायची शिक्षा म्हणजे नानाचे बासरीवादन असे आता बापू उघड उघड म्हणू लागला होता. पण नानाचा निश्चय कायम होता. त्याचेहि म्हणणे बराचर होते. घेतल खर लचाड पैसे खर्चून, आता त्याचे पैसे वसूल नकोत व्हायला ?

सहभोजन म्हणून म्हणताच पुण्याचा सनातनी ब्राह्मण जसा दारू न पिताच दारू प्यायलासारखा डोक्याला गुडाळण्यापर्यंत बेताल होतो, किंवा स्त्रीशिक्षणाविषयी थोडीशी साशकता दर्शविताच जसा सुधारकी विद्वान एकाद्या रस्त्यावरच्या गारुड्यासारख्या उलट्यापालट्या उड्या मारू लागतो, अगर

काव्यगायन म्हणून कोणी पुटपुटताच जसा कविराज अगात सचारल्याप्रमाणें काव्यगायनाचे फायदे पटविण्याकरिता वर्तमानपत्राकडे धाव घेतो, त्याप्रमाणे नानानें मधुकराला फुकणीत बोलवायचा अवकाश, की बापूने शब्दाचे फवारे आणि हातवाऱ्याची कसरत करायला सुरुवात केलीच म्हणून समजावे. खरच जगात न्याय कसा तो उरलाच नाही !

चार दिवस बापूचे झाले. आता नानाच्या वाढ्याचे चार दिवस उगवले होते इतके दिवस, नाना एकाद्या रावबहादुराच्या हातातील बराच वेळ निद्रिस्त असलेल्या त्रिचनापल्लीच्या ज्वलत्पर्वताप्रमाणे पुमसत होता आजपर्यंत येथेच घी पाहणाऱ्या बापूच्या डोळ्यांना तो उपहासाचा बगडा दाखविणार होता.

हातातल्या फोटोकडे पाहून नाना भवत.शीच हसला. सूडाची कल्पनाच मोठी रम्य होती आज सवि आली होती. इतके दिवस दबा धरून बसल्याचे सार्थक झाले होतें हे चोरू का तें चोरू म्हणून विलायती पुस्तकाच्या ढिगा-आड लपणाऱ्या एकाद्या महाराष्ट्राच्या टीकाकारेन्हु गृहस्थाला ज्याप्रमाणें अकस्मात् शोधीत असलेला मजकूर ऐनजिनसी लाबवायला साण्डावा त्याप्रमाणें नानाला झाले होतें

किंवा शेजारच्या बिऱ्हाडातील लग्नाच्या मुलीची होणारी कीर्ति ऐकून एकाद्या उपवर मुलीची आई तिच्यात खोड काढण्याकरिता टपली असताना ती मुलगी केसाचे फुगे काढते हा शोध लागावा त्याप्रमाणें नानाची स्थिति झाली होती

बाहेरून येणाऱ्या बापूचा पाय वाजताक्षणींच नानानें शटकन् अलगूज तोंडाला लावून एक कर्कश किंकाळी त्यातून बाहेर काढली बापू जोरातच आत आला—

“नान्या, आत्ताच्या आत्ता ती फुकणी फेकून दे पाहू.”

नानानें उत्तरादाखल एकवार हसून बापूकडे पाहिले.

‘नाना, तुला काय वाटत रे ? तू काय स्वतःला अगदी गोकुळातल्या निर्बुद्ध गार्हना जमवून गोक्याकडे नेणारा भगवान् कृष्ण समजतास का रे ? का सबध श्रोतृवर्गानें पच्चीच्या टाळ्या पिटल्या तरी एकाद्या पहिल्या वर्षातल्या दुधखुळ्या पोरीच्या सहानुभूतिजन्य नेत्रकटाक्षाने थडगार

पडण्याची इच्छा तूत करण्यासाठी कॉलेजातील चढाओढीच्या सामन्यात भाग घेणारा एकादा बावळट कॉलेजवीर समजतोस आपल्याला ? का वाट-  
खर्चीकरता म्हणून पावा वाजवीत जाणाऱ्या गोलडस्मिथचा भाऊ समजतोस तू  
आपल्याला ? तसा जर तुझा समज झाला असेल तर माझ मत थोडस ऐकून  
घे माझ म्हणण आहे आणि ते सुद्धा अगदी स्पष्ट आहे, की तू एक महा-  
मूर्ख आहेस. तुला काहीसुद्धा वाजवता येत नाही इतकच काय, परंतु सात  
जन्म जरी प्रयत्न केलास तरीसुद्धा येणार नाही. लग्नमुर्जीत सगळ्या मिरव-  
णुकीच्या पुढे गोड्याची टोपी घालून उगीच काहीतरी वाजवीत लोकांच्या  
कानावर अत्याचार करणाऱ्या दीडदमडीच्या बेडवाजावाल्यापेक्षा तुला एक  
ओळ सुद्धा जास्त वाजवता येत नाही कळली तुझी किंमत आता तरी ? ”

“ बापूसाहेब, खाली बसा असे उभे राहून बोलू लागलात, की मला  
हिटलरची आठवण होते. तुम्ही आता जे स्पष्टपण मला सांगितलत तसच  
जर जगात एका माणसान दुसऱ्या माणसाला सांगितल आणि मौज ही, की  
ते त्याला पटल तर किती सोपे काम होईल ? डॉक्टरन रोग्याला त्याच्या-  
विषयीच आपलं स्पष्ट मत कळवलं, आणि रोग्यान आपलं डॉक्टरविषयीच  
मत त्या डॉक्टरला स्पष्ट कळवलं, तर मला वाटत त्याची चालू नाती एकदम  
तुझं ‘दोन खुनी’ या नवीन काव्यपूर्ण नावानच पुढील मजकूर एकाद्या  
चटकदार दीडदमडीच्या वर्तमानपत्रात वाचायला मिळेल. ऑफिसातल्या  
जोडे ठेवायच्या कोपऱ्याशेजारच्या स्टुलावर बसून भकास चेहऱ्यान कॉन्ट्र-  
क्टरची आलेली चिल तपासण्याच्या रम्य उद्योगात गर्क झालेल्या आजच्या  
एकाद्या बी. ए. (ऑनर्स) हंगामी कारकुनाने जर य.कश्चित् साठ रुपये  
किंमतीच्या फिरत्या खुर्चीवर ताटकळत बसून, तासाला दोन सव्हा ह्या  
झाल्याच पाहिजेत अशा कराराने हाताखालील कारकुनाना कर्तव्याच्या  
कठोरतेची वेळोवेळी जाणीव करून देऊ पाहणाऱ्या आपल्या वरिष्ठ अमल-  
दारास जर आपलं त्याच्याविषयीच मत कळविलं आणि वरिष्ठान त्या  
कारकुनाला बी. ए. (ऑनर्स) पक्षातिपर्यी आपलं मत कळवलं तर हपिसाचा  
आखाडा व्हायला कितीता वेळ लागेल ? केवळ नाटकात काम करू लागली  
याच मुद्यावर कुलीनपणाचा बकपा करू पाहणाऱ्या एकाद्या नाट्य कपनी-  
तील मुख्य खीनटीविषयी आपलं मत जर उद्या एकादा त्या कपनीचा

व्यवस्थापक जाहीर रीतीन व्यक्त करू लागला आणि त्या नटीनहि नाटक कपर्नीत स्त्रिया येण्याकरिता व आल्या तर कायम राहण्याकरिता सबंध कंपनीचा जुना बाजार माड पाहणाऱ्या व्यवस्थापकाविषयी आपल मत त्याला कळविल तर स्त्रियांनी रंगभूमीवर काम करावीत विवा नाही या उपद्र्यापी प्रश्नाचा चुटकीसरसा निकाल लागेल जेवताना प्रेम, हात बुताना प्रेम, अशा प्रकारे मिनिटा मिनिटाला घड्याळी प्रेम व्यक्त करणाऱ्या रसिक नवरदेवान चार वर्षांच्या अवधीनतर जर आणल मत आपल्या पत्नीला ऐकवेल आणि त्याच सुमाराला त्याच्या पत्नीनहि उलट आहेर केला तर कोण कुणाच्या मार्गातील धोड आहे या प्रश्नावर एकाद्या चार भितीच्या यिएटरात तावा-तावाचे वादविवाद न होता मोकाट पसरलेल्या पानपतच्या रणक्षेत्रावर पुन्हा एकाद भारतीय युद्ध सुरू होईल आणखी चार जोडया तुला विचार करायला देतो. लेखक-संपादक आचारी, पाणकी आणि यजमान जी. आय्. पी. रेल्वेचा तिकिट कलेक्टर आणि कॉलेजचा विद्यार्थी—इत्यादि

परतु माझ्या बाबतीत तस नाही. माझ्याविषयीच तुझ मत मी शात-पणान ऐकून घेईन आणि उत्तरादाखल—”

म्हणून म्हणत नानानें पुन्हा एक मोडकी-तोडकी ताण घेतली

“ नान्या, तुला ताल नाही अन् तान नाही पाकी सर्व काही येत आहे. मूर्खा, मघापासून मी ओरडतो आहे अन् तुज आपल चालूच वर मला वसतव्याख्यानमाला ऐकवतो आहेस—” बापूने नानाचें अलंगूज धरले

“ लाबून—लाबून दुरून बोल— ”

“ सात जन्मीचा सूडकरी आहेस. ” बापू चिडून म्हणाला.

“ अस्स ? अजून आजीबाईसारखी बोट मोटली नाहीस माझ्या नावान ? ” नाना हसू लागला.

“ काय करू रे ? ” बापू चिडून म्हणाला

“ काय करतोस ? काही करू नकोस. गाडीखाली उडया टाकून प्राण देण्याच्या कल्पना आता तितक्याशा रोमहर्षक वाटत नाहीत. तू जर तस केलस तर एक बैल नाहीसा झाला, आता राहिलेल कुरण आपलघ या कल्पनेन मला आनंद वाटेल, पण भीति हीच, की तू तस काही करणार नाहीस तेव्हा आता मुकाटयान कोट काढ. कमळी गेली आहे चौपाटीवर समुद्राची शोभा

चाखायला खाडेकराच्या कुठल्याशा गोष्टीत तिन मावळत्या सूर्याच अन् लाजत मुस्कत पडद्याआडून डोकावणाऱ्या तारकाच वर्णन वाचल आहे वाटत. तेव्हा प्रत्यक्ष अनुभव काय असतो तें पाह्यला ती गेली आहे अण्णाना अजून फायलीतून सुटका व्हायला तब्बल एक तास अवकाश आहे. अन् आई गेली आहे ठाकुरद्वारावर माझ्याकरिता तिन ऐकलेल्या एका स्थळाबद्दल चौकशी करायला. तेव्हा राज्य आपल आहे आत जा—स्टो पेटव, फर्मास चहा कर दोन कप जणू काय मी तुझा लॉर्ड अन् तू माझा जन्टलमन व्हेलेट—अ ? ”

“सपल तुझ ? आता माझ ऐक ! तें अलगूज माझ्या ताब्यात दे. मुकाट्यान उठून तूच चहा कर जणू काय मी लॉर्ड—”

“अडल नाही माझ ” नाना पायाची जुडी करून समोरच्या भिंतीला टेकवीत म्हणाला

“अन् माझी तरी काय घाई आहे ? येतील तुमच्या भगिनी कमळाताई अन् देतील चहा करून तोंपर्यंत बसा तसेच—” अगातला कोट काढून खुंटाळ्याला अडकवीत बापू म्हणाला !

“अच्छा ! आम्ही मर्जी ! ” म्हणून म्हणत नानानें अलगुजाला हात घातला. आता मात्र बापू उसळला !

“नाना, तुझ्या हातापाया पडून सांगितल, रागान सागून पाह्यल, तरी तू चेकाळल्यासारखेच दिवसेंदिवस करू लागला आहेस. काकाच्या म्हणण्याप्रमाण पुण्यालाच राहिलों असतो तर— पण तुझ्या म्हणण्याला मूर्खासारखा हो म्हणून आलों मुबईला तीन वर्षे तुझा त्रास सोसला आता पुढच्या वर्षी सीनिअरकरता मी आपला पुण्यालाच स्वतःच्या घरी जातो.”

“अजून अवकाश आहे ही धमकी द्यायला. तोंपर्यंत तूर्त चहा करतोस का— ? ”

“हात जोडतों. आपल वाद्य जरा बाजूला ठेवा. स्वावलंबनाचे धडे शिकविण्याकरिता एम्. ए., एल्.एल्.बी. झालेल्या तरुणाकडून कोणत्याशा कादंबरीकारानें त्याला स्टेशनवर हमालीचा धडा करायला लावला होत तो धडा पत्करतो—पण तें वाद्य—” बापू फळवळ्याने म्हणाला.

“अक्षी ! आता कशी ? लकडीशिवाय मकडी वळत नाही म्हणतात तेच खर. तरवटाची काटकी दाखविल्याशिवाय कोणता टोणगा दगडानें

भरलेली गाडी ओढील, बाबा ? ऊठ बाळा—, दुडुदुड धावत जाऊन तेवढं आधण ठेव. तोपर्यंत दीड तासात भरपूर कटाळा आणणाऱ्या अभिनव नाटिका संप्रदायात रगविलेल्या सुशिक्षित स्त्रीप्रमाण या खुर्चीवर निर्लज्जासारखा बसून हा फोटो लक्षपूर्वक पाहतो—” फोटो बाहेर काढून नाना म्हणाला

“कुणाचा रे फोटो ?” दारातच थबकून बापूने म्हटले.

“तुझ्या बायकोचा ! ह. ह. हः ह. ! का—लाजलास की नाही ?” नाना म्हणाला

“कुठल्या देशची नागकन्या ?” बापू नानाची थट्टा करण्याकरता म्हणून म्हणाला.

“मनुष्यकन्याच आहे आणि आपल्याकरता म्हणून आपल्या पितृ-देवाना—काकांनी— ह्या फोटोसमवेत हें एक शिफारसवजा पत्र पाठविले आहे—”

‘ पाहू— पाहू—’

“उतावळा कॉलेजवीर चालला पातळाची चौकशी करायला ! मुलगी ठरायला का पत्ता नसेना. तिला कोणत्या गुलगुलीत नावाने हाक मारावी याची आधी चर्चा ! पाहिला फोटो, लागला हक्क दाखवायला. बापू, या फोटोवर तुझा जितका हक्क आहे तितकाच माझाहि आहे. माझ्या कलाने घेतलेस तर दाखवीन पण उगीचच्या उगीच अनुल्लेखाने मारतो, किंवा लेख लिहून तुमचे पत्र बद्द पाडतो असा राणा भीमदेवी थाट करायचा असेल तर माझ एक उत्तर समजल ? हा स्टो. ही पिन. हे पाणी. बसा खाली. मम म्हणा अन् मुकाट्यान माडी घाला. काही धोतर मळत नाही.” बापूच्या पुढे फतकाला घालून नाना म्हणाला बापू मुकाटयाने सांगितलेले काम करित होता.

“बापू—” नानाने सुरुवात केली.

“नाना—” सतापरितेकाने बापूला पुढे रेटवेना.

“हतभागी प्राण्या, उद्या तुझ लग्न होणार. उद्या तू आपल्या मित्रातून उठून कायमचा मडळीना धरून बसणार. खानदेश वगैरे भागात ज्याप्रमाणे एकाद्या भाकड म्हशीच्या बरोबरीने बैलाला गाडीला जुपतात त्याप्रमाणे तूहि एकाद्या जोडीदारणीबरोबर ससाराच्या या विचित्र गाडीला जुपला जाणार. आणि मग माझ कस होणार ? बापू, अजून माग घे. वेड्या, विवाहित

आयुष्य आणि तत्पूर्वीच आयुष्य यात एक धगधगतीत अभिरेषा आहे. एकदा ओलाडलीस म्हणजे मुक्त किया पशू—बहुतेक दुसराच खरा ! अन् मग, दर रविवार-बुधवार उतास येणाऱ्या अमेरिकन नदीच्या सौंदर्याची आबट चिकित्सा कोण करील ? कोपऱ्याकोपऱ्यावरून फडकणारी इद्रधनुष्याच्या रगर्ची चित्रविचित्र फडकी आता कोण बर रसिकतेन न्याहाळून पाहील ? ब्रह्मदेवाच्या अफलेविषयी वादविवाद आता कोण घालील ? एकाद्या प्रौढा आणि ऐसपैस वाढत जाणाऱ्या कुमारिकेला पाहून चिंच खाल्याप्रमाण कोण तोंड वेडवाकड करील ? असल भरमसाट बेहद्द धावणाऱ्या मोटारीच कल्पना-रम्य चित्र दृष्टीआड करून, रुळावरून जाणाऱ्या बार्शी लाइट रेलवेचा का तुला मोह पडावा ?—” नानानें भाषणास सुरुवात तर खूप आवेशात केली होती, पण त्याचा शेवट तिमजली हसण्यात झाला

“नाना, पुण्याला जाण्याच्यापूर्वी मी अण्णाना एक सल्ला देऊन ठेवणार आहे, की तुला वकील वगैरे करण्याच्या भानगडीत न पडता एकादी कपनी काढून तीत मासिकाच्या संपादकाची जागा तुला द्यावी ” बापू साखर काढीत म्हणाला

“मात्र कपनी लिमिटेड असावी, आणि इतर डायरेक्टर्सहि कमीत कमी चारशे मैल दूर असले पाह्यजेत ” नाना म्हणाला.

चहापान झाले मोरीत तशीच भाडी ढकलून देऊन दोघेहि बाहेरच्या खोलीत आले.

“ढोसलास एकदाचा चहा—”

“ढोसला बर, बाबा ! ” नाना म्हणाला.

“दहा मारून एक मोजावीशी वाटते—”

“मग वाट का पाहता ? ” नाना हसून म्हणाला.

“नाना, विषयान्तर करून तो, फोटो दाखवायच टाळतो आहेस—”

“अरे हो, हो ! जरा दमान घेशील की नाही ? हें इडिअन आर्टचं नमुनेदार चित्र-प्रथम बहिणाबाई कमूताई, नंतर स्वतःच्या मुलाच्या लग्ना-करिता आतुर झालेली माझी आई आणि नंतर स्वतःच्या मुलाच्या लग्नाविषयी घरात गोष्टी निघाल्या असता पुण्याचें सकाळ वर्तमानपत्र

तोंडापुढें धरण्याचें सुद्धा धाडस करणारे माझे वडील-अण्ण-अशा या सर्वांना दाखवतो. नंतर तू—”

इतक्यात जिऱ्यात बाहेरून आलेल्या कमलाताईंचा चिरपरिचित पदरव ऐकू येताच नानानें तोंडापुढें टेंपेस्ट नाटक धरलें

“नाना, माझ्या ट्रॅकेला कुणी हात लावला ?” कमूताई फुस्फुस् करीतच घरात आल्या.

“आला होता एक बागुलबुवा.” नाना तिच्याकडे न पाहता म्हणाला

“तुला शभरदा सांगितल ना, कीं माझ्या ट्रॅकेला हात लावीत जाऊ नकोस म्हणून आईऽआईऽऽ—”

“बापू, धाव-अडव त्या महामायेला पधरा वर्षांची घोडी झाली तरी जरा कुठ खुद्द झाल कीं ‘आई—’ ए म्हसोबा, ऊठ ना !” नाना स्वतःच उठला. परतु आई घरात नसल्यामुळें कमूताईच पुन्हा बाहेर आल्या

“तू माझ्या ट्रॅकेला का हात लावलास ? तू कोण ? का लावलास ?” प्रत्येक प्रश्नागणिक नानाला गदगदा हलवीत कमूताई सतापाने म्हणाली

“अग पण हें काय ? पारिजातकाच झाड हालवून ज्याप्रमाण फुल पाडतात त्याप्रमाण मला हलवून का कुठ तुला उत्तर मिळणार आहेत ? अन् हे बघ जास्त गडबड करशील तर—”

“तर—? तर काय करणार आहेस रे तू, नकट्या ?” कमूताई हड्डाला पेटून म्हणाली.

“तर काय करणार ? काही करणार नाही अग, बायकांना चापट्या अन् टिचक्या मारण्याइतका रसिकपणा माझ्या अगात येणार तरी कोठून ? त्यातून तू पडलीस बहीण. जा तुला जीवदान देतो आहे ”

“आ ऽऽऽ हा ऽऽऽऽ ! ओवाळा- दिवे ओवाळा ! करून-सवरून वर ही सफाई तू पुन्हा तर माझ्या वाटे जा, मग बघ काय करीन तें. अन् माझ रीडर कशाला घेतल होतस ? थाब आई येऊ दे. सगळ सांगतें तिला—”

“माग वर. सगळ साग. चल चालती हो इथून. त्या आज वाचलेल्या कोट्या पाठ कर जा—”

नानाच्या पुढें तोडाचा सुरकुतलेला चिक् करूनच कमूताई तेथून पसार झाली.

“ह बापूसाहेब, आपली रसवती आता थयथय नाचू द्या.”

“बाबा, तुझ्याशी बोलण म्हणजे दगडाशी बोलण्यामारखच आहे।” बापू तोंड आवट करून म्हणाला.

“आता तू एकाद्या फुरशासारखा उडी घेणार बहुतेक हा घे फोटो. पण मला लग्नाला बोलावले पाहिजे या अटीवर देतो अ ! पुण्याला जाण्यायेण्याच भाड दिले पाहिजे, आणि तिथला सोडा-लिंबूचा खर्चही दिला पाहिजे.”

बराच वेळ गाजलेला फोटो नानाने बापूच्या हातात दिला. बापूने त्याकडे पाहिले मात्र—!

“अरे ! हे कुणाच चित्र ?” घोगच्या आवाजात बापू ओरडला.

“सांगितले न, की ती इडिअन् आर्ट आहे म्हणून.” नाना हसत म्हणाला.

“नाना— हा विवाह होणार नाही ” बापू निश्चयाच्या सुराने म्हणाला.

“मी म्हणतो होणार—” नाना तितक्याच जोराने म्हणाला.

“बिलकुल नाही. मी काकाना पत्र लिहून कळवतो, की ही वधू मला पसंत नाही—” खुर्चीवरून उठून आवेशाने बापू खोलीतल्या खोलीत येरझारा घालू लागला

“अहो शेखमहमद, हे पत्र वाचा तुमच्या तीर्थरूपाच ! ” नानाने पत्र पुढे करून म्हटले.

बापूने पत्र वाचून कपाळाला हात लावण्याचेच काय ते बाकी ठेवले.

“काय आहे पत्रात ? ” नानाने गभीर मुद्रेने प्रश्न केला.

“तू वाचले नाहीसच ? ” बापूने खोचून प्रश्नात्मक उत्तर केले

“मी कॉलेजातला विद्यार्थी असलो तरी लोकांची पत्र वाचू नयेत येवढे ज्ञान मला आहे ” नाना म्हणाला.

“नाना, अरे—ही मुलगी आहे का सोंग आहे हे बघ, पायात साखळ्या—। ” बापू फोटोकडे पाहत म्हणाला.

“वाः ! कमरेचा घाट सुबक दिसावा म्हणून पायात काहीतरी वजन असावे असं कोणीही म्हातारा तुला सांगेल.”

“अन् सोलापुरी बाडाच हे धडोत—” नानाकडे दुर्लक्ष करून बापू स्वतःशीच पुटपुटला.

“तलम सुताची शिरशिरात पातळवजा फडकी गुंडाळून घरच्या पुरुषाची

अन्न वेशीवर टागणाच्या आमच्या कमूताईपेक्षा हें शतपटीन बर. पूर्वी तर झाडाच्या सालीचीं पातळ करीत असत अस मीं ऐकलेल आहे—”

“गप रे बुवा ! अन् हे दागिने महाराष्ट्रसरस्वतीच्या कटात आजकाल प्रसिद्ध होणाऱ्या लघुकथाच्या पुस्तकाची बेगडी माळ अडकवली तर ती या दागिन्याच्यापेक्षा कमीच लांबीची भरेल—” बापू नाक मुरडून म्हणाला

“कनक अन् कान्ता. दुहेरी सगम आहे हा ! मारपीट सीरिअलच्या शेवटच्या प्रकरणातला हीरो होशील तू !”

“अन् कोण ह्या केसाच्या शिज्या ? शुद्ध मारवाडीण आहे.” बापू म्हणाला.

“शुद्ध विलायतीण म्हण ! गावाबाहेर बगल्याबगल्यातून राहणारी बडी बडी मडळी आपल्या ‘बाबालोगाना’ असच करायला लावतात. ह्यालाच ‘बॉब’ म्हणतात ” नाना हसून म्हणाला.

“नाना, काकानी सर्व काही ठरवल्यासारखे दिसत आहे फक्त माझ्या मनाला दुखवायच नाही म्हणून हें चित्र माझ्याकडे धाडून दिले आहे— नाना हसू नकोस. गंभीर हो काकाना पत्र लिही, कीं बापू लमाला तयार नाही. आजन्म ब्रह्मचारी राहून देशसेवा करण्याच व्रत स्वीकारायच त्यानं ठरवल आहे.” बापू गंभीरपणे म्हणाला

“देशसेवेच व्रत ? देशसेवेच व्रत आचरायला १९२० आणि १९३० या दोन असहकारितेच्या वावटळींमधें जपानी खादी कॉंग्रेसच्या नावावर राजरोसपणें खेड्यापाड्यातून विकून थकलेला-भागलेला तू एकादा गुजराथी व्यापारी नाहीस. पोराबाळाच्या नावान लाखो रुपयांची इस्टेट साचवून चार दिवस हवा पालटण्याकरिता म्हणून माथेरानला न जाता येरवड्याला ‘अ’ वर्गाचा कैदी म्हणून राहिल्या तू गुजराथी तरुण नाहीस हें लक्षात ठेव महाराष्ट्रान ज्या ज्या वेळाला देशसेवा केली त्या त्या वेळेला थप्पड खाव्ही आहे. आणि हें बघ विवाह करून आपण एक प्रकारें देशसेवाच नाही का करीत ? ” नाना म्हणाला.

“नाना, मघाशीं तू हक्काबद्दल कायसस म्हणालास, आठवतय ? तुझ्या म्हणण्याप्रमाण ह्या फोटोवरचा तुझा हक्क मला कयूल आहे. मुलीवर सुद्धा मी पाणी सोडायला तयार आहे.” बापू शून्य मुद्रें हसून म्हणाला

“नको. बापूसाहेब, तुम्ही स्वार्थत्याग करायला तयार व्हाव हे आपल्या मोठेपणास साजेसच आहे परंतु त्या स्वार्थत्यागाचा स्वीकार न करण यातच माझा मोठेपणा आहे मनुष्यान धातूच्या देवाकरिता चमचाभर दुधाचा स्वार्थत्याग करायला तयार व्हाव हे ठीक आहे पण तो त्यानी उद्या खरो-खरीच स्वीकारायच मनात आणल तर हॉटेलातून ‘पावणा’ कप मिळण कठीण होईल याची काय वाट—?”

“पण नाना, या मुलीगी मी विवाह कसा करू? काकाशी भाडलें तर—?” बापू म्हणाला

“त्यापेक्षा वाच्याशी भाड ते सोप आहे हें बघ बापू, तू माझ्यावर विसंबून राहा तू बिनघोर शोपा काढ.”

“पण तुझ्यावर विश्वास ठेवावा तर जगातील नाटक कंपनीतील मॅनेजर, मुख्य नट आणि नट्टी, रेल्वे कारकून, लघुकथालेखक, इत्यादि प्राण्यावर एक-वेळ विश्वास ठेवण परवडेल, पण तुझी मला खात्री देता येत नाही—”

“पहा बुवा ! प्रेमान प्रेम वाढत, एका सिगारेटन दुसरी सिगारेट पेटते अस कालच माझा एक मित्र म्हणत होता. तसच विश्वासान विश्वास वाढायला काय हरकत आहे ? ”

नानाचें वाक्य पुरे होण्याच्या आतच कमूताई हातात एक बाटली घेऊन आली

“नानिटल्या, माझ्या तेलाची बाटलीसुद्धा तुला पाहवली नाही ? माझ्या ट्रकेशी तुझ काय काम होत साग ? तुझ्या पुस्तकाला नुसता हात लावायचा अवकाश, की आकाशपाताळ एक करून सोडतोस. द्रष्ट कुठचा—”

“कमे, थोडक्याच दिवसात तुझी माझ्या कटवटीपासून मुक्तता होणार आहे. तोंपर्यंत—” म्हणून म्हणत नाना तिच्या दडाला धरून तिला आत ढकलू लागला. कमूताईने झटक्यासरशी आपला हात सोडवून घेतला.

“इथ थमी राहणार ! तू कोण मला जा म्हणून सागणार ? ”

“आता जातेस—का दाखवू सूर्याची पिल्ल—?”

“त्या बाता पुरे ह, रावसाहेब ! मागच्या मे महिन्यात पुण्याला लाठी-

झासात मी नाव घातलं होत बर का ?” कमूताई मोठ्या आभिमानाने म्हणाली. नाना मोठयाने हसला. कमूताई पाय आपटीतच घरात गेली.

\*

\*

\*

अभिनव म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या कादंबऱ्यातून वर्णन केलेल्या पितापुत्राच्या भेटीच्या वेळचे सवाद पाठ करूनसुद्धा उपयोगात आणण्याची बापूची धमक नव्हती. वडील माणसाशी होणारे त्याचे सवाद बहुतेक स्वगतच उरकून घेतल्यासारखे होत असत थोडक्यात सागायचें म्हणजे वारवार भेटीचे आणि सभापणाचे प्रसंग नकोत म्हणूनच बापू वडिलांपासून दूर राहिला होता मनोविश्लेषणाच्या नाजुक धाग्याने खेचून आवळलेल्या एकाद्या नीरस लघुकथेतल्या बालनायकाप्रमाणे जगातल्या महान् तत्त्ववेत्त्यालाहि एकदम पौडभर बर्फ डोक्यावर ठेवण्यास लावणारा सूचक प्रश्न एकदाच लहानपणी बापूने वडिलास केला होता.

“काका, तुमच्या पगडीचा तुरा खेळायला घेतला तर काय होईल ?” हाच त्या बाल-बापूचा विलक्षण प्रश्न होता. एरवी लघुकथेत या प्रश्नाचें उत्तर फारच निराळ्या तऱ्हेने आले असतें. दीड पानाच्या लघुकथेतला बाप पोरस मोठ्या गभीरतेने जवळ ओढून सन्नदित कठाने म्हणाला असता, ‘बाळा रे ! जगामध्ये असले प्रकार ह्मेशे चाललेले असतात साहेबाला कारकुनाच्या पगडीचा तुरा कसा सहन होईल ? मनुष्यप्राणी आपआपल्या कुवतीप्रमाणे हा मानाचा तुरा हस्तगत करण्याकरता हे जगाचे वाळवट सदोदित तुडवीत- तहान नाही, भूक नाही अशा ससभ्रम स्थितीत- पुढे पुढे जात आहे. शेवटी त्याला कळून चुकते, की हा तुरा खरोखरीच नसून तो एक आभास आहे सत्य केव्हाहि कठोरच असतें. त्या कठोर प्रहारामुळे मनुष्य बावरतो, घोटाळतो आणि शेवटी खाली पडतो. बाळा, पुन्हा हा तुरा मागणार नाहीस ना ?’ असें म्हणून तो बाप कालच साहेबाच्या खालेल्या गरगरीत शिब्या आठवून स्फुदून स्फुदून रडू लागतो. परंतु सत्य-सृष्टीतल्या बापूच्या काकाने हाताच्या पाच बोटांनी त्या प्रश्नाचे मुद्देसूद उत्तर त्याला पटवून दिलेले त्याला पूर्णपणे आठवत होते त्या दिवसापासून कोणताहि आणि कसलाहि गूढगुजनात्मक प्रश्न वडिलास विचारण्याचा बापूस धीर झाला नाही.

प्रवाहपतित होण्यातच शहाणपणा आहे हे जाणून बापू स्वस्थ बसला.  
आणि नाना—?

\*

\*

\*

मागील प्रसंगाला आज जवळजवळ आठ दिवस होत आले होते येवढ्या अवधीत नानाचा रोजचा कार्यक्रम म्हणजे पत्रे लिहिणे व ती स्वतः पोस्टात नेऊन टाकणे.

आठवडा झाला तरी काकाकडून पुढची 'आरडर' आली नव्हती. तेव्हा लक्षाचा विचार तूर्त रहित करण्यात आला असावा असा आशाजनक विचार बापूच्या डोक्यात येऊ लागला.

आणि एके दिवशी सकाळी सहाच्या सुमारास—की ज्या वेळी सूर्यनारायण सुद्धा अधाराचा रंग पाघरून आकाशाच्या किलोस्फरी खाटेवर त्यात जमलेल्या ढेंकणासहवर्तमान खुशाल घोरत पडला होता त्या वेळी, प्रत्यक्ष काकाच फटक् फटक् जोडा वाजवीत घरात शिरलेले बापूने एक डोळा अर्धवट मिटलेल्या स्थितीत पडल्या पडल्याच पाहिले तेव्हा त्याला धक्काच बसला.

“काय रे नाना, अजून उठला नाहीत ?” जोडा कोपण्यात ठेवून कोटाच्या गुळ्याची मालिका सोडवीत काका म्हणाले.

“मुबर्दची हवा ही, काका ! रात्री उकडल्यामुळे झोप येत नाही, तर सकाळी पुण्याचे पाव्हणे येऊन झोप घेऊ देत नाहीत”

नाना उशीचा लोडासारखा उपयोग करून म्हणाला.

“अण्णा उठले नाहीत म्हणून तर नानाची झोप चालू होती.” बापूने हव्च सड उगवून घेतला

थोड्या वेळाने सर्व मडळी चहाकरिता आतल्या खोलीत जमली. हवा-पण्याचे नित्याचेच मामुली प्रश्न झाल्यावर काकांनी डुकराचे पिलू पोतडीतून बहेर काढले.

“अण्णा, पोराच लग्न कराव म्हणतो यदा—”

बापूला जेराचा ठसका लागला, नाना हसू लागला, कमूताईने मोठ्या आहाराने बापूकडे पाहिले

“इतक्यातच का घाई करता ? अजून पोरवय आहे त्याच, त्यातून परीक्षा वगैरे होऊ द्या. एकदा मुल ससाराला लागली, की मग अभ्यासाची

आशाच नको काय ग, असच की नाही—?” शेवटचें वाक्य अण्णासाहेब आपल्या पत्नीला उद्देशून म्हणाले मनुष्य अनुभवाशिवाय बोलत नसतो.

“नाही हो काका, तुम्ही काय ऐकता? मी तर म्हणते नाही झाला अभ्यास म्हणून काही पुस्तक फाटून जात नाहीत परीक्षा-परीक्षा ती काय मेली? होईल आज नाहीतर उद्या हें अससच आमच्या नानाच्या बाबतीत चालल आहे दोन वर्ष मी पाठीमागे लागले आहे, पण लग्नाची गोष्ट काढली, की कानात खुट्या घातल्यासारखच करायच” नानाची आई म्हणाली

“जग, पण लग्न माझ का करायच आहे आता? तुझा पोरगा तयार आहे का? विचार त्याला” अण्णानी हसून म्हटले

“आई, जाऊ दे ग अण्णाच्याच मनात नाही माझ लग्न करण्याच त्याला तू तरी काय करणार?” चहाच्या किटलीशी खेळत मोठ्या विनम्रतेने नाना म्हणाला

“चल, चहाटळ मेल! बापलेक दोघहि एकाच माळेचे मीच काय पाप केल होत म्हणून तुमच्यात येऊन पडले—” नानाच्या हातातली किटली रागाने हिसकावून आईसाहेब म्हणाल्या

“बर का अण्णा, मुलगी नक्षत्रासारखी आहे बर का—” काकांनी आपले तुणतुणे पुढे केले

“नक्षत्र? मी फोटो पाहिल्याबरोबरच बापूची पाठ योपटली” नाना हसें दाखून म्हणाला.

“आणि तुमच्या नानान आमच्या बापूला तयार केलेला दिसतो मग वाटल होत, की बापू थोडीशी फुरफुर करील लग्नाच्या वेळेला फुरफुर केही नाही तर तो आधुनिक तरुण कसला? पण नानाची चार-पाच पत्र आलेली पाहताच म्हटल बर झाल! शेवटी आधुनिक तरुणाप्रमाणच हा लग्नाचा विचारान खूप झालेला दिसतो—” काका म्हणाले

“नानान पत्र धाडली?” बापू एकदम स्फोट झाल्याप्रमाणे होलून म्हणाला.

“छे. छे. ! बापू, त्यात येवढ कौतुक करण्यासारख मी काय केल ब? तू मला सांगितल्याप्रमाण पत्र लिहून जर मी वडील माणसाना तुझी पत्नी

कळवली नसती तरच मी अपराधी ठरलों असतो. तुझा अगदीं आग्रहच असेल, तर करतो कबूल मी, कीं थोडासा उपकार होतो आहे ह्याच्यात पण विचार कर, कीं लग्नाच्या बाबतीत जर असा घुमेपणा धारण केला तर लहानाच्या पसत्या थोराना कशा कळाव्या ? उपकाराच ओझच वाटत असेल तर माझ्या वेळेला तू मला मदत कर झाल ? ” नाना म्हणाला.

“ नाना, पण मी—” बापू आश्चर्याने थक्क झाला

“ तुला सांगितल ना ? जाऊ दे आता—” नाना त्याला अडवून मध्येच म्हणाला

“ लग्न आहे अजून आठ दिवसांनीं, तेव्हा तुम्ही, वहिनी, नाना आणि कमळी सगळ्यांनीं अगदी उद्यापासूनच आल पाहिजे मी मुद्दाम पुण्याहून तुम्हाला न्यायला आलों आहे तुमच्या रजेची सवच चालणार नाही. माझ एवढच कार्य आहे—” अण्णांना उद्देशून काका म्हणाले.

“ अरेच्या ! पण साहेबाला विचारायला नको का ? बाकीच्याच्याविषयी म्हणाल तर आत्ताच हाकलून देऊ का घराबाहेर ? ” अण्णासाहेब उठून म्हणाले

“ पडत्या फळाची आज्ञा ! नानाची आई, बाधाबावी करा दुपारच्या गाडीन आपण बाकीचे लोक पुढ पसार होऊ हा सत्तेचा गुलाम मागाहून का येईना ” काका बाहेर जाता जाता म्हणाले

“ बापू, शेवटीं शिकार मारलीसच अ ? काय तुझ्या आईचा थाट विचारावा, महाराजा ! शिब्या द्यायला अन् डागायला हाताग्वालीं सून मिळणार ! ” नाना आपल्या आईकडे छत्रीपणानें पाहून हसला

“ ह्या नान्याला बाहेर बोलवायच होत जरा—” नानाची आई मोठ्याने म्हणाली. अर्थात् हें अण्णांना आमंत्रण होतें हें उघडच आहे कमूताईलाहि अवसान चढलें

“ अण्णा—अहो अण्णा—नाना कनई घरात त्रास देतो आहे पहा आईला ” त्नी लाडिकपणानें तारस्वरात ओरडली.

“ अच्छ ! अन् तू अगदी छोनूल बाळच कीं नाहीं बोंबड बोलायला ” म्हणून म्हणत तिच्या मानेवरच्या शेंपट्याचा घोंड्याच्या लगामासारखा एकवार उपयोग करून नाना बाहेर पळतच गेला

“आईSS, बघ कीं ग—” कमूताईनें म्हटलें

\*

\*

\*

होता होता अखेरीस पुण्यातल्या चार वेदोनारायण म्हणून गणल्या जाणाऱ्या, चार पिचकारीबहादुर ब्राह्मणी पोपदासमक्ष, देवघरातल्या देवासमक्ष, सबध पुण्यातल्या धेंडासमक्ष, मायमाउलीच्या समक्ष, गेळात उभा राहून सध्याकाळीं हॉटेलात उडवायला मिळावें म्हणून पै पैसा दक्षिणा मागणाऱ्या चार उडाणटपू कारट्याच्या समक्ष, तोंडात विडी आणि हातात एक दडुकणें घेऊन ढोल बडविणाऱ्या दाढीवाल्या बोकटासमक्ष, बापू खरोखरीच चतुर्भुज झाला

‘वाजवारे वाजवा’ म्हणून पिढीजात वाळभटानें आपल्या दतविहीन लाउडस्पीकरमधून गगनभेदी आरोळी ठोकताच, अतरपाट दूर झाला, बापूनें डोळे मिटून समोर उभ्या असलेल्या नक्षत्राच्या गळ्यात एका पैशाला आणलेल्या फुलाची दीडवीत लांबीची माळ अदमासानें अडकवून दिली मुलीनें चोरून आपल्या पतिराजाच्या चेहऱ्याकडे पाहिलें उलट सवाल न मिळाल्यामुळें ती जरा हिरमुष्टीच झाली जन्मभर दृष्टादृष्ट होऊ नये म्हणून धडपडणाऱ्या जोडण्यानाहि ही पहिली दृष्टादृष्ट केव्हाहि हवीशीच वाटते

सबध आळीतल्या बायाबापड्याना कळलें, की बापूच्या आईला घरात कामाला सून आली विरहीगीतें खरडण्याकरिताच केवळ जगण्याची धडपड करणारी आळीतली आबटशेकी कविमंडळी आता बेइरकारपणानें खोर्लीत बसून लाबून प्रेम करण्यास योग्य असलेली एक कुमारी अखेरीस प्रवाहपतितच झाली याबद्दल हळूहळू लागली नानाच्या आईनें कुणाला दिसू नये म्हणून पदरानें डोळे पुसले मोठ्या एका जबाबदारीच्या कर्तव्यातून पार पडल्याचा निदर्शक असा एक दीर्घ श्वास काकानी सोडला, बापूच्या आईला पोरा-विषयीचें प्रेम पोटात मावेना, म्हणूनच की‘काय डोळ्यांवाटे अश्रूंच्या रूपानें त्याला मोकळे करून द्यावें लागलें

दिवाणखान्यात इतरेजनाबरोबर लोडार्शी टेकून बसलेले “अण्णासाहेब पुढ्यात पडलेले तादुळाचे दाणे चौफेर फेंकून देऊन आता येथून सुटका कशी करून घ्यावी याचा विचार करू लागले

आणि— कमळीचा कोण थाट! जिल्ह्याची वेणी, त्यावर शंभरदा

नानाच्या हातापाया पडून आणवलेला सुकलेल्या फुलाचा गजरा, जावईबुवाच्या बरोबरीने आपल्याहि डोळ्यांना फासलेले काजळ, कुकवावर कुकू लावून लालच लाल झालेले कपाळ—, थाट होता पोरीचा ! अगदी जरीच्या पातळा-शिवाय करवली हातात नारळ अन् पाण्याचा तांब्या ध्यायला तयारच होईना. एरवीं नाना तिला कितीहि बावळट समजत असला तरी आज त्यालासुद्धा तिचा अभिमानच वाटला “ आमच्या मुबईला किनई—” म्हणून मुबईला असतील नसतील त्या गोष्टी चारचौघा समवयस्क सोनसळ्यांना खुलवून सांगण्यात कमुताईला इकडे तिकडे करायला वेळच मिळत नव्हता

स्वच्छ धोतराचा व्यवस्थित काचा मारलेले, परटाच्या घरीं तीनतीनदा खेटे मारून पैदा केलेले कपडे अगावर चढवून जणू काय स्वतःचेंच लग्न आहे अशा तोऱ्यानें बापूच्याभोंवतीं त्याची स्नेहीमडळी बसली होती नाना बापूच्या शेजारीच बसला होता बाळभट काहीतरी सस्कृतात म्हणत होते

एकजण गधर्व फॅशन खाकरून म्हणाला, “ काय बापूसाहेब, आता कशाला बुवा आम्हाला ओळख द्याल ? ”

“ ते पुष्कळ देणार नाहीत, पण तुम्हीं आता दुपट जोगान त्याची ओळख कायम करण्याकरिता खेटे घालाल की ! ” नानानें उत्तरादाखल म्हटलें. सदरहू गृहस्थ एकवार खाकरून स्तब्ध बसले

दुसरा एकजण ‘युथीमॉल दूथ पेस्टनें दात घासलेत का आज’ म्हणून दरडायून विचारणाऱ्या जाहिरातींतल्या बाईप्रमाणें दाताची पाठरी कवळी बाहेर काढून म्हणाले, “ बर का, बापूराव, आता मित्रमडळीला एक दणदणीत फीस्ट झाली पाह्यजे यदा सुटीत घरीं यायला तयार नाही अशा अर्थाच पत्र देऊ घरीं धाडून—”

“ हो ! म्हणजे एक सुटीभर\*तरी म्हाताऱ्याच्या जिवाला तेवढाच विसावा मिळेल ! ” नानानें हसून म्हटले

काहीतरी\*मजेदार बोलून हशाच हशा पिकवावा या उद्देशानें एकजण हातांतल्या टोपीला नाजून तऱ्हेने कुरवाळीत म्हणाले, “ का हो, नवरदेव म्हणजे तेथून येथून सगळे सारखेच का हो ? जसे काहीं पढरीचे विठोबाच—”

कोणी हसलें नाही. होताच काय विनोद यांत हाका मारायला !

“आता हसू का आम्ही ?” नानानें गभीरपणाने विचारले प्रश्न विचारणारा सोडून बाकीचे सर्व हसले

“आपण नाही बुवा आपल्या लग्नात असं मुखस्तंभ राहणार —” एकजण हळूच म्हणाला.

“मग काय अक्षता पडल्याबरोबर प्रियतमेला एकाद काव्य रडून दाखवणार ?” दुसऱ्या एकानें प्रश्न केला

नानानें पाहिलें, की आता हा भाग आटोपता घेतल्यास ठीक पडेल.

“काय बापूसाहेब, एक एक कप पाणी पाजून देऊ का पक्तिपठानाना राजा ?”

सर्वजण समजायचें ते समजून, ‘अच्छा’ करीत हळूहळू उठून उभे राहिले

“बर आहे ! उद्या अकरा वाजता सर्वांनीं भोजनाला यायच--” नाना हात जोडून म्हणाला.

“अकरा म्हणजे बारा न ?” एकजण फिदिफिदी हसून म्हणाला !

“बाराला या आम्हालाहि खरकटी काढायला माणस लागणारच आहेत” नानान उत्तर केले मित्रमंडळी गेली

बापूच्या तोंडाला कोरड पडल्यासारखें झालें होतें. नानाच्या प्रत्येक कृतीचा, प्रत्येक शब्दाचा त्याला मनापासून राग येत होता या सर्व अनर्थांला नाना कारण होता लग्नाच्या आधीच दोन दिवस काका सहजच म्हणाले होते की, “जा रे नाना, तू अन् बापू दोघेहिजण जाऊन मुलगी पाहून या हो--म्हणजे ठपका नको, कीं मुलगीसुद्धा दाखवली नाही”

नानानें जाण्याचे साफ नाकारलें. इतकेंच नव्हे तर, “काका, जरी आम्ही अजून कॉलेजात शिकत असलों तरी कॉलेजातल्या मुलाचे रगदग आम्हास बिलकुल पसत नाहीत. मोठी माणस जे करतात तें आमच्या हिताकरताच आहे तुम्ही अगदीच काहीं साखळ्यावाळे त्यालेली दहा वर्षांची चिमुरडी ठकुताई तर आणणार नाही ना ? झाल तर !” इतकें म्हणून बापूला चागलेंच डिवचलें होते बापूला तें सर्व आत्ता पूर्णपण आठवलें. नानाची अतोनात चीड आली त्याला. पण करतो काय ? बापूनें खिन्न मुद्रेनें एकवार पुढें पाहून उसासा सोडला !

आणि आत्ता बापू एकदम दचकला !

पुन्हा एकवार त्यानें समोर पाहिलें ! पुन्हा तो दचकला !

डोळ्याच्या पापण्याची त्यानें जोरानें उघडझाप केली ! तरीहि तोच चेहरा डोळ्यासमोर !

“ती—ती ही नाही.” त्यानें मनातच म्हटलें

साखळ्यामाळे नाहीत, शिंपऱ्या नाहीत, बैलगाडीच्या चाकाएवढे कुकुर नाही, पाटीभर दागिने नाहीत !

“ती—ती ही नाही ” स्वतः शींच तो पुटपुटला.

फोटोंतल्या चेहऱ्याशी बिलकुल न जमणारी मूर्ति त्याच्यापुढें हसत बसली होती. अन् मग नानान दाखवलेला तो फोटो कुणाचा ! खात्रीन तो फोटो या मुलीचा नव्हता !

“कुणाचा होता तो फोटो ? ” बापू किंचित् मोठ्यानें परतु आपल्याशींच आश्चर्याने म्हणाला.

“ह ! मयेंमयें बोल् नका ! आचमन करा— म्हणा, केशव, नारायण— ’ बाळभट म्हणाले.

इतक्यात नानाच तेथें आला बापूची चर्या पाहून नाना हलकेच त्याच्या शेजारच्या बाकावर टेकून बसला.

“नाना, ही ती नाही—” बापू हलकेच म्हणाला !

ही ती कधी होती मग ? कोण लेकाचा म्हणतो ही ती आहे म्हणून ! ” नाना म्हणाला.

“नाना, खरखर साग ! हा काय चावटपणा त् करतो आहेस ? दहा छड्या मारल्या तुझ्या पाठीवर—”

“आता ? इथ ? व्याख्याच्या, वहिनीच्या अन् या बाळभटाच्या गणासमक्ष ? वेड लागल आहे तुला ! घरा ये, वरात होऊ दे, मग सगळ सागेन तुला—”

नाना उठून चालता झाला. चुकलेल्या वासराला जसें शीळ घातून पाणी पिण्यास तयार करतात त्याप्रमाणें बाळभटानें भडकलेल्या बापूस पुन्हा एकदा आचमन करावयास सांगितलें बापूनें पळीनें आचमन करण्याऐवजीं भाडेंच तोंडाला लावले— आणि माज्याच्या काठावरून त्यानें काय पाहिलें ?

— दोन हसरे डोळे !

वरातीनंतर चार दिवस होऊन गेले

त्या दिवशीं दुपारची वेळ होती. अगणातला माडव अजून निघालेला नव्हता. परंतु माडवाचा उपयोग घरात आधार पडण्यापलीकडे आता काहींच नव्हता अण्णासाहेब पुन्हा yes sir, करायला मुबईला गेले होते. काका व्याख्याच्या घरी काही बोलणी उरकायला गेले होते नाना एकटाच बाहेरच्या माडीत खिडकीशी बसून बाहेर पाहत होता.

काय झाल घरात कुणास ठाऊक ! कमूतार्ई हसत टाक्या पिटीतच बाहेर आली

“नाना—नाना, काय पण जन्मत झाली आत्ता—” कमळी त्याच्या खुर्चीला रेलून उभी राहली पाठोपाठ लाजेनें गोरमोरा झालेला बापू बाहेर आला.

“कमूतार्ई, त्या मूर्खाला सागू नकोस काहीं—” बापू मोठ्या आर्जवानें म्हणाला

“कमे, तुला तुझ्या प्रेमळ भावाची आज्ञा आहे—काय झाल तें साग आज एक सिनेमाचा शो कषूल, पण अशी नाचू नकोस नीट एका जाग्यावर उभी राहून साग—” नाना म्हणाला

“कनई नाना—, बापू माजघरातून येत होता दारात उभी होती वहिनी. बापूला वाटल मी तिथ उभी आहे अन् काय म्हणाला आहे ठाऊक—? म्हणाला, “दारात काय आहे ग कमे तुझ ?” अन् मग वहिनींनीं लाजून तोंड फिरवले. अन् मग—” कमूतार्ईला हसू आवरेना

“फोटो काढलास का ? नाहीऽ न ?”

अग आयुष्यातील असल्या रम्य आठवणी कायमच्या पकडून ठेवण्या-करिताच तर कोडॅकन उदारपणें इतक्या स्वस्त किंमतीत तो कॅमेरा गिन्हाईकाना जवळ जवळ धर्म करण्याकरिताच विक्रीस ठेवला आहे आणि मी तो तुला असल्या गोष्टी पकडण्याकरिताच घेऊन दिलेला आहे. बर जाऊ दे ! बापूराव, अरे आम्हा वडीलधाऱ्या माणसाची थोडीतरी मर्यादा ठेवा कीं.” नाना हसून म्हणाला.

“माजघरात म्हणजे डोळ्यात बोट घातले तरी दिसत नाही—” बापू गुरकावणीच्या सुरात म्हणाला !

‘ पण डोळ्यात कशाला बोट घालायच ? गालावरची खळगी खुलवण्या-  
करिताच तर—! कमुताई, हें असल ऐकू नकोस ह तू ! ”

“अन् मनुष्य पाठमोर असल्यावर काय करणार ? ” बापू परिस्थिति  
समजावून देण्याच्या उद्देशाने म्हणाला !

म्हणजे ! पाठीवर थाप मारलीस कीं काय आमच्या कमूच्यादेखत ?  
अरे बाबा, या मुलीना असल शिक्षण आपण देण्याची आता जरूरी  
राह्यली नाही त्याना ते पुस्तकातून, गुरुमुखान, शाळामार्फत आपोआप  
भिळन असतं—”

“अजून तुझ्यासारख मी डोकीला गुडाळून बसलों नाही ! गाढवा,  
बघतोस काय बेरडासारसा ? काय गोंधळ केला होतास तो साग म्हणून  
चार दिवस पाठीमाग लागलों आहे—”

“थाव ! आधी कोरम पूर्ण करतों. आर्दला, तुझ्या आर्दला—सगळ्याना  
बोलावतो—” म्हणून म्हणत नाना घरात गेला

जरा वेळाने सर्वजण बाहेरच्या माडीत आले नानानें स्थानापन्न होऊन  
घसा साफ केला

“बापूची आई, मी पुराण सांगणार आहे. कापूस घेऊन बसा, पण झोंप  
मात्र घेऊ नका— तुमच्याकडून वहिनीचा फोटो मुर्बईला आला होता—  
दाराआड वहिनी उभ्या आहेत वाटत ? ”

दाराआड खरोखरीच बागड्याचा आवाज झाला.

“लाजू नका वहिनी ! तुमच्याच साहेबाची मजा आहे ही. तेव्हा काय  
झाल ? कीं आटपाट नगर होत तिथ नाना नावाचा एक वात्रट मुलगा  
होता. त्याला होता अलगुजाचा नाद. पण त्याचा एकमावस भाऊ बापूनामें  
प्राणी होता तो फार चिडत असे त्या अलगुजावरून. सम्य शिवीगाळ होई  
मधून मधून ! सस्कृतिसरक्षण मडळाला ऐकून आनंदान गुदगुल्या होतील  
अशीच ती शिवीगाळ होत होती. नशिबान खैर केली तो फोटो प्रथम  
नानाच्या हातात आला त्या नानाला कमळी नावाची एका मोठी मिजास-  
खोर बहीण होती, तिच्या ट्रॅकेंत तिच्या एका धादरट मैत्रीणीचा फोटो होता.  
एका दगडान दोन पक्षी सापडत होते मूळ फोटोंतल्या वहिनीच्या जागी  
ही खुळचट मैत्रीण चिकटवून दिली—”

“तूच माझ्या ट्रॅकेला हात लावलास ! बर आता तरी कष्टूल करतो आहेस म्हणायचा ! माझ्या ट्रॅकेला का हात लावलास ?” कमूतार्झ म्हणाली

नानानें तिच्या म्हणण्याकडे दुर्लक्ष केलें, आणि पुढें बापूला मुलगी पसत आहे म्हणून मींच पत्रें घाटलीं—”

“बाई ! बाई ! बाई ! बाई ! शर्य साली या पोराची !” बापूची आई कौतुकानें म्हणाली

“माझ्या नान्याचा मुळींच भरवसा देता येत नाही कुठ आग लावील अन्—” नानाची आई अभिमानाने म्हणाली

“बापू, अपराधी आहे मी. काय शिजा करतोस ?—” नाना म्हणाला.

“पण हे सगळ तुला कस सुचल ?” बापू म्हणाला

“याला कारण माझ अलगूज. मला अलगूज वाजयता येत नव्हत, येत नाही—आणि यापुढे कधीहि येणार नाही, हे मी पूर्णपणें जाणून आहे. परंतु माझा स्वभावच असा काही चमत्कारिक आहे, की त्या बैठकीच्या रात्रीं तू मला आन्धान केलत म्हणून मी अलगूज वाजवण्याचा पिच्छा पुरवला. परंतु आता पटल, कीं कलेशी कुस्ती खेळून काही ती वश होत नसते त्याला नाजुक हृदयच पाहिजे. आणि त्याचीच तर माझ्याजवळ उणीव आहे. हा फोटोचा फार्स तुझा सड उगवण्याकरिताच केला होता पण सूडासूडातहि अंतर अमत माझा सूड तुझ्या पथ्यावरच पडला. अन् कमे, हे धे तुझ्या मैत्रिणीच चित्र—” म्हणून म्हणत नानाने आपल्या बॅगमधून एक फोटो काढून कमूतार्झच्या अगावर मिरकावला.

“मला नको जा आता तो—” म्हणून म्हणत कमूतार्झ घरात गेली

“नाना, तुझ अलगूज आणल आहेस का ? तुझ्या छातीचा भाता फुटेंतोंपर्यंत फुकत बैस आता—” बापू उदारपणानें म्हणाला.

“अलगूज ? ह्या वेळेला तें अलगूज बोरघाटातल्या दर्रांत कुणातरी धनगराच्या पोराच्या हातात पडल असेल किंवा एकादी वाघीण रात्रीच्या वेळेस त्याच्याकडे आश्चर्यानें आ वासून पाहत असेल—” नानानें उत्तर केलें.

“खरच बाई, हें पोर केव्हा एकदा मार्गाला लागेल अस झाल आहे मला—” नानाची आई म्हणाली.

“तुला एकदा सांगितल ना आई, की भाज लग्न करून टाक म्हणजे ठीक होईल—” नाना हसून म्हणाला.

“चल ! चहाटळपणा तरी किती करावा माणसान—” नानाची आई म्हणाली

“नाना—” बापू म्हणाला

“काय ? ”

“काहीं नाहीं—” बापूने मुग्धताच स्वीकारली

“पुढे आता—उद्या आम्ही मुवईला जाणार आहोत तेव्हा आज तरी वहिनीच्या हातचा चहा आम्हाला मिळालाच पाहिजे—” म्हणून म्हणत हसत हसत नाना आत गेला

-----

## समाज-सुधारक

: : ८

—आणि हा पुनर्विवाहाचा प्रश्न किती तरी दिवस बापूंच्या डोक्यात घोळत होता. सदरहू प्रश्न त्यांच्या डोक्यात यावाच का हा मानसशास्त्रज्ञाचा प्रश्न आहे. आणि हेंहि तितकेच खरे, कीं चार-चौघानीं बनविलेल्या कालच्या विद्वानांला आज विदूषक व्हावेसें वाटावें, चार-चौघानीं व्यवस्थित रीतीनें सुनावलेल्या कविराजांला पुन्हा काव्याची ओढ लागावी किंवा स्वतःच्या अकटोविकट ज्ञानाची पूर्ण खातरजमा असलेल्या इवल्याशा चिचुद्रीनें लेखिका म्हणून भिरविण्याकरिता स्वतः खेरेदी केलेल्या दोन पैशांच्या कागदावर स्त्रियांच्या शिक्षणाकरता दिवसाच्या चोवीस तासांतून चवदाशेंचाळीस मिनिटें एखाद्या जन्मजात रोग्याप्रमाणें कण्हत-कुथत फिरणाऱ्या फाजील स्त्री-स्वातंत्र्याभिमानी महात्म्याकडून पाढऱ्यावर काळें करून घ्यावें किंवा लॉर्ड अर्विनच्या कारकीर्दीत त्याचा शेतकीकडील कल पाहून सरथानी बैलोबानी ज्या ठिकाणी प्रजेच्या गुण्याईवर अँग्लिकल्चरल म्यूझिअम्स स्थापलीं होती त्याच ठिकाणी ह्या लाटसाहेबांच्या प्रयाणानंतर जुन्या प्रकारची झनाना म्यूझिअम्स स्थापण्याचा त्याच बैलोबाना मोरु उत्पन्न व्हावा या गोष्टींचा तरी कार्यकारणभाव कोण आणि कसा लावील ?

काय असेल तें असो, आपली समाज-सुधारण्याची महत्त्वाकांक्षा पुनर्विवाहाच्या रूपानें महाराष्ट्राच्या मद बुद्धीला पटवून देण्याचा बापूनें ठाम

निश्चय केला होता निदान पुनर्विवाह तर करू प्रथम, आणि विवाहानंतर समाज सुधारणा म्हणून चार भगतगणासमवेत ताशे-वाजऱ्याचा जलूष उडवून देऊ हा त्याचा पश्चात् विचार झाला होता. हल्लीं पहावे तों प्रत्येक महात्म्याला स्वतःच्या कल्याणाची काळजी करण्यास वेळच मिळेनासा झाला आहे. ज्याला त्याला महाराष्ट्राच्या कल्याणाची विलक्षण तळमळ लागून राहिली आहे

बापूने स्वतःशीच विचार करून पाहिले येऊन जाऊन होणार काय ? वडील नाव सोडतील—! ज्याने नाव ठेवले त्यानेच जर ते सोडायचे ठरवले तर त्यात बिघडल कुठें ? धाकटी बहीण कमळी आपल्या नवऱ्याजवळ एकाचे दोन करून आपली नालस्ती करील—? नाही तरी धाकट्या बहिणी आणि साडेतीन फूट उंचीचे वाझयीन योद्धे एकमेकाची नालस्ती करण्यापलीकडे जगात आणखी कोणती चांगली गोष्ट करीत असतात ?

आणि कमळी तरी काय येवढी मोठी शहाणी लागून गेली आहे—?

—या ठिकाणी पुन्हा बापू या कुशीचा त्या कुशीवर झाला विचार पुन्हा सुरू झाले.

बायका तेवढ्या सगळ्या अशाच. जरा लग्न होऊन चार महिने जाऊ द्या, कीं लगेच थोरल्या भावालासुद्धा आजीबाईसारखा पोक्तपणान उपदेश करू लागतात आणि तो कशाच्या जोरावर ? तर म्हणे ससारातील कटु अनुभव ! उ. ! भी तर म्हणतो, काय येतय तरी काय कमील ? तिला कलेकरता कला म्हणून ओरडणाऱ्या ब्रिह्मी बॅमची माहिती आहे, का—डोक्यावरच्या टोपीच्या उच्चाटनानंतर, तोंडातील सिगारेटच्या घुराबरोबर महाराष्ट्राचा रशिया करून सोडण्याचा चंग बांधणाऱ्या 'कॉम्रेड' जर्फे 'भाई' लोकाचा कार्ल मार्क्स माहिती आहे, का स्वतःच्या बायकोचे नखहि न दिसण्याकरिता राहत्या घराचा मुश्कोट किल्ला उठवून दुसऱ्याच्या बायका-विषयी बोलताना मात्र नवमतवादाचा कट्टा पुरस्कर्ता म्हणून अट्टाहासाने ढोल बडगिणाऱ्या सभाविताचा बर्स्ट रसेल माहिती आहे, का स्वतःच्या प्रियतमेला पोस्टाने चिठ्याचपाट्या धाडणे धोक्याचे आहे असे वाटून आपल्या कवनातील ओळींतून आपला मनोऱ्य तिला पोहोचविणारा करामतबाज महाराष्ट्राचा शेक्सपिअर तिला माहिती आहे ? काय तिला

माहिती आहे ? एक-दोन मॅकमिलनची पुस्तके घोकलीं, की पेन्शनर वधू-पित्याला आश्चर्याने तोंडातील तबाकू गिळायला लावता येईल—, परंतु ऑस्कर वाइल्ड वाचणारा मिशाकट तरूण कसा समाधान पावू शकेल ?

कोणी काहीं बोलले तरी हरकत नाही. बस् ! आपला तर निश्चय कायम. आता नानाला काय वाटेल ? —नाना—

नाना नावाची व्यक्ति म्हणजे शेजारच्या पलंगानर घोरत पडलेले लाबरुद पार्सल ! बापूच्या या महाभयकर विचाराची त्याला काही तरी पर्वा होती का ? काल रात्री ९ वाजता 'चीप रे बुवा !' म्हणून या कुशीवरून त्या कुशीवर होणारा प्राणी आता निद्रासंगीतानेंच पलंग आपल्या सजीवतेची जगाला खात्री पटवून देत होता. रात्री ९ ते सकाळी ८ वाजेपर्यंत महाराष्ट्राला नानाचा काहीच उपयोग होण्यासारखा नव्हता यदाकदाचित् झालाच तर 'माझे आई ! आता बंद करतोस का—' म्हणून बापूच्या अगावर खेंकसण्यापुरताच.

बापूनें एकवार पासोडीनें गुरफटलेल्या आकृतीकडे पाहिले

“ नाना, ए नाना S S ! ”

“ हू ” पासोडीतला हनुमान हुकारला.

“ नान्या, जागा आहेस का ? ”

“ हू ” म्हणजे जवळ जवळ नाहीं असाच अर्थ कारण 'उ', 'हू' म्हणायचें त्यापेक्षा 'हू' मध्ये चटकन् काम होतें, अन् शोपेचा विनाकारण वेळहि मोडत नाहीं.

“ नाना— यापुढे सबंध जन्मभर निजलास तरी चालेल पण आत्ता जागा हो ”

उत्तरादाखल हुकारच पण जरा अस्पष्टच ! कदाचित् घोरणेहि असावें.

“ नान्या— ! ” बापू ओरडला.

“ काय रे ! ”

“ जागा आहेस का ? ”

“ का— ? कुणी पुण पेटवायला तर लागल नाहीं ना ? साहित्यिकाच्या अगात एखादा सोन्या-मारुती तर घुमू लागला नाहीं ना ? असेल तर सकाळ-

पर्यंत थाबा म्हणाव ” इतकें म्हणून जागत्या जगातील आपले कार्य सपलें अशाच काहींशा विचाराने नाना पूर्ववत् धोरू लागला

—आणि बापूहि पण आज हट्टासच पेटला.

“ नाना, जागा होतोस का कानात पाणी ओतू ? ”

नानानें काहीच उत्तर केले नाही.

“ नाना—नानाऽ—नान्या ऽऽ, नान्या ऽ ऽ ऽ ” बापूने शेवटचें सचोधन तारखरात खेचले.

“ ओ ओऽ, ओऽऽऽ ” प्रत्युत्तर आले.

“ अरे, सहा वाजले आहेत ”

“ सहा म्हणजे काही आठ नाहीत.” नान्याने गणिती उत्तर केले.

बापूला असा काहीं नान्याचा राग आला ! काय गृहस्थ पहा ! आपण नाही ते नाही, पण दुसरा एखादा समाज सुधारायला निघाला तर सहिष्णुतेने ऐकून घेणेदेखील नाही

नाना आणि बापू जसे मित्रत्वाने बांधले गेले होते, तसेच नात्यानेहि पण होते नाना हा बापूचा मावसमाऊ. दोघेहि एकाच कॉलेजात, एकाच वर्गात शिकत होते छे. ! शिकत होते म्हणण्यापेक्षा शिकणे सोडून इतरच सर्व काही करित होते म्हणणे सत्याला धरून होईल दोघाचेहि राहणें, वागणें एके ठिकाणींच. कार्याची विभागणी केली असता कार्य कधीच घडून येत नसतें या न्यायाला अनुसरून नाना-बापूची खोली ही एक आदर्श खोली बनली होती. खोली होती आटोपशीरच— म्हणजे दोनच्याऐवजी तीन जर आले, तर तिसऱ्याला उबव्यावर निजायला जागा ! एक जुन्या बाजारातून पैदा करून आणलेलें टेबल तीन पायांच्या शकास्पद आधारावर धूळ खात उभे राहिले होतें. कुठेंतरी नानाने वाचले होतें, कीं एक वर्षभर विरुट फुकण्याच्या पुण्याईवर विद्वान झालेली माणसे अलीकडे चतुष्पादाप्रमाणें जाहीर कसरती करू लागली आहेत तें पाहून चतुष्पाद टेबलाला द्विपाद करून कदाचित् त्या निर्जीव पदार्थाकडून एखादी टेबलगीता निर्माण करून घेता आली तर पहावें म्हणून त्याचे दोन पाय त्याने कलम करून टाकले. टेबलावर एक मोडका दिवा होता. वास्तविक रात्री अभ्यास करून आरोग्याला धोका पोहोचण्याचा सभब आहे या सबबीवर बरेच दिवस नानानें दिवा खोलीत आणण्यास हरकत घेतली

होती परंतु बापूला कविता करायला स्वतःच्या अकलेचा उजेड पुरेसा नव्हता म्हणून त्याचा नाइलाज झाला. टेबलावर दोन दौती होत्या दोन्हीही रिकाम्याच होत्या. मूठभर टाक नी पेन्सिली टाकाची निपें मोडलेली आणि पेन्सिलीचीं टोकें बोथटलेली अशीच होती बापूचा काव्यलेखनाचा उद्योग नानाच्या हृदयात कसलाच प्रकाश पाडू शकत नव्हता. पिंजलेल्या अस्थीच्या तोडलेल्या लेखणीने, रक्ताच्या लाल शाईने, भेंदूच्या धवल कागदावर चित्रित केलेली बापूची कवने नानाच्या डोळ्याच्या पापण्या कधीच बेकरार करू शकल्या नाहीत बापूच्या काव्याने अखिल महाराष्ट्र अजून ठाण्याला बगले बाधून राहण्याचा विचार करीत नव्हता, तरी नाना मात्र अगदी ठाण्याला देखील स्वर्गसुख मिळेल असे चक्र बोलून दाखवीत असे बापू आपल्या काव्याला जळती आग म्हणून समजत असे अशा तऱ्हेच्या एका प्रतिभासपन्न कवीच्या मनोः कलाविलासाचे इद्रधनुःप्रमाणे पालटणारे रंग पाहून आनंद मानण्याऐवजी हतभागी नाना खरोखरच कपाळावर हात मारून घेत असे.

आजकालच्या कॉलेजातील डॉन क्रिक्झोटाप्रमाणे बापू स्वतःस महाराष्ट्रातील उद्योगमुख कवीमध्ये फार उच्च दर्जाचा कवि समजत असे आपल्या प्रखर बुद्धीने आणि विशिष्ट मनोवृत्तीने काव्यरचना करून प्रचलित काव्यपद्धतीला विजेचे धक्के देण्याचा त्याचा निश्चय होता आपल्या काव्यातून हेतुप्राधान्य, सूक्ष्म मनोविश्लेषण, हृदयव्ययेचें नाजुक चित्रिकरण इत्यादि मसाला त्याने भरपूर पेरून ठेवला होता. इंग्रजी साहित्याचें अध्ययन तर कवीला बैलाच्या मुस्क्याप्रमाणे अवश्य पाहिजे तेहि जग्यत तयार होतें तो नवमतवादी होता हे नानाला सपशेल कथूल होतें

अडचण हीच होती, की नाना कवि नव्हता, आणि म्हणूनच हा तटा. नाना म्हणणार माझी पुस्तके वर, आणि बापू म्हणणार माझी पुस्तके वर. नाना निर्दयपणाने बापूचे आवडते कवि फोपऱ्यात भिरकावणार अन् बापू नानाच्या आवडत्या नटी दूर सारणार. या फेकाफेकीमुळे बिचारे आजतागायतचे कवी अन् होलीबुडातील सौंदर्यसपन्न नटी हे दुदैवी प्राणो आयुष्याचें उर्वरित क्षण मोजीत साधीकोन्यातून वावरत होते. एका कोनाड्यात दत-मजनाची बाटली व्हंसलीनच्या रंगीत बाटलीवर रेलून उभी होती. डिकदर्णीतून वाहणाऱ्या प्रवाही पदार्थात यथेच्छ पोहणाऱ्या दाताच्या ब्रशाला पाहून

मात्र गगामातेवर सुप्रभार्ती स्नान करणाऱ्या एखाद्या गालव ऋषीची थोडीशी तरी भाविक मनाला कल्पना आली असती. बाकीचे नित्योपयोगी जिन्नस बारा वर्षे तप करणाऱ्या वाल्या कोळ्यासारखे धूळ खात पडले होते. भित्तीवर तर चित्राची फौजच खडी होती. सकाळच्या साप्ताहिक प्रभाकरिता मुद्दाम ब्लॉक पाडून तयार केलेल्या सारख्याच तोंडावळ्याच्या चित्राप्रमाणे पाच-सहा साहेबी तोंडावळे दाढी-मिश्राच्या जजाळात इतके गुरफटून गेले होते, की चाम्याची लंगोटी लावणाऱ्या एखाद्या भाई टीकाकार गब्रूलाही हे कोणी तरी रशियन लोक असावेत यापलीकडे काहीच सांगता येणे शक्य नव्हते. फोटो सर्व साहेबांचेच होते हे मात्र निश्चित. मराठी भाषेत काव्य प्रसवणारे कवि काव्याकडे लक्ष पुरविण्यापेक्षा त्या काव्याला कारण झालेल्या विषयाकडेच जास्त लक्ष पुरवितात ही बापूची अडाणी समजूत असल्याकारणाने स्वतःचे काव्य सोडून बाकीच्या कोणत्याही कवीच्या काव्याला तो 'सुवासिंधु' किंवा 'ददृगजकेसरी' असल्या जी आय. पी. च्या मालगाडीवजा लाचरुद नावाच्या औषधाच्या कॅटलॉगाइतके सुद्धा महत्त्व देण्यास तयार नव्हता. आणि याचकरिता तो कोणत्याही काव्यरुदन करणाऱ्या मराठी कवीला आपल्या खोलीत जागा घायला तयार नव्हता त्याच फोटोशेजारी तीन आठवड्यात चार दूध पेस्ट्स उदलणाऱ्या आणि वर निर्लज्जपणाने दतपक्ति विस्फारणाऱ्या होली-बुडातील तारकाचे, सौंदर्यसपन्न समजल्या गेल्या असल्यामुळे जाहिरातदाराच्या गनिमी काव्याला कसे बळी पडावे लागते हे स्पष्ट दर्शविणारे, चित्रविचित्र मुखडे पिराजमान झाले होते. एकजण जणु काय सबध जगाला सकाळीं उठत्याचरोबर प्रथम काय केले पाहिजे ह्याचा बटा देत होती. दुसरी एकजण बजावून सांगत होती, की ही 'रोटनमगज' पेस्ट वापरा म्हणजे तुमचा प्रियकर तुम्हाजवळ खेचला जाईल, की जसे लोहचुवकास लोखंड ! तिसरी एकजण पटवून देत होती, की ही पेस्ट यःकश्चित् मास्तरालासुद्धा परवडते, मग तुम्हाला का नाही ?

या सर्वांवर वरताण म्हणूनच की काय, कोपऱ्यात फाडून टाकलेल्या कपट्याचा ढिगारा पडला होता. आणि तो मधून मधून पिंजण्याचे काम वारा प्रामाणिकपणाने करित होता !

पडल्यापडल्या बापूने नानाच्याकडे एकवार तुच्छनादर्शक मुद्रेने पाहिले.

“नान्या—अरे ही तुला काळनिद्रा लागते तरी कशीरे? ऊठ, ऊठ, महाराष्ट्राला लागला आहे वणवा अन् ”

“आपण जा न मग विश्वायला—” पासोडीतून अस्पष्ट आवाज आला.

“नाना,” बापूने त्याच्या म्हणण्याकडे पूर्ण दुर्लक्ष करून नेटाने म्हटलें, “नाना, समाजाला कीड लागली आहे रे रूढीरूपी राक्षस आम्हास जिथ तिथ नडतो आहे वर्माच अवास्तव थोटाड माजून राहिल आहे प्रत्यक्ष मातेला पशू ठरवून आपण पशूला आता माता म्हणू लागलों आहोत जिकडे तिकडे निराशा, अवकार याशिवाय काहीच दिसत नाही नाना,— मी समाजाला वडा शिकवणार बस्, ठरल मी पुनर्विवाह करणार—”

“कर—पण आत्ता नको, सकाळी पाह् ” नाना गुरकावीत म्हणाला

“नाना,” बापू उसळून म्हणाला, “नद्या, वाचाळपणा बंद कर. पुन्हा सागतो मी पुनर्विवाह करणार ! ”

“माझे आई, माफ कर ! माझ्याशी तर नाही ना ? मग मला का उगीच त्रास. नीज आता—” म्हणून म्हणत नानानें उशाचे पायथें करून पुन्हा घोरण्यास सुरुवात केली

बापू विचार करू लागला —

३

२

४

नाना, बापू आणि कमळी चहा पीत स्वयंपाकघरात बसली होती बापू थोडासा विचारमग्न दिसत होता.

“कमूतार्ड—” नानानें बशीच्या कंगोऱ्यावरून बापूकडे पाहत सुरुवात केली

“काय ? ” कपाळावरच्या मुरट्या चोरांना मार्गे सारीत कमळी म्हणाली

“तुला कधी स्वप्न पडतात का ग ? ” नानाने बापूकडे तिरकस नजरेने पाहत म्हटले

“अरे हो ! परवाच किनई मला स्वप्नात आपली हिंदमाता दिसली. कुक्वाचा मळवट भरला होता तिन, अन् कोपरापर्यंत बागड्या चढवल्या होत्या अन्—” इत्यादि-इत्यादि कमूतार्ड म्हणजे बोलकी मशीनगन नको असलेला पाहुणा घालवून घरातल्या मडळीचें एक पाशुपत अस्त्रच होतें तें

“कमूताई, तुझ स्वप्न पुन्हा केव्हा तरी ऐकेन— पण माझ एक स्वप्न तुला सांगू का ? आजच मला तें स्वप्न पडल. सहाचा सुमार होता आकाशातल्या चांदण्या आपणावर होणाऱ्या मराठी लेखकाच्या अत्याचाराला कटाळून हळूहळू निसटू पाहत होत्या चंद्र तर विचारा आपणावर होणाऱ्या कोट्या नारदामार्फत ऐकून पाढरा फटक पडला होता—योडक्यात काय कीं—”

“नाना— ! ” कमीच्या बाजूकडे बघी आडवी करून बापू नानावर डोळे वटारू लागला

“कमूताई, मला आपल तुझ एक मत पाहिजे ” नाना शान्तपणें म्हणाला

“काय ? ” आपल्यावर आज हा होणारा अनुग्रह पाहून कमळी तोंडाचा चष्मू करीत म्हणाली नाही तर एरवी नानाच्या दृष्टीने कमळीची किंमत कोणत्याहि विषयावर मत विचारण्याजोगी रागस नव्हती.

“समज— बापू, तू डोळे काय फाडतो आहेस ? आपल घटकाभर धरून चाल की— बापू, तुला काय सांगायच असेल ते मग सांग ताडी म्हणून ताक प्यालेल्या अट्टल पिणाऱ्यासारखी तोड वेडीवाकडी करू नकोस—”

समज—पण जरा थांब—” असे म्हणून बापूच्यापासून लांब चार हातावर नाना बसला

“अरे, पण तुमच चारल आहे तरी काय हें ? ” कमताईनी पोक्तपणानें विचारले

“I say, Nana—cut it, man Don't let me down ” बापूने इंग्रजीची कास वरली.

“बापू, आता ती भापा का ? कमूताई, हा बघ मला काहीच्या बाहीच बोलू लागला आहे—” नाना हसत म्हणाला

“इश् ! मीसुद्धा विंग्रजी शेडथोड शिकले आहे म्हण्टल उगीच काय फसवतोस मला ? तो म्हणतो आहे, की down म्हणजे खाली जाऊ नकोस इतक्यात ” कमताई मान वेळीत उद्गारल्या.

“पाहिलस नाना, कस कमळोन बरोब्यर ओळखलन् ! जावईबापू मोठे हौशी दिसताहेत बर का ? ” बापूने एक हायसा श्वास सोडून म्हटले.

“तुला गिरवण्याकरता धडा घालून दिलेला दिसतो आहे त्यानीं.

बरपण कमूतार्ई, मला साग, की आपल्याला पडलेलीं स्वप्न दुसऱ्याला सागायला काय हरकत आहे ग ? ”

“ इश, त्यात काय आहे ? आता काही काही स्वप्न असतात—पण ती तुम्हाला सागून चालणार नाहीत.

“ नकोच सागूस, आम्ही भिऊन जाऊ कदाचित् ! ” नाना हसून म्हणाला.

“ तस नाही रे, परवा किनई—”

“ समज, आपल्या मडळीपैकीं म्हणजे बापून किवा मी जर एखाद्या पुनर्विवाहाच्या वधूशी लग्न केल तर—”

तिघाचे चेहरे तीन प्रकारचे होते पावसाळ्याच्या दिवसात आपल्या एखाद्या समयस्क ( असल्यास ) मैत्रीणीकडे जाण्याकरता म्हणून समयोचित पोषाखाचे खोगीर अगावर चढवून रस्त्यात पाऊल टाकावें अन् तेंच पहिलें पाऊल एखाद्या चटोर कारट्यानें भिरकावलेल्या केळ्याच्या सालावर नेमके जाऊन पडलें असता जो काय चेहऱ्याचा मनोवोधक कलाविलास दिसणें शक्य आहे तो सर्व कलाविलास—छटानछटासहित बापूच्या चेहऱ्यावर दिसत होता. चहा बशीतून साडत होता याचोहे मान त्याला नव्हतें. सर्व शरीर कोठल्याशा संस्कृत नाटकात वर्णन केलेल्या, शकराला अर्पण करण्याच्या इराद्यानें मूठभर फुलें गोळा करून निघालेल्या वादरट पार्वतीप्रमाणें घामानें डवरून निघाले होते. कवीच्या अदाजाप्रमाणें ती फुलें बहुतेक जमिनीवरच गळून पडलीं. त्याचप्रमाणे बशीत धरलेला चहा जमिनीवरच साडला. पुण्याच्या नगर वाचनालयाच्या सर्वसाधारण सभेचा अध्यक्ष होण्याचा लाभ ज्या गृहस्थाला दुर्दैवाने मिळतो तो जसा ओरडून ओरडून शेवटी कोणीच बोलू देत नाही असें पाहून नाक फेदारीत स्वस्थपणे आढ्याकडे पाहू लागतो त्याप्रमाणें बापूची अवस्था झाली होती. —अवतार होता बापूसाहेबाचा !

आश्चर्य वाटणें जर शक्य असेल तर कमूतार्ई आश्चर्यानें स्तिमित झाली होती. ‘अध्या’ किंवा ‘इश’ किंवा ‘SSSईSSS’ म्हणून कोणता तरी एखादा चटकदार शब्द उच्चारण्याकरता उघडलेले ओष्ठद्वय अजून मिटलेले नव्हते. आधींचेच ते मुरुमुरु उडणारे केस आता आश्चर्यानें कपोलभागावर टिकल्यापाणीचा खेळ खेळू लागले. खाद्यावर मागें सरकलेला पदर अजून पूर्ववत् जागीं आला नव्हता

नाना मात्र एखाद्या 'पिवळा डावीस' किंवा 'मगजरे किल' ह्या मुबईच्या महाविख्यात बोलपटात अत्यंत कौशल्यपूर्ण काम करणाऱ्या कोणत्याशा एका महाविख्यात 'व्हिलन'सारखा घशात गचके देत निर्विकार मुद्रेने आपली अभिनयकला ताणून पाहत होता, आणि हसू दाबण्याकरिता दातानीं बशीची कड चावीत होता

बऱ्याच वेळानें कमूताईनें, "इश्, काहीं तरीच ।" एवढेंच म्हटलें.

"नाहीं. समज, बापूच उद्या पुनर्विवाहाला निघाला—"

"नाना—नान्या, केसान गळा कापणाऱ्या सैताना—।" बापूच्यानें आणखी अपशब्द बोलवेचनात.

"काय रे पोरानो, काय—चालल आहे काय ?" बापूचे वडील (काका) अघोळीला खाद्यावर पचा टाकून, जानव्यातून अगठा फिरवीत आत आलेले पाहताच त्रिवर्गानें आपल्या प्रसगावर पडदा टाकला !

कमूताईनीं कपबऱ्या गोळा करायला सुरुवात केलेली पाहून नाना व बापू पुन्हा आपला खोलीत आले.

"बापू—"

बापूने काहीच उत्तर केलें नाही.

"बापू ।"

तरीहि बापू स्तब्धच.

आणि मी म्हणतो बापूने तरी नानावर का रागावू नये ? भरवशानें म्हणून एखाद्या साहित्यिकांनें आपल्या दोस्ताजवळ दुसऱ्या एखाद्या साहित्यिकाला 'लाडगा' म्हटले म्हणून का हे बाहेर फुटण्याकरता सांगितलेलें असते ? भरवशानें म्हणून एखाद्या कारकुनाने दुसऱ्या एखाद्या समहतभागी कारकुनाजवळ 'हेडक्वार्ट्स्या कानात केस उगवले आहेत' असें म्हटलें ते काय बाहेर फुटण्याकरता ? भरवशाने म्हणून एखाद्या स्त्री-स्वातंत्र्याकरता पाहिजे तर गळ्यात पट्टा अडकवून ध्यायलासुद्धा तयार असणाऱ्या एखाद्या नवशिक्या प्रोफेसराने आपल्या एकाद्या विद्यार्थिनीला सहजच एकदोन प्रश्न सांगून ठेवले ते काय बाहेर फुटण्याकरिता ? भरवशानें म्हणून एखाद्या कवीनें आपल्या कवि-मित्राला आपल्या आगामी काव्यविषयाची ओळख करून दिली ती काय बाहेर फुटण्याकरिता ? भरवशानें म्हणून एखाद्या

‘पाहिजे’च्या मृगजळापाठीमागे इतस्ततः धावणाऱ्या एखाद्या नोकरी-शोधकाने सहजच एकदोन जागा दुसऱ्याला सांगितल्या त्या काय बाहेर फुटण्याकरिता ?

पहा—त्या पोरटीच्यादेखत हा वाटेल तसे बडबडू लागला अन् ती पोरटी तर बातम्या पसरविण्यात पुण्याच्या सुविख्यात ‘सकाळ’ किंवा मुंबईच्या विख्यात ‘स्वराज्या’लाहि अमेरिकन पत्र पाडित्य शिकवायला खबीर. वर्तमानपत्रे एखाद्याला नेस्तनाबूद करून त्या व्यक्तीच्या निधनाशी आपला काही संबंध नाही असे दर्शविण्याकरिताच की काय फार तर पुढे प्रश्नचिन्ह टाकून मोकळी होतील ही प्रश्नचिन्ह न टाकता आश्चर्याचे उद्गार-वाचक चिन्हच टाकील ! आता काकाना, आईला आणि पाड्यातल्या चिंगुताई, सत्यबाई, कमलाबाई, विमलाबाई यांना सांगून पुन्हा वर आश्चर्याने इशू म्हणून म्हणायलाहि कमी करायची नाही या नभ्याला काही अक्कल असावी की नाही ? तरी माहिती आहे काकाचा स्वभाव याला छे. ! असल्या मूर्खाशी सगत ठेवण्यापेक्षा एखाद्या फुरशाचा सहवास फार उत्तर नाही तर आपली सुप्रसिद्ध डेक्कन क्रीन काय वाईट ?

“ बापू—”

नाना तरी निर्लज्ज पहा किती !

“ ओहो ! काय पण राग आला आहे ? स्वगातल्या देवगवर्माना, मर्त्य-जगातील फक्त हिदुस्तानाच गर्दी करून राहणाऱ्या तेहतीस कोटि देवाना, पाताळात वास करणाऱ्या नागकन्यांना, साक्ष ठेवून आजपासून हीच प्रतिज्ञा, की नानाशी ‘गडी फू ! येव रे पट्टे !’ ” नाना हसू लागला आता मात्र बापू खवळला.

“ झाली एवढी ओमा बस् झाली. यापुढे तुमचा आमचा आजन्म बिलकुल संबंध नाही ” बापू नानाकडे पाठ फिरवून बसला

“ वा. ! बापूसाहेब, हा काय आपला कलाविलास का ? ” बापूच्या पाठीवर थाप मारून नाना म्हणाला.

“ अगाला हात लावू नकोस ” बाबचा वर्षाव झाला.

“ बापू, अरे हे विरोधी प्रेम कसल तुझ्या डोक्यात शिरलय ? ”

“ तें आपल्या सदसद्विवेकबुद्धिलाच विचारा—”

“ म्हणजे मला सदसद्विवेकबुद्धि आहे एकूण ! हें बघ बापू, काव्य-

गायन करायला न मिळालेल्या एखाद्या पैजण बाधणाऱ्या कवीसारखा चेहरा का पडला आहे तुझा ? तूच विचार करून पहा. स्त्रिया नाहीत तर ससार नाही स्त्रिया नाहीत तर कादंबऱ्या नाहीत, लघुकथा नाहीत अन् काव्य तर खात्रीन नाही स्त्रिया नाहीत तर सस्था नाहीत. स्त्रिया नाहीत तरच नाटक कपण्या नाहीत स्त्रिया नाहीत तर चढाओढी नाहीत, थट्टा-विनोद किंवा काव्यशाम्भ-विनोद या अजड नावाखाली पचला जाणारा पाचटपणाहि नाही स्त्रिया नाहीत तर कोणतेच कार्य होणार नाही. आणि म्हणूनच म्हटले आहे, की 'पुरुषासि स्त्री ज्ञानमाला'. तेव्हा विचार केला, की या समाजसुधारण्याच्या तुझ्या कार्यात—”

“ टिगल चालवली आहेस वाटत ? ”

“ ऐकून ये रे आपण दोघेहि पुरुषच त्यातून हे असे दाडगेवर. तेव्हा आपल्या उतावीळपणाला विवेकाचा लगाम घालून आपल्याला मार्ग दाखवायला कमुतार्शिवाय—”

“ नाना ! ”

“ काय बाबा ! ”

“ खर आहे हें सार ? ”

“ खोट बोलण हें पाप आहे अस तूच नाहीस केव्हा केव्हा बरळत ? ”

“ नाना ! मित्र असावा तर बस, तुझ्यासारखाच ! ”

“ आता माझ्यावर पुन्हा एखादी कविता नाही ना खरडणार ? माझा उल्लेखसुद्धा नको. कोणतासा बडा मनुष्य म्हणतो त्याप्रमाण मला तू आपल्या कवितात अनुल्लेखानच मारीत जा. बर पण राग गेला का ? ”

“ अगदी.” बापूने मानेने होकार दर्शविला

“ बर मग आजच्या आनदाच्या प्रसर्गी अभ्यासाला रजा—” नाना पुस्तकाच्या पोहाकडे नजर टाकून म्हणाला.

“ आणि आज दोन महिने नटींची चित्र लोकाकडून आणलेल्या मासिका-तून फाडण्यापलीकडे काय दिवे लागले आहेत ? ”

खवळलेला दर्या आता शांत झाला होता

“ बापू, समाजसेवा करण तर ठरल. पुनर्विवाहरूपी नदीच्या मुखान

समाजसेवेच्या समुद्रात शिरायच हेंहि निश्चित झाले पण आता प्रश्न आला—” नाना म्हणाला.

“ काय ? ”

“ विवाह करायचा—पण कुणाशी ? कोठल्याहि धार्मिक कृत्याकरिता आप-द्धर्म म्हणून पैशाला सहा मिळणाऱ्या ताबड्या कुजक्या सुपाऱ्यातून एखादी निवडून घेऊन काम भागवता येत, पण मनुष्य कितीहि कलाविलासप्रिय असला, अन् कल्पनेचे गगनचुची मनोरे उभारणारा कलाभिल्ल असला, तरी प्रत्यक्ष सप्ताराला सुरुवात करताना एखाद्या कुजक्या सुपाऱीवर स्वप्नात तरी प्रेम करील की नाही याची मला शका वाटते अगदी प्लेटॉनिक प्रेमाच्या छूमतरावर साऱ्या दुनियेला चीत करू पाहणारा कलावान् केव्हा ना केव्हा तरी मुद्दयावर आल्याशिवाय राहणारच नाही नाही तर एखाद्या फुटक्या बोरुवर प्रेम करायला काय हरकत आहे ? तेव्हा वधूचा प्रश्न कसा निकालात काढणार ? ”

“ तें मी ठरविले आहे ! ” बापू म्हणाला

“ ह ! येथपर्यंत मजल आली आहे का ? म्हणजे अगदीच काही तू आकाशातल्या तारका भोजीत पायाखालची वाट चुकून एखाद्या विहिरीत डुबणारा तत्त्वज्ञानी दिसत नाहीस—”

“ तू पुन्हा जातीवर जायला लागलास ! ” बापू किंचित् कोपाविर्भावानें म्हणाला.

“ बर बुवा ! राहिल आमच ! पण बापूराव, आमच्या या नूतन भगिनीच नाव कळेल का ? ”

“ सरला ! ” बापू बिलकुल न लाजता म्हणाला !

“ सरला—?” नाना आश्चर्ययुक्त मुद्रेने म्हणाला

“ जोशी रे ! ” बापूनें खुलासा केला

“ अच्छा ! ती होय ? बर, बर ! ती शहाण्याच्या वाड्यातलीच न ? ”

“ ह ”

“ छान ! बापूसाहेब, पुनर्विवाहेच्छु वधू, त्यातून कोंकणस्थ ! एका धोंड्यात किती काम करतो आहेस हें ? अरे, ज्ञानप्रकाशात तर नाव येईलच येईल, शिवाय अभिनदनाच्या सोंगाखाली महाराष्ट्रातल्या किती लोकांच्या घरी

अन् किती दिवस जोडप्यान फुकट जेवशील राम जाणे ! आता तुला जन्मभर अन्नाची काळजीच नको. इतके दिवस मी तुला नुसताच एका हातात कलेच तुणतुण अन् दुसऱ्या हातात जीवनाचा जळता पलिता वरून लोकांच्या-पुढ नाचणारा एखादा गोंधळी समजत होतों, पण अगदीच काहीं कवि नाहीस तू. काव्याच्या सोंगाच कातड पाधरून नाजुक भडळीत हक्कान मिसळायला याव म्हणून 'अग्गबाई ५५' कविता करणारा तू कवि दिसतो आहेस ! अरे चोरा— थाव तुझी मुलाखत घेऊन एखाद्या एक पैशाच्या वर्तमानपत्राकडे धावतों म्हणजे तो सपादक परस्परच तुझ काय करायच तें करून ठेवील—” नाना हसत म्हणाला.

\*

\*

\*

याहि गोष्टीला एक आठवडा उलटून गेला नानानें वरकरणी पूर्णपणें शान्तता धारण केली होती. मध्यतरी बापूचे काव्यलेखन दुपट वेगानें चाललें होते यावरून नानानें आपल्या मनाशीच काही आडाखे बाधून टाकले होते. बिचाऱ्या मासिकाना व्यापाराच्या भदीच्या सबबीखाली जाहिरातदार काहीच मजकूर पुरवीत नसल्यामुळें बापूचीं काव्यें छापायला काहीच अडचण वाटत नव्हती !

त्या दिवशीं दिवसभर बापूचा पत्ता नव्हता. नाना खोलीत बसून बापूचा ताजा गरमागरम कविताचा काढा चाखून पाहण्यात गर्क होता दुपारीं कॉलेजात कोणत्याहि लताकुजात बापू दिसला नव्हता

इतक्यात प्रत्यक्ष बापूच आला ! पण आला म्हणजे कसा—? अगदीं डुलत डुलत. त्रयस्थ माणसानें चक्र शेरा मारायला कमी केलें नसतें इतक्या गैरसावध चालीनें तो आला. कोटाच्या गुड्याना पत्ता नव्हता एक आणा किंमतीच्या वहीवर मागच्या बाजूस छापलेल्या हिंदुस्तानच्या आकाराएवढें गुड्यावर फाटलेलें धोतर, एक बद्द तुटल्यामुळें बेबद्द झालेली वहाण, मुबईच्या मवाल्यासारसी शेंडीच्या खुणेवर चिकटवलेली झुकती टोपी—हा त्याचा बाह्य अवतार होता. पण मन—? नुसतें जळत होते. कढ आलेल्या भाताप्रमाणें तें मन खदखदत होतें. पण जाऊ द्या—नकोच त्या उपमा ! उगाच कुणाला तरी भलताच सशय यायचा.

बापूच्या टाकलेल्या चेहऱ्याकडे नाना टकमका पाहतच राहिला. आल्या-बरोबर बापूने पायातल्या वाहणा कोपऱ्याच्या दिशेने मिरकावल्या, टोपी खुटीच्या दिशेने अजमासाने फेकली आणि 'खून का खून' या महाभयकर चित्रपटात अत्यंत कौशल्यपूर्ण काम करून अखिल दुनियेची शाबासकी मिळवून पाठीचे विरडें बनलेल्या हॅम्लेटच्या नटाप्रमाणे पलगावर धाड्कन अग टाकून दिले.

“बापू—” नाना जरा धीर करून उगारला हो, न जाणो 'जगाव की मराव' असला खुळचट प्रश्न विचारण्याचा आचरटपणा करण्याकरता आपल्या डोक्याची कनटी उपटून ह्या आधुनिक हॅम्लेटने हातात घेण्याचा आग्रह धरला तर काय करा ? प्रवाहाची भरती ओसरू देणे हाच शहाणपणाचा मार्ग

“ऊ” बापूने आढ्याकडे विमनस्कतेने पाहत म्हटलें

“कुठ गेला होतास रे आज ?”

“मसणात—” बापूचे काव्यमय उत्तर आले.

“मसणात—? का महारवाड्यात—? का एखाद्या काव्यगायनाला ? का एखाद्या विद्वानाच्या सभेला ?” नानानें म्हटलें

“मसणात म्हणजे मसणात—”

“मग तिथन परत कशाला आलास ? आपण होऊन गेला होतास म्हणून आमच्यावर किती उपकार झाले होते ! महाराष्ट्र सारस्वतदेवीला किती धीर आला होता ! पण काय रे, चेन नाही पडल तिथ म्हणून, का काल्पनिक भुताच्या गोष्टीला टरून परत आलास ? खर साग अ ? कारण हे एका कवीचे अनुभव म्हणून त्याला महत्त्व आहे.”

“मला काहीएक विचारू नकोस—”

“स्मशानाच वार अजून गेलेल दिसत नाही.” नाना म्हणाला.

“नाना, जगात जगण्यासारख काय आढेरे ?” बापू मोठ्या कळवळ्याने म्हणाला.

“का ? जागतिक मदीच्या लाटेमुळ सर्व विषयातील पुस्तकांच्या किंमती भरमसाट उतरल्यामुळ सुमारे सहा महिन्यात हुकमी विद्वान् होणारे विदुषकी प्राणी आहेत, प्रौढ वयाच्या अडचणीमुळ लग्नाच सधान न साधता आल्या-मुळ कोठल्या तरी 'स्त्री आणि तिच स्वातंत्र्य' म्हणून टाहो फोडणाऱ्या

एखाद्या शिक्षणसंस्थेत काम करणाऱ्या 'नमस्ते' म्हणून बेसावधपणाने जाणाऱ्या येणाऱ्याला दरडावून हटकणाऱ्या पुरुषी स्त्रिया आहेत, 'प्रेम-प्रेम' म्हणून उगाच एखाद्या फुटक्या ग्राभोफोनच्या कटाळवाण्या प्लेटीप्रमाण टाळक उठविणारी कविमडळी आहेत, आणि विरोधाशिवाय, भाडणाशिवाय आयुष्याला लजत नाही म्हणून लग्नाच्या बायकोला उगाचच डिवचून विनाकारण सुस्कारे सोडणारे नवरोहि आहेत. आणखी काय पाहिजे ? मनुष्यान जगायच म्हटल तर त्याची आयुष्यभर करमणूक करायला त्याचे आतिथ्य आणि स्नेही मडळी आपल्या फौजफाट्यासह सदैव रोज आप-आपल्या ससाराच फुकट नाटक दाखवायला तयार आहेत त्यातून तुझी मरायचीच इच्छा असेल तर मी आपला बाहेर जातो पचनाम्याच्या-वेळचा साक्षीपुरावा ही भानगड माझ्याभोंवती नको —" नाना म्हणाला.

"नाना, अरे मेलेल्याला तू आणखी किती मारणार ?" बापू सन्नदित कठाने म्हणाला.

"बापू, आज तुला झालय तरी काय ? आज ही भाषा का ?"

"नाना, माझा अवतार सपला—"

"मला तर तो सुरू झाल्यासारखाच दिसतो आहे—"

"नाना, माझ्यासारखा मूर्ख मीच—"

"जीते रहो पट्टे ! तदा मूर्खोऽस्मि इति अवागच्छम् ! भाडारकराचें पहिलें पुस्तक. धडा आठवत नाही. बापू, अरे महान् तत्त्ववेत्ता साक्रेतिस तरी काय हेंच रडतो आहे. वामन मल्हार जोशाना विचार पाहिजे तर—"

"नाना, थोराची टवाळी करू नकोस लक्षात ठेव, मबाजीला काही स्वर्ग मिळाला नव्हता—"

"पण स्वर्गातली रभा मात्र त्याची रोज आरती करीत होती. तें जाऊ दे, पण मुख्य मुद्दा की, तू आज हा असा रडुबाई का ?"

"जोश्याच्या सरलेकडे गेलों होतों." बापूला हुदका आवरेना

"अरे, अरे, अरे ! उगी बाळ तें ! सरलेच्या हातच्या पापडकुड्या खाल्ल्यास वाटत ?"

"म्हणजे ?"

“म्हणजे संदर्भावरून मुद्रा अर्थ नाही लक्षात येत ! जाऊ दे, पुन्हा केव्हा तरी सागेन, आता नको. आधीच तुझ हृदय या वेळेच्या एखाद्या स्पजासारखं झाल आहे त्यात ही भर नको—”

“माझा सद्धेतु मी तिला उघड उघड सांगितला, पण तिचा गैरसमज झाला ! मी तिला किती समजावून सागत होतो—पण तिच्या काही गळीं उतरेचना. ती आपल्या वडिलाना हाका मारू लागली !”

“अस्स !”

“अन् मग मी पळून आलों !”

“भले बहादूर ! शिकार मारलीस अन् काय ? काही एखाद मेडल वगैरे देऊ का ?”

“नाना, परमेश्वरसाक्ष सागतों, यात माझा हेतु अगदी पवित्र होता.” बापू दीनवाणीने म्हणाला.

“म्हणजे ! तिच्यापुढ परमेश्वराची साक्ष घातली होतीस की काय ?”

“होय. मी तिला वारवार बजावून सागत होतो की ‘परमेश्वर साक्ष आहे, माझी वाचा उदात्त हेतूने प्रेरित झालेली आहे, उगीच काही तरी हुच्च-पणा दाखविण्याइतका मी अजून उच्च झालेलों नाही.”

“मग बरोबर आहे. मग पापडकुर्ड्याच काय पण मी असतो तर साडगेच चारले असते तुला !” नाना गभीर मुद्रा करून म्हणाला.

“का बाबा, काय चुकल माझ ?”

“वेड्या, अरे मर्त्य जगातील दोन व्यक्तींच्या परस्पर-सवेदनासारख्या नाजुक लफडयात त्या स्वर्गातील हजार भानगडी करून पुन्हा वर पुण्यात्मे म्हणून मिरवणाऱ्या देवाना का धडपडायला बोलावलेस ? शकराला भिल्लिणी-चा नाच पाहत असताना मुबईच्या रीगल सिनेमातल्या अगदी अव्वल दर्जाच्या मऊमऊ गाद्यांच्या खुर्चीवर बसून आग्ल युवतींच्या कोरसातील अवयवाची नाजुक हालचाल पाहत असल्यासारख्या गुदगुल्या होत होत्या. विष्णूवर तर लक्ष्मीचा पाय चेपण्याच्या निमित्ताने खडा पहाश आहे. ब्रह्म-देवाचे घोटाळे ब्रह्मदेवच जाणे. स्वर्गातला इद्र म्हणजे उत्तर हिंदुस्थानातल्या एखाद्या लालघोट्या सस्थानिकासारखाच वाटतो. बिचाऱ्याला देवाचा सेक्रेटरी म्हणून नेमल आहे का स्वर्गातल्या भल्या मोठ्या कुटुंबाच्या एजंट

म्हणून नेमल आहे कोणास ठाऊक ! तो चंद्र तर प्रसिद्धच आहे. आता बोल, काय चुकल तिच ? तू परमेश्वराला साक्षी ठेवायला गेलास, अन् तुला तिन थापेबाज समजून दरवाजा दाखवला. त्यातून तू ‘तुम्ही स्वतःवर जस प्रेम करता तस शेजाऱ्यावर प्रेम करा’ म्हणून उदारपणान परस्पर वाट दाखविणाऱ्या येशू ख्रिस्ताचा हवाला दिला नाहीस. तें चालल असत, पण तू गेलास विनाकारण राष्ट्रीयत्वाच्या फाजील कल्पनेत गुगून. बच्चजी, मी असतो तर तुला खिडकीतून फेकूनच दिला असता—”

“नाना, तू मर्यादा सोडतो आहेस—”

“आणि तू तरी काय मर्यादा ठेविल्या आहेस रे ? परक्याच्या घरात चोरासारखा शिरलास हृदयाची का ढोईना, चोरी करायला तू निघाला होतास. हृदयाच्या चोऱ्या काय पैशाच्या पाकिटासारख्या कपाटातून ठेवलेल्या जागेवरून करायच्या असतात ? परस्त्रीच्या पुढ उभा राहिलास, तिच्यापुढ गुडघे टेकलेस—”

“छे.छे. ! ” बापू ओरडला

“ऐक—! मधें बोलू नकोस. पुन्हा म्हणतो गुडघे टेकलेस—”

“अरे पण— गुडघे नाहीं टेकले—” बापू अजीजीच्या स्वरानें म्हणाला.

“मग काय काव्य रडलास ? एकूण एकच. तिच्याशीं बाष्कळ प्रेमाच्या पाणचट कोटया केल्यास तिला आपला नवमतवाद ऐकवलास—! ‘कला नावाची बाई पाणी ‘यायली’ अस साध विधानसुद्धा तू ‘कलेन जीवनाला उचलून घेतल’ अस काही तरी महा भयंकर मूर्च्छा आणणार वाक्य उच्चारून तिच्यापुढ माडल असशील ! तें काहीं सांगू नकोस, तुम्हा सव्वातीन फूट उंचीच्या साहित्यिकाना मोकळ सोडल तर तुम्ही कुठ, कशी अन् केव्हा आग लावाल तें काही सांगता यायच नाहीं. सांग, कुठ म्हणून तू तरी मर्यादेच्या आत आहेस ? हिंदुसमाज— त्यातून उच्च जाती— असले दग पचायला अजून आम्ही काहीं रशियन किंवा इटालियन झालेलों नाहीत, महाराज—” नाना आवेशानें म्हणाला.

“काय बोललास हें तुझ तुला तरी कळल कीं नाही, राम जाणे ! इतका आवेश चढला असेल तर हताश होऊन मागें फिरणाऱ्या हबशी लोकाच्यापुढ व्याख्यान का देत नाहीस ? नाही तर एखाद्या पुस्तकाच्या प्रकाशन-

समारभाच्या अध्यक्षाच्या सुरक्षित खुर्चीवरून काव्यनिक प्रतिपक्षावर तुटून का पडत नाहीस ? म्हणजे तरी तुझं समाधान होईल—”

“बापू, रागवू नकोस. थडा सोडून सागतों, कीं झाल्या प्रकारात तुझा काहींच दोष नव्हता. दोष काढायचाच झाला तर तो एवढाच, की परिस्थिति लक्षात न घेता तू तिसऱ्या मजल्यावरून खाली उडी टाकीत होतास. आज तुझ्या-माझ्यासारखे पुष्कळ तरुण प्रामाणिकपणान ( आणि तो लोकाना बोलून दाखविण्यापुरताच प्रामाणिकपणा नाही ह ) पुनर्विवाहाला किंवा समाजसेवेला म्हण तयार असतील, पण अडचणी पुष्कळच आहेत. वडिलधारी माणस ही पहिली अडचण. त्याची जुनीं मत ही दुसरी उगाचच खिडकीच्या आडून नयनबाण सोडणारे कुटाळ शेजारी ही तिसरी. स्वतः वधू ही मुख्य अडचण. चिठ्याचपाट्या धाडण्याकरिता मुलगा ठेवावा तर फॅक्टरी अँक्ट लागू होईल. पोस्टान व्यवहार पहावा तर उद्या कदाचित् कामाला सोप पडाव म्हणून प्रेम-पत्र पोस्टान पाठविण्यास बंदी करणेचा एखादा पोस्टाचा नवीन नियम करावा लागेल. प्रत्यक्ष भेटून काय होत तें तुला आज दिसलच आहे.”

“पुन्हा ती आठवण काढू नकोस—”

“नाटकातून अन् कादंबऱ्यातून आता पुनर्विवाह घडवून आणण म्हणजे सुपारी कातरण्याइतक सोप झाल आहे. खरोखरीच जर तें इतक सुकर असत तर पुनर्विवाहाकरता खास मंडळ अन् कमिट्या कशाकरिता ? बापू, पुनर्विवाह वाटतो तितका सोपा नाही हें तू त्या मंडळाच्या चालकानाच जाऊन विचार.”

“मग आता पुरे करतोस का ? ”

“पुरे करतो रे ! पण तुला एक सांगून ठेवतो, कीं तू महाराष्ट्रात राहून अमेरिकन लोकांचे आचारविचार दाखवू लागलास तर एखादे दिवशीं घराण्याचीं अब्रू घालवून बसशील. बाकी कवि होऊन काय ठेवली आहेस म्हणा ! पण सांगतों तुझ्या असल्या या कलाविलासान थक होऊन तुला काय पण मलासुद्धा कोणी मुलगी देणार नाही म्हणून म्हणतों, निदान माझ्या कल्याणाकरिता म्हणून तरी जरा कवीपणा सोडून चारचौघाप्रमाण वागत जा ”

“अरे पण नाना— स्त्री-पुरुषांनी एकमेकाशीं बोलायला काय हरकत आहे ? त्यात अब्रूचा प्रश्न येतोच कुठ ? ”

“अस ? मग स्त्री-पुरुषांनी एकमेकांबरोबर हिंडण्यात तरी काय गैर आहे ? अन् एखाद्या लताकुजात बसून कल्पनेचे मनोरे बाधायला तरी काय हरकत आहे ? हरकत कुठच नाही. पण अडचण आहे ती खुद्द तुम्ही कोठपर्यंत मजल माराल या भीतीचीच. बर, ते सगळ जाऊ दे, मग सरलेच काय करायच ? ”

“म्हणजे मीं काय सांगितल तें नाहीच का तुझ्या लक्षात आल ? आता सरलेला कोणी तरी जाऊन माझ्या पवित्र हेतूविषयीं चार शब्द ऐकवलेच पाहिजेत.” बापू म्हणाला

“म्हणजे ! माझी आताची गीता फुकटच का ? ” नाना हसून म्हणाला.

“नाना—” बापू अधीच्या नेत्रांनी त्याच्याकडे पाहत म्हणाला.

“काय ? ” नाना प्रश्नार्थक मुद्रें त्याचेकडे पाहून म्हणाला

“काही नाही । ” निराशेने बापू उद्गारला

तो दिवस तसाच गेला. सागायची गमत, की दुसऱ्याच दिवशी काकाच्यापुढें बापू अन् नाना उभे होते. काका काय बोलणार आहेत याचा बापूला बिलकुल पत्ता नव्हता नानाच्या नजरेत मात्र थोडीशी मिस्किल-पणाची झाक मारीत होती

हपिसातील फायलीचा घरीं आणलेला गडा दूर सारीत काकांनीं डोळ्यावरचा चष्मा कपाळावर चढवला. एकवार चष्म्यातून आढ्याकडे पाहून त्यांनी बापूकडे आपादमस्तक न्याहाळून पाहिलें.

“बापू पुष्कळ दिवस विचारीन विचारीन म्हणतो आहे, पण या कामामुळ वेळच मिळाला नाही. तुम्ही तरुण मुल एक प्रकारें फार सुखी आहा अजून तें हपिसाच लफट तुमच्यामाग लागल नाही बर का बापू, मीं विचार केला की जग फारच झपाट्यान पुढ चालल आहे. किलोंस्कराच्या मासिकाकडे पाहिल तर अजून आम्ही जिवंत राहण्याच धारिष्ट तरी कस करतो याचच मला आश्चर्य वाटत. तरी पण मीहि जरा हल्ली थोडासा सुधारकी मताचा होऊ पाहत आहे. तू सुधारक मताचाच असशील ? ”

“मी—? मी नानाला माहीतच आहे—” बापू चाचरत म्हणाला.

“मला ? छे ! मला रे तुझी मत काय माहिती असणार ? माझीच मत मला माहीत नाहीत तर तुझी मत समजावून घ्यायला मला कुठ फुरसत आहे ?” नाना म्हणाला.

“छान ! नाना, अगदी वडिलाचा गुण तुझ्यात पूर्णपण उतरला म्हणून मी म्हणतो तें काही खोट नाही.” काका हसून म्हणाले.

“मला वाटत तेवढीच काय ती वडिलोपार्जित अशी इस्टेट आहे !” नाना म्हणाला

काका एकवार मोठ्याने हसले

“छान ! छान ! बापू, तुला आश्चर्य वाटेल, पण माझी मत पूर्णपण सुधारकी थाटाची मला बनवावी लागली—”

“मीहि सुधारकच आहे—” बापू घाईघाईने म्हणाला.

“आणि मलाहि बापू सुधारक आहे हें आता समजल !” नाना म्हणाला.

“हें सगळ तुम्हा मुलाना सागायच कारण म्हणजे परवा माझे एक जुने स्नेही आपल्या मुलीविषयी विचारीत होते.”

“पुनर्विवाह पाहिजे म्हणून साग—” नानानें बापूला चिमटा घेत हळूच म्हटले.

“मुलगी आहे साधारणच शिकलेली साधारण म्हणजे हल्लीच्या मानान साधारण इंग्रजी चार यत्ता म्हणाले वाटत तशी मुलगी फारशी शिकलेली नाही तरी रूपान बरी आहे म्हणतात, पण—” काका मध्येच थांबले

“पण—स्वानच्या फौटनपेनसारखी काळी किंवा शिकारी कुत्र्यासारखी हाड निघालेली” काकाना ऐकू न जाईल अशा बेतानें नाना पुटपुटला.

“पण—बालविधवा आहे—” आवढा गिळून काका बापूकडे पडत एकदम म्हणाले.

बापूचा या विधानावर विश्वासच बसेना. नाना आपल्याशीच हसत होता

“अरे, विचार कसला करता ? तुम्ही तरुण मंडळी जर अस मागमाग घेऊ लागलात तर सुधारणा तरी कसली कपाळाची होणार ! अन् स्वराज्य तरी कमल मिळवणार ?” काका म्हणाले

“बापू, स्वराज्य जर अशीं पुनर्विवाहान मिळूं लागलीं तर एकच काय शेंपन्नास पुनर्विवाह करायला काहींच हरकत उरणार नाही ? तेव्हा स्वराज्याच हें कवाट काहीं मला खर वाटत नाही आधीं काकाच्या मित्राच नाव विचार.” नाना हळूच म्हणाला

“अरे, तुम्ही अजून गप्पच ? बापू, विचार कसला करतो आहेस ? का नानाला विचारू ? ”

“छे-छे. ! मला कशाला ? आधीं काशी नि मग रामेश्वर सेतु ! ” नाना हसून म्हणाला

“त्याच अस आहे, मला त्याची हपिसात आली होती चिष्टी. उत्तर हें गेलच पाहिजे. अन् बापूच—माझ्या मुलाच—नाव फडकाव अस नाही का मला वाटणार ? ”

“आणि मलाहि पण तुमच वाटण बरोबर आहे अस वाटतय ! ” नाना म्हणाला.

“मग काय बापू, काय लिहू जोश्याना उत्तर ? ” कपाळावरचा चष्मा पुन्हा पूर्वपदावर आणून काका म्हणाले

“जोशी—? म्हणजे गहाण्याच्या वाड्यातले जोशी का ? ” बापू गैरसावध-पणाने बोलून गेला

“हो, तेच ते. पण तुला काय त्याची माहिती आहे ? ” काकांनी आश्चर्याने विचारलें.

“अ—अ—अ—” ‘अ’च्या पुढें बापूला काहींच आठवेना.

“उगीच कर्णोपकर्णीं ऐकल असेल झाल ! ” नानानें शेर मारला.

“बरेच कान लाब दिसत आहेत ! ” काकांनीं हसत हसत टोला मारला.

“तसच काही नाहीं, कैक वेळेला बातम्याहि लबे होण्याचा संभव असतोच कीं ! ” नाना हातवारे करीत म्हणाला.

“विद्वान् आहेस झाल. बर मग, बापू—?” बापूकडे वळून काका थाबले.

“आपल्या इच्छेबाहेर काही मी नाहीं ! ” असेंच कायसें पुटपुटत बापू तेथून बाहेर सटकला.

नाना एकवार काकासाहेबाकडे पाहून हसला आणि बापूच्या पाठोपाठ वर गेला. बापू जणु काय त्याची वाटच पाहत होता—

“ नान्या—चोरा, खर साग, हा काय प्रकार आहे ? ” बापूने पाहिला प्रश्न हा टाकला.

“ आणखी काही अपशब्द बोलून घे म्हणजे सर्व काही सुरळीत सागेन. सद्गृहस्था, अरे मनाला काहीच कस वाटत नाही तुझ्या ? ज्या भूमीत कृष्ण-राव मराठ्यासारखे लोक संस्कृतीला टेकू घायला एखाद्या लोखंडी गर्डरसारखे ताठ उभे आहेत, शालीनतेकरता, सभ्यपणाकरता अन् संस्कृति टिकविण्याकरिता संस्कृतिसंरक्षक मंडळ ज्या ठिकाणी कमित्यावर कमित्या भरवीत लोकांच्या डोळ्यात वूळ फेकण्याच अव्याहत कार्य चालू ठेवीत आहे, त्याच ठिकाणी तू भर दिवसा चक संस्कृति लाथाडून देतो आहेस ! एक वर्षभर तुला संस्कृतिरक्षक मंडळाच्या रेफर्मेंटरीत धाडला पाहिजे— ”

“ ह्या सगळ्या भानगडीत मला तुझा दाट सशय येतो आहे ! ” बापू म्हणाला

“ बापू, खर सागू ? तुझा निश्चय ऐकून मी तो निश्चय मूर्तस्वरूपाला यावा म्हणून खटपट केली, दुसर काय ? माझी नि जोश्याची थोडीशी ओळखच आहे म्हणेनास ”

“ कुणाची— ? ” बापू साशक मुद्रेने म्हणाला.

“ जोशी ! ऐकू आल ? जोशी म्हणजे श्रीयुत जोशी, त्याची कन्या नव्हे ! ” नानाने लागलाच खुलासा केला.

“ पण थोडीशी ओळख— ? ” पुन्हा बापूने शका काढली

“ बर पुष्कळशी. ते सातवीत माझे शिक्षक होते. त्यांना मी तुझा बेट कळवला. ते षबूल झाले त्यातून ते पडले सुधारक तसच कमताईकडून सरलेला तयार केली. झाल— पुढेच तुला ठाऊकच आहे ! ”

“ अन्—अन् माझी परवाची फजिती— ? ”

“ ती गमत होय ? अरे, तीहि कमताईकडून सरलेला सागून मीच मजा केली होती. म्हटल टाकीचे घण दिल्याशिवाय येणार देवपण मुरमासारख ठिसूळ राहण्याचा सभव असतो मला थोडीशी पूर्वी कल्पना होतीच, की तू उत्साह, उन्नतीचे आचरट धडे गिरविण्याचा बावळटपणा केल्याशिवाय राहणार नाहीस किलोस्कराच्या प्रथम पानावरच्या उमद्या तरुणाप्रमाण आजुबाजूच्या काटेरी निवडुगावर बेदरकारपणान पाय देऊन, दीड फूट छाती

पुढ काढीत, एका हातात धैर्याच टीचभर निशाण फडकावीत, यशो-मदिराच्या कळसावर अवघडत बसलेल्या कीर्तिदेवतेकडे धडपडायला तू जाणार हें मला माहीत होत म्हणूनच सरलाताईना थोड्याशा पापड कुर्ड्या तळायला आगाऊ सूचना देऊन ठेवली होती. आणि हो—आता कळला का पापड—कुर्ड्याचा अर्थ ? ” नाना हसून म्हणाला.

“ नान्या—, तू महामूर्ख आहेस—”

“ म्हणजे—? हे तुला आता समजल वाटत ? ”

“ समज, माझ्या जागी दुसरा एखादा असता, अन् त्यान जिव्याच बर-वाईट करून घेतल असत तर कोण जबाबदार ? ”

“ पण राजा —, ए सोन्या—, तुझा दम मला माहिती होता तू मराठी भाषेतील अव्वल दर्जाची प्रेमगीत खरडणारा एक आधुनिक कवि आहम हें मी जाणतो. एक प्रेमभग झाला तर दुसऱ्या आठवड्यात दुसऱ्या ठिकाणी प्रेम करू लागशील. नाही तरी हें सत्यच आहे. तुम्ही कबूल करा किंवा न करा, पण कवीला प्रेमाच्या कविता स्फुरायला अमुकच स्त्री पाहिजे असा काही नियम नाही कोणती तरी स्त्री असली म्हणजे झाल ! ”

“ ही तुझी अभिनव संस्कृति वाटत—? ”

इतक्यात कसला तरी—माजरानें उडी टाकल्याचा धप्पकन आवाज झाला बापूने मागे वळून पाहिले—

✽

✽

✽

“ ए, ऊठ, मघाशी सहा वाजता गप्पा मारायला कोण जोर आला होता ? माझ्या कानात पाणी ओतायला निघाला होतास नाही का ? आता म्युनिसिपालिटीचा नळच कॉर्धू का तुझ्या कानात—? ” नाना बापूच्या अगावरील पाघरुण ओढीत म्हणाला बापूचा विश्वासच बसेना या नवीन घटनेवर.

“ नाना, जोड्याना निरोप पाठवला का रे काकांनी ? ” खात्री करून घेण्याकरता बापूने प्रश्न केला

“ ओं ! ” नाना आश्चर्याने त्याच्याकडे पाहून म्हणाला

“ अरे, तो सरलेविषयी निरोप पाठविणार होते ना, काका ? ”

“ सरला ? कोण सरला ? ” नाना जास्तच गोंधळात पडला.

“आता ही नवीन काहीं तरी गम्मत करतो आहेस वाटत ?” बापू किंचित् रागानें म्हणाला. आत्ता नानाच्या डोक्यात थोडा प्रकाश पडला.

“महाराजे, जागे व्हा पुरते. स्वप्नातच पुनर्विवाह लावलात की काय कुणार्शी ?” तो म्हणाला

“आता एक अशी लगावीन की नाही—।” बापू रागानें म्हणाला.

“जिरलें बुवा ! अरे, तुझ्या स्वप्नातली ही कत्राट मला कशी बुवा उलगडणार ? बापू, नीट शुद्धीवर ये या घरात पुन्हा असले पुनर्विवाह वगैरे शब्द उच्चारून अन्नाला महाग होऊ नकोस. स्वप्नातल्या गमती स्वप्नातच विसरायच्या असतात सवाली मला सहा वाजता उठवलेस म्हणून त्याचं प्रायश्चित्त या स्वप्नाच्या रूपान तुला मिळाल आहे. बाबा, कलियुग असल म्हणून शेफारून जाऊ नकोस वेळ आली म्हणजे ईश्वर काहीं लाब नसतो—”

“नाना !” बापू आवट चेहरा करून म्हणाला.

“काय ?”

“चिमटा घे पाहू मला !”

“कशाला ?” तुझ्यासारख्या दाडगेश्वराच्या हातून उसनवार परत फेडून घेण्याकरिता ? ऊठ, चहा करून ती कमळी वाट पाहत बसली आहे—”

‘जग म्हणजे चोराचा बाजार !’ असेंच काहींसे पुटपुटत बापू खाली जाऊ लागला !

## निसर्ग आणि मनुष्य

: : ९

“हातातून सुटलेला रुपया पुन्हा चोरी करून मिळवता येतो, दृष्टीच्या होऱ्यातून निसटलेली तरुणी धावत जाऊन गाठता येते, गेलेला जीव माकडाच्या गळचेपीचा मार्ग पत्करून कोंडून ठेवता येतो, in fact, जगात एकहि अशी वस्तु नाही, की जी पुन्हा दृष्टीस पडणार नाही ! पण काशीनाथ, तुझ एकदा एखाद्या गोष्टीवरून मन उडाल, की तें पुन्हा त्या गोष्टीवर कस बसवाव हें मात्र ब्रह्मदेवाच्या बापालासुद्धा कळणार नाही.” पुरुषोत्तम थोड्याशा चिडखोर मुद्रेनें म्हणाला.

“म्हणजे ? ही कितवी पाळी ? पुन्हा सालाबादप्रमाण ‘मन जडण’ आणि ‘मन उडण’ ही भाषा सुरू झाली वाटत ? पण यदा हा प्रेमाचा सीझन जरा लवकरच सुरू झालेला दिसतो आहे. कमाल आहे बुवा निर्लेज्जपणाची. इतके जोडे खाता बायकाचे, तरी तुमचा लघळपणा काहीं थांबत नाही ! ” म्हणून म्हणत कृष्णाने दोन्ही हात जोडून मला नमस्कार केला.

“अरे पण कृष्णा, जोडे अगाला लगतात याच मानससरोवर अर्थाग असल्यामुळ हा जोड्याचा वारा आत जाऊन पोहोचतच नाही पण तूर्त त्या गहन विषयाला शिवण्याची माझी इच्छा नाही. तूर्त आमचा दोघाचा एका गोष्टीबद्दल वाद पडला आहे.” पुरुषोत्तम म्हणाला.

“म्हणजे, ससारातला त्रिकोण असेल बहुतकरून ! वरच्या टोंकाला एक बाई, अन् तिच्या पायाशीं तू आणि हा. हाच वाद ना ?” कृष्णा हसून म्हणाला.

“कृष्णा, जळत्या चितेतली तुझी हाडसुद्धा तुझ्या या हलकट मनाइतकीं काळी सापडणार नाहीत पुण्यपुरुषा, आम्ही काय बोलतो आहोत आणि तुझा काय अवखळपणा चालला आहे, काही शरम जिवाला !” पुरुषोत्तम म्हणाला

“आमच्या आईबापानी आम्हाला शरम बाळगायला शिकवलेच नाही आणि पुरुषा—हें बघ, चिडू नकोस तुमच्या भावना दुखविण्याचा माझा मुळींच इरादा नाही पण मला साग, तुम्हाला या विषयागिवाय एक दिवस कधी दुसरा विषय सुचला आहे का रे ?” कृष्णा म्हणाला

“कृष्णा, जगामधें अशा अनेक गोष्टी घडून येत असतात, की त्या आपल्या दृष्टीस पडल्या म्हणजे स्वाभाविकच मनाला थोडस तत्त्वज्ञान सुचू लागत” मी म्हणालो

उदाहरणार्थ—रस्त्यात वेणीतल फूल गळून पडण—” कृष्णा म्हणाला.

“गप्प बस मूर्ख आहेस !—आता आपण रेल्वेचे बोगदे पाहिले” मी म्हणालो.

“ते पुन्हा बुजवण्याचा तर विचार नाही ना ?” कृष्णा मर्त्येच म्हणाला.

“तेव्हा त्या नोगद्यावरून सहजच विषय निघाला, मनुष्य श्रेष्ठ की निसर्ग श्रेष्ठ ? मी दुसऱ्या पथाचा आहे पुरुषा, पहिल्या बाजूचा आहे—” मी म्हणालों.

“त्यात वादाची बाजू उरतेच कुठ ? आपण जिवत आहोंत तोंपर्यंत आपण श्रेष्ठ, आपण मेलों, जळलो म्हणजे निसर्ग श्रेष्ठ—उघड आहे” कृष्णा म्हणाला.

“म्हणजे निसर्ग श्रेष्ठ आहे, हें पुरुषाला सप्रमाण दाखविण्याकरिता आताच मी तुझा खून करावा आहे का तयारी ?” म्हणून मी थट्टेने कृष्णाची मानगुटी पकडली.

“ए—मला त्यातल काही समजत नाही.” म्हणून कृष्णाने मानगुट सोडवून घेतली.

“वादाचा निष्कर्ष काय ?” मी पुरुषाकडे पाहत म्हणालों.

“माझ म्हणण केव्हाहि खर आहे. काहीं काळापूर्वी याच घाटात दळणवळण शक्य तरी वाटत होत ? निसर्ग आणि मनुष्य याच्यामध्ये स्पर्धा चालू होती. शेवटी मनुष्याचा जय झाला. जे डोंगर छातीवर आल्याप्रमाणे दिसत होते त्याच डोंगराच्या छातीवर आम्हीं नाचतो आहोत. ‘मनुष्याचा जय’ ! ” पुरुषोत्तम म्हणाला

“ए—तुम्ही काहीहि म्हणा, पण माझ्या पोटात मात्र मुकेचा जय झालेला दिसतो आहे. आता मी सूचना करतां, की त्या झोंपडीत आपण घटकाभर बसू, निसर्गाला दशम्याचा नैवेद्य दाखवू, अन् मग पुन्हा माडायला जोरान गुरूवात करू.” कृष्णा म्हणाला

तीन विचाराचे तीन प्राणी, एका पोटापार्थी एकविचारी बनतात ! आम्ही झोंपडीपार्शी गेलो. दारातच एक आठ-नऊ वर्षांची मुलगी जमिनीवर पाठ ठेवून पायाने दरवाजाच्या कडीला शिवण्याचा प्रयत्न करीत होती. कृष्णाने तोंडाने ‘चक्’ करून मान फिरवली. पुरुषा आणि मी आश्चर्याने त्याच्याकडे पाहू लागलों.

“द्रौपदीपत्न्यहरण—” म्हणून पुटपुटत कृष्णा गभीर चेहरा करून उभा राहिला.

“वाडरे बहादूर ! म्हटल याला विचकायला काय झाल ?” मी म्हणालों. आम्ही जवळ गेल्याबरोबर ती उभी राहिली.

“काय व्हव दादा—?” तोंडाने डोक्यावरच्या शिप्या चाटीत ती म्हणाली.

“पाव्हण आहेत का घरात ?” म्हणून कृष्णाने तिला विचारलें.

“बा व्हय ? हाय की. बाबाऽर, पुन्याच पावन आल्यात बग—”

निळ्या रंगाचे, G. I P R. शिकामोर्तब शिवलेले, मळकेसे कुडते अगात अडकवलेला ‘पाव्हणा’ बाहेर आला. कृष्णाने त्याला सर्व समजावून सांगितलें

“पाटीलदादा, पोर्टरावसाहेब—किंवा कोण तुम्ही असाल ते— हे लेणा-वळ्याहून रेलवेचे नवीन बोगदे पाहत आले आहेत मी स्वतः. नुसता गवताच्या काळ्या चघळीत, अन् झाडावरच्या पाखराना दगड मारीत आले

आहे आम्ही दमलेले आहोंत, भागलेले आहोंत, भुकेने काळवडलेले आहोंत आमच्या दशम्या पाटुगळीं आहेत त्या पोटकुळी ठेवण्याचा आमचा वेत आहे पाण्याची सोय कराल का ? ”

आमची सोय झाली म्हातारा खरोखरीच मायाळू होता मी जर म्हाताऱ्याच्या जागीं असतो तर कृष्णा जिवत सुटता ना ! पण जगात काय न्याय आहे पहा ! बोलताबोलता म्हाताऱ्याने कृष्णाला अगदीं आपल्या विश्वासात घेतले. कृष्णा मुकाट्याने ऐकू लागला

“ दादा—आता पगा, पाच वरस झालीं, की या नोकरीला रामराम. मग पुन्याला येऊन एखाद्या राजावानी व्हांवत ह्या आमच्या पारीची आई म्येली, अन् तवाच अगदी कटाळा आला व्हता, पन म्हगालो—‘वार आहे तिच तरी चागल पगाव—आता पगा ही वार. लई हुशार दक्ती लहान आहे ना ? आसल आठ-नऊ वर्सांची, पन भाकर करन्यात आईला माग टाकील मी वर कामाला असतो, तत ही भाकर आनुनशान् देते, मग सोता आपली भाकर खानार पाऱ्ये, ए पाऱ्ये—पानी आन् वाड्च— ”

पारीने पाणी आणून दिले पारी इतर कामात तरेबेज होती वस्त्रप्रावरणाच्या बाबतीत तिने आमच्या पुण्यामुबईच्या मुलीचा सल्ला घेतला असता तर बरे झाले असते !

“ ही पार एकलीच, आता पुन्याला आल्यावर हिला सरदार गाठून घेईन अक्षी राजाची रानी म्हून ढवळ्या गाडीतून फिरल काय ग पाऱ्ये, बसायला म्वाटार, ममईला जायला ढवळी गाडी, हवा खायला इमान ! ” म्हातारा हसत म्हणाला

“ पाटीलदादा—आता सगळच तुम्ही घेऊ नका. आम्हाला यातल इमान तरी राहू द्या की ! पाऱ्ये, ए पोरी—लबाड आहेड तू—” म्हणून कृष्णा हसू लागला

“ काय ग—काय म्हनत्यात दादा ?—ह्ये दादा लई खेन व्हायती—” म्हातारा म्हणाला.

“ पोर्टरसाहेब, जगामधे दोनच लोक काय ते मला शहाणा म्हणणारे आहेत. एक तुम्ही, अन् एक आमच्या कॉलेजमधील मुलगी. मला तुम्ही ‘लई

श्येन' म्हणता—ती मला 'फार शहाणे आहात तुम्ही' इतक म्हणते—"  
कृष्णा म्हणाला

शेवटी पुढे कर्जतला जाण्याचा आमचा बेत ठरला. जातांना मी पारीला हाक मारून तिच्या हातावर एक रुपया ठेवला.

“तुला खाऊकरता बर का ?” म्हणून मी हसत म्हणालों

“जा बाबानो, नाही तर रात पडल खाली जायला—”

—२—

“प्राण गेला तरी या कर्जतला स्मशानभूमि पाहीन पण आता पायान काहीं घाट चढणार नाही आता वाजले आहेत चार. आपल्याला ती 'ढवळी गाडी' सापडेल त्या गाडीन जाऊ.” कृष्णा टाईमटेबलवर नजर टाकीत म्हणाला.

“मग पूना एक्सप्रेस काय वाईट आहे ? म्हणजे सेकड नको बोकार्डी बसायला.” पुरुषोत्तम म्हणाला कृष्णानें मान हालवली.

“त्या म्हाताऱ्यान मला 'ढवळी गाडी' सांगितली त्या गोष्टीला आज चार दिवस झाले पण ती गाडी सारखी स्वप्नात दिसते आहे माझ्या—”  
कृष्णा म्हणाला

“स्वप्नात कशाळा ? दिवसातून रोज जाता-येताना दोनदा दिसते आहे की—” मी म्हणालों. शेवटी 'नाही-हो' करता करता पूना एक्सप्रेसनेच आम्हाला माळ घातली ( किंवा आम्ही तिला घातली—अर्थ एकच ! )

गाडीत कृष्णानें आपलें निरीक्षण चालू केले.

“पुरुषा, तुला नाजूक प्रश्न विचारू का ?” कृष्णा म्हणाला.

“काय ?” म्हणून पुरुषानें आश्चर्याने विचारलें

“माझ्याजवळचे पैसे सपले आहेत तेव्हा माझ्यासाठी एक कपभर चहा आणायला सांगितला तर वाईट दिसेल का ?” कृष्णा म्हणाला.

कृष्णाने चहाची बशी तोंडात धरून मला डिवचलें—

“ती समोऱ्या बाकावरची बाई पहा—” कृष्णा म्हणाला.

“प्राण गेला तरी मी पाहणार नाही—” मी समोर पाहत म्हणालों.

“ती बाई सारखी माझ्याकडे पाहते आहे. का—तिन का माझ्याकडे पहाव ?” कृष्णा तिच्याकडे पाहत म्हणाला.

“तू तिच्याकडे सारखा का पाहतोस, हें पाहण्याकरिता ती पाहत असावी।” पुरुषा हसून म्हणाला

“हें पहा कृष्णा, तुला जर स्वस्थ बसायच नसेल तर ती बाई आणि तू बाहेर फळीवर उभी राहून काय वाटेल तें बोलत बसा. हें तुमच बिनतारी यत्र पुरें झाल. मला वाटत तू मूर्ख आहेस, आणि तीहि मूर्खच दिसते—” मी त्रासून म्हणालों.

“सारेच ध्येयवादी लोकाना मूर्ख वाटत असतात.” कृष्णा म्हणाला.

“तें तुझ ध्येय वाटत ?” मी म्हणालों

“अरे, हे खेळ असतात. पुरुष आणि स्त्रिया यामधें परस्परांना ओढून धरण्याची जी काही एक शक्ति आहे तिला आपण निसर्ग म्हणतो त्या निसर्गाशीं आम्हीं माणस अशी खेळत असतो तिन उगीच ह्या दिशेला पाहायच मी—पण जाऊ दे, तुला तें सांगायला नकोच म्हणा ” कृष्णा म्हणाला

“पण निसर्गाचा सूड विलक्षण असतो—” मी अर्धवटच थांबलो.

गाडी एकाएकी मध्येच थांबत होती गाडी थांबली. केबिन वगैरे काहीं जवळ नसता हा कसला गोंधळ, तें पाहण्याकरिता सर्वजण डोकावून पाहूं लागले.

डाउन रस्त्यावर एक गाडी उभी राहिली होती. माणसाची गर्दी झालेली होती. काहीं तरी अपघात झालेला असावा. आमच्या डब्यातली बरीचशी मंडळी त्या दिशेकडे धावली.

एका मिशीछाट तरुणानें साधत हकीकत आणली—

“एक आठ-नऊ वर्षांची कार्टी आहे. बापाला भाकरी पोंहोचवायला चालली होती वाटत. रुळावरूनच चालत होती. गाडी आल्याच तिला काहीं समजलच नाही वाटत—ड्रायव्हरन शिट्या मारल्या म्हणतो. पाय सापडला पोरीचा, आपल्याच गाडीत घालून तिला लोणावळ्याला हॉस्पिटल-मध्ये नेणार आहेत. आईबापाचे लाड हो ! पोर वाटेल तशीं मोकळीं सोडायचीं, त्याचे हे परिणाम—” इत्यादि. आईबापाच्या फाजील लाडावर एक मुद्देसूद भाषण करीत स्वारीनें सिगारेट पेटवली.

मी पुरुषोत्तमाकडे दचकून पाहिले. कृष्णा सुद्धा चमकला. गाडीतल्या मनुष्याचे उद्गार खरोखरीच ऐकण्याजोगे होते.

“बाई ! नऊ वर्षांची मुलगी ! अन् भेल्या इच्या आईबापांना काळनिद्रा का लागली होती ? बाई गड्ड अगावर शहारे येतात ! ” अगावर काटा उभा राहिल्यासारखे करून एक लठ्ठ बाई म्हणाली

“आई, आता त्या मुलीच्या तुटलेल्या पायाच काय ग करतील ते ? ” हातातल्या केळाची साल चोखीत एक युवराज म्हणाले.

“हँ गाडीच काम म्हणजे-रामभाऊ, सुळावरची पोळी आहे पहा ! नशिवाचे खेळ सगळे सरकार तर मुळी हँच करण्याकरिता गाड्यान् विमान काढत आहे. लोकांचे गळे दावण्याचे हे खेळ ! ” म्हणून सरकारला शिव्या देत एक वृद्ध कपी ‘कू’ करून विडीचा धूर सोडते झाले

“अरे, ते काही नाही. The driver is not at fault 36 up ( ३६ नंबरची गाडी ) येत होती घाट पास झाली Time मेकप करित होता स्पीड ऑर्डिनरी होती व्हिसर्स दिल्या आहेत. एफ-चार रुपये Fine येईल—” एका अदरकी बात जाणत असलेल्या सुशिक्षित फिटरने आपले मत ठोकून दिले

“काय नाट लागला आहे आज ? मुंबईला नाटकाला जाईल म्हटल तर वडिलाच पुण्याहून पन जाल गाडी लवकर जाईल म्हणाव तर हा त्रास ” एका पितृभक्त कॉलेजिएटने आळस देत म्हटले.

इतका वेळ गाडी उभी राहून त्या मुलीला घेतल्याशिवाय निघालेली पाहताच मी आश्चर्यान कडकटरला विचारलें

“ First aid चालल आहे. पाठीमाग मेल येते आहे, ती धेऊन येईल ” कडकटरचे उत्तर आलें

मी मुकाटयानें जाग्यावर बसलों. ‘ढवळ्या’ गाडीत मुलीला बसवण्याचा म्हाताऱ्याचा इरादा या कारणानें तरी सफल झाला. गाडीतली माणस आप-आपल्या कामात गर्क झाली. झालेल्या प्रकाराविषयी कोणालाच काहीं वाटलें नाही. मला काय वाटलें ?

मी इतका गोंधळून गेलों होतों, की त्या मुलीला प्रत्यक्ष पाहण्याचीसुद्धा

मला इच्छा उरली नाही. मी त्या दिवशीं एकसुद्धा अश्रु गाळला नाहीं मला फुकटचें शोकाचें प्रदर्शन करायचें नव्हतें, पण पोटात झालेली कालवाकालय माझी मलाच माहीत

आपाआपल्या शक्तीप्रमाणें खेद प्रदर्शित करणारी मडळी आता पुन्हा नवीन विपत्तीशीं समरस झालेली होती कृष्णा मुकाट्यानं समोरच्या बाई-कडे पाहत होता ती बाई त्याच्याकडे पाहत होती पुरुषोत्तम मात्र सारखा माझ्याकडे पाहत होता मी पुरुषोत्तमला काहीहि बोललो नाहीं निसर्ग की मनुष्य या वादात तो हरला होता पण जय झाल्याबद्दल मला बिलकुल आनंद वाटत नव्हता उलट अपजय झाला असता तरच मला बरें वाटलें अमर्ते

मी हातावर डोकें ठेवून विचार करू लागलों

पुत्राकडून पित्याचा वध करवावा त्यापैकींच निसर्गाची ही कृति आहे मनुष्यनिर्मित आगगाडीतून मनुष्याचा परस्पर काटा काढण्याची ही कारवाई काही औरच आहे. निसर्गाच्या छाताडावर कोण, आपण नाचतो ? किती फोल कल्पना आहे ही !

नागराचा फाळ आलेला नाही तोपर्यंत शेतातल्या वारुळातील मुगीचा गर्व !

त्या मुलीचें पुढें काय होईल ? ती जगेल का ? जगली तर एका पावलाच्या तुटक्या आधारावर 'इमाना'तून कशी फिरणार ? एका पायाच्या जोरावर कोणत्या सरदाराला ती पायबंद घालू शकेल ?

मानवाच्या आशा, इच्छा, आकाक्षा, फोल व्हायला कितीसा वेळ लागतो !

## ५ ग बाई ५५, लेख ५५५ क ! : १०

[ तुझी मळकी टोपी घाणेरडी आहे, असू दे. तुझा सदरा सोलापूर-चेकच्या कोटासारखा काळाकुळकुळीत झाला आहे, चालेल मला तुझे उच्चार मला नीटसे समजत नाहीत, हरकत नाही तुझे आचार माझ्या कल्पनाशक्तीच्या आढोवयाचाहेरचे आहेत, वेड्या, आमचे आचार तरी काय धड आहेत ? तुझे विचार, तुलाच माहिती मला एवढे माहीत आहे की, जगाच्या सुधारणेबरोबर ज्या अनेक गोष्टी घडून येत आहेत, त्यातच खेडे-गावाचें महत्त्व नाहीसे होऊन शहराची वस्ती वाढत आहे,— आता खेडे-गावाचें प्रेम बाजूला केले पाहिजे, ही एक गोष्ट घडून येत आहे आणि मोजैची गोष्ट ही, की ह तुला पटलेलें आहे, आणि म्हणूनच आज तू या सिनेमागृहात पाटीभर शेंगा विक्रीत फिरतो आहेस.

“ खारी, भाजली गावरान शेंग ” अहाहा ! काय सगीत आहे पण !

श्री. आपटे, M A प्रवेश करतात टोपी कोटाच्या डाव्या बाजूच्या खिशात, कोटाच्या सगळ्या गुड्या तुटलेल्या, धोतराचा सोगा छातीजवळच्या खिशात,— जातिवत लेखक आहात बुवा ! — एका खुर्चीवर अल्लादपणें अगाचा चेंडू भिरकावून देतात घरी चिलटाचा फार त्रास झाला आहे, निदान दोन तास तरी येथें निद्राभंग होणें शक्य नाहीं, या गोडशा कल्पनेनें डोळे मिटतात. ]

पोऱ्या—साहेब, भाजलेली देऊ का ?

आपटे—( झोपेंतून उठून ) कोण ? कोण भाजली ?

पोऱ्या—गावरान झेग पाहिजे का ?

आपटे—( शुद्धीवर येऊन ) नको रे बुवा !

[ श्री. आपटे पुन्हा खुर्चीच्या मागच्या दाड्यावर फाशीच्या आरोप्या-प्रमाणें मान टाकतात पोऱ्या कानातली जळकी विडी तोडात धरून काडी ओढू लागतो पहिली धटा होते. ]

आपटे—( काडीच्या उजेडाने सावव होऊन ) ए मुला, जरा इकडे येतोस का बाळ ?

पोऱ्या—( मोठ्या आशेने ) एक पुडा ? खारी का भाजली ?

आपटे—( कळवळ्याने ) काय रे, तुझ वय काय रे ? अजून दहा वर्षसुद्धा लोटलीं नसतीं, अन् दाही दिशा मोकळ्या झाल्यासारखा वागतो आहेस ! तुला वाचता येत का ?

पोऱ्या—( विडीचा आस्वाद घेत ) झेग कोणती देऊ, साहेब ?

आपटे—ती त्या तिथली पाटी वाच पाहू ! ‘धूम्रपान करण्याची सक्त मनाई आहे’ अर्थ समजतो का रे त्याचा ? ( पोऱ्या पाटी उचलून डोक्यावर घेतो ) दुसरी शोभा कमी होती म्हणून ती अक्षर काढली आहेत अस का तुला वाटत आहे ? ( हसून ) ए, अरे चाललास वगाला ? दे, तुझी खारी शेंग पाहू. ( पोऱ्या विडी टाकून परततो ) आणि हे बघ, विडी ओढायची झाली तर बाहेर ओढावी, वर का ?

[ गिऱ्हाईक गवसलें, की दुकानदाराला वाचा फुटणारच ]

पोऱ्या—साहेब, आजचा आशक फार रिग्गी रिग्गी करतो बघा. त्याची बायको पळवतात तिला अगदी कोडून ठेवतात आशक जातो तिथ ( स्त. छाती फुगवीत ) जोरान काहीं तरी म्हणतो, ‘दे माझी बायको, नाही तर हा बघ पिस्तूल’ फार मजा आहे.

आपटे—( एक एक शेंग तोंडात टाकीत ) असस ? तुला सिनेमा पाठ जसतील, नाही रे ? हा आशक, तो आशक, ह्यान त्याला मारल, त्यान त्याला मारल ( अर्धवट आपल्याशीच ) काय जान आहे !

पोच्या--( आठवल्यासारखें करून ) साहेब, मला रोज खेळ फुकट. पार्टीत शेगा घेतों, खेळ पाहतो

आपटे--( कौतुकाने मान डोलवीत ) पार्टीत शेगा घेतों, खेळ पाहतों, अन् बिड्या फुकटों वाऽरे बहादूर ! शाळेन जातोस का रे ?

पोच्या--( तिरस्काराने ) जात होनों, पण मास्तर मारू लागला, मी पळून आलो. पुढ गेलोच नाही. मी बैदूल खेळत होतो. आमच्या मास्तरान पाहिल माझ्या वान मला मारल मास्तरन पण मारल मी मास्तरच दगडान टकुर फोडल.

आपटे--( खवळलेल्या आत्म्यास शान्त करीत ) जाऊ दे. नाही तर नाही शाळा. ( एकदम ) तुझ नाव काय रे ?

पोच्या-- गुण्या माझ नाव बाच नाव भिकू

आपटे-- अस्स ? गुणवतराव भिकाजीपत (हसून) लक्षात ठेव, बर का ?

पोच्या--( 'गुणवतराव भिकाजीपत' तोंडातल्या तोंडात पुटपुटतो. झालेल्या गौरवामुळे लाज वाटून हसतो सद्याच्या बाहीने तोड स्वच्छ करतो ) साहेब, तुम्ही मोठे दिसता मला हे काम करण्याचा फार त्रास आला आहे काम करणार नाही तर बा मारील तुम्ही मला नोकरी द्याल ?

आपटे--( विचारात पडतो कारण ह्यालाच नोकरी पाहिजे असते ) तुला नोकरी का ?

पोच्या--( नोकरी शोधण्याच्या कामात हातभार लावण्याच्या हेतूने ) अगदी साहेबासारखी नोकरी मी नाही करणार, साहेबाला सही करावी लागते मला चागल लिहित. येत नाही मग मी सही कशी करणार ?

आपटे--( मुलाच्या या महत्त्वाकाक्षेकडे पाहून दचकतो ) साहेबाची नोकरी नको म्हणतोस तर ? बर जाऊ दे, तुला पत्र विकायची नोकरी दिली तर राग येईल का ?

पोच्या--( आनदानें ) तो आमच्या घरातला बाभू रत्स्यातन ओरडतो, तसच की नाही ? ( पाटी वगैरे बाजूला ठेवून डोक्याची खादी-टोपी वर्तमान-पत्रासारखी खाकेंत मारतो आणि गैरहजर बाभूचा अभिनय करीत ) केसरीऽ, ( अ ) शानपिरीकाश--( हसून ) हा, ही नोकरी चागली. मी सगळीं पत्र विकीन तवाच घरी जाईन

आपटे—अरे, तू तर आत्ताच अगदीं केसरी विकायला निघालास हें बघ, उद्या मला कुठ भेटशील ? तो रसवती मासिकाचा पत्ता आहे का तुला ठाऊक ?

पोऱ्या—आमच्या बाभूला आहे माहिती त्याला घेऊन येईन साहेब पण मी कुणाच नाव सांगू ?

आपटे—‘नारायणराव आपटे’ कुठ आहेत म्हणून विचार म्हणजे कोणीहि तुला माझ्याकडे घेऊन येईल ( पोऱ्या पुन्हा तोडातल्या तोंडात ‘नारायणराव आपटे’ म्हणून पुटपुटतो हाताने डोकें खाजवून मान हालवतो जणु काय आता हें पकें झालें ) काय शिवीबिबी तर नाही ना देत, बाबा !

पाऱ्या—शिवी देईन तर पायातल्यान मारा, साहेब शिवी काय म्हणून ! साहेब, उद्या मी पत्र विकणार माझी आई मला रोज सांगते, ‘गुण्या, तू कागद विकून पैसा आण ’ साहेब, आज माझी आई मला जास्त भाकरी देईल बा मारणार नाही बाभूला उद्या आणतों धरून सरवती मासिक नारायणराव आपटीसाहेब—

आपटे—( कौतुकानें त्या महाराष्ट्राच्या पिछाकडे पाहत, ) रसवन्ती मासिक अन् नारायणराव आपटे उद्या सकाळीं ये—आणि इकडे बघ —ही दुसरी घटा झाली वाटत—, तू आता त्या खालच्या लोकाची सोय पहा जा, पळ

[ पोऱ्या घाईघाईने पाटी उचलून जाऊ लागतो दाराबाहेर पडणार, इतक्यात बाहेरून येणाऱ्या एका व्यक्तीचा धक्का लागून डोक्यावरची पाटी खाली पडते ती व्यक्ति ‘अगबाई, काय झाल ?’ म्हणून दचकून उभी राहते दुसरी एक स्त्री ‘काय झाल ?’ म्हणून पुढें येते पाठोपाठ एक, रस्त्यात रात्रीच्या सोबतीकरता म्हणून बाळगलेला कदील या नात्याने बरोबर आणलेला—सुमारें पंधरासोळा वर्षे वयाचा मुलगा येतो ]

‘अगबाई, काय झाल’ म्हणून म्हणणारी— दिसत नव्हत का रे तुला ? डोळे फुटले होते का तुझे ? माजुरी मेला बघतोय कसा बेरडासारखा ! आधळा आहेस का ?

नुसतेंच ‘काय झाल’ म्हणणारी— अग पण मदे, इतक काय रागवायला झाल ? त्याच्याकडे काय दोष आहे ? आधीं आपण उशीर करून यायच, अन्

तिकीट काढण्याची खोटी, कीं लगेच शर्यत लावल्यासारख जीव घेऊन पळत सुटायच त्या गरिबावर का उगीच डोळेफाड ? ( पोच्याकडे पाहून ) जा रे बाबा तू आपल्या उद्योगाला पण थांब, तुझ्या शेंगा भरायच्या असतील रघुनाथ, तेवढी त्याला मदत करीनास जरा !

रघु०—माझ अडल आहे मदीची चूक आहे तिला वाटल तर तिन करावी त्याला मदत मी येत नव्हतों मला तुम्ही सोबती म्हणून आणलेल आहे, मी काही ह्या हमालीचा पत्कर घेतलेला नाही !

मदा०—का ? जीभ फार सैलशी सुटली रे तुझी ? जास्ती फाजीलपणा करायला लागलास तर मारीन एक योबाडीत ( त्याला वेडावून दाखवीत ) म्हणे मडीची च्युक आहे !

रघु०—मदे, मी बाबाना सागीन ह मोठी बहीण झालीस म्हणून इतकी तावदारकी दाखवू नकोस

मदा०—( रागानें ) काय रे, काय तू बाबाना सागणार ? सिनेमाला गेलें, हेच की नाही ? गेले होतें, मग ? तुझ काय त्यात बिघडल ?

रघु०—( फुगटून ) यमुताई, मी जातों आपला घरी सदानूकदा ही माझ्यावर अशी डाफरत राहणार मला तो सिनेमा नको नि काही नको घरात माडण बाहेर माडण, जस काही आम्ही म्हणजे काहीं नाहीच कुणी !

यमुना—तू तिच काय ऐकतोस, रघुनाथ ? मी तुला आणला आहे ना ? तू आपला माझ्यागीं बोल काय तें मदीची चूक आहे, मला कबूल आहे पण अस पहा, कीं बायकानी आता खाली बसून शेंगा गोळा करण बर दिसेल का ? तूच साग मी जर अशी खाली बसू लागलें तर तुला फस वाटेल ? [ रघुनाथ तात्काळ फसतो रघुनाथ खाली पाहू लागतो, पण पोच्या केव्हाच आपल्या शेंगा गोळा करून निघून गेलेला असतो दोघींच्या ही गोष्ट लक्षात येते मदी यमूकडे पाहते, आणि यमू मदीकडे पाहते ]

मदा०—इश, यमे, उगीचच का इतका वाद ?

रघु०—मद, तुझी मुक्ताफळ ऐकल्याबरोबर तें पोरग भिऊन पळाल

मदा०—( त्याला वेडावीत ) आहा ५५ हा !

[ पुन्हा सुरुवात झाली असती, पण यमू मदीला हाताला धरून पुढें ओढते रघुनाथ मुकाट्यानें 'अहा ५५ हा'चा अपमान गिळून त्याच्या

पाठोपाठ जातो श्री आपट्याच्यापुढे दोन रागा सोडून तिघेहिजणें स्थाना-  
पन्न होतात तिसरी घटा होते ]

यमुना— पण काय ग भदे, आज तुला सिनेमाची कसली ल्हार लागली ?  
परवा मी चल म्हणाले होतें तर 'नको बार्द, बाबांना भ्याव लागत' म्हणून  
म्हणालीस, अन् आता कुठ गेल बाबांच भय ?

मदा०—( लाडिकपणानें पदराचें टोक चोखीत ) अग, आज बाबा  
किनई गेले आहेत मुंबईला अन् ज्या दिवशी बाबा घरी नसतात त्या  
दिवशी मी आपला स्वातंत्र्यदिन पुकारते ( मोठेपणाचा आव आणून )  
तस म्हणत तर मी हल्ली बाबांना भिण सोडून दिल आहे आणि बरोबरीची  
मुल झाली म्हणजे मुलांनी वडिलांना घाबरण बर तरी दिसेल का ?

रघु०—( घरातला चोर ) माहिती आहे परवा बाबा रागे भरले तर  
मग का रडायला लागलीस ? यमुताई, सायकल मागत होती बाबाजवळ ही.  
( भदी डोळे वटारते तिफे दुर्लक्ष करून ) बाबा म्हणाले, 'जास्त बोललीस  
तर तोडात देईन' मग बार्दसाहेब आईजवळ जाऊन रडत बसल्या

यमुना— रघू, तू मधेमधें न बोलायला काय घेशील ? तर मग आज तू  
स्वातंत्र्य पुकारल आहेस, म्हणायच काकू काही नाहीं का ग बोलत्या ?

मदा०—( रघुनाथाने केलेला अपमान गिळून ) आई पुष्कळ बोलली.  
पण तिच बोलण कोण मनावर धेत आहे ! 'तिला लागल्य वेड' म्हणून  
नेहमी बाबा म्हणत असतात आज धाडत नव्हतीच, ( मानेला वळसा  
देत ) पण मग मी जरा रडले

यमुना—( कौतुकानें तिच्याकडे पाहता ) रडलें !

मदा०—रडले म्हणजे काय ? जरास ओरडलें, झाल !

यमुना—अग, मग येऊन यायच तर पहिल्या 'गो ला नसत का बनल  
यायला ? अगदीं यायच ठरल तर शेवटच्या 'शो'त काय मौज आहे ?

मदा०—तें तुला कस समजत नाहीं, आश्चर्य आहे ! की पहिल्या वर्षात  
तीन वर्ष तपश्चर्या केलीस म्हणून अगवळणी पडल आहे, कुणाला ठाऊक !  
रागवू नकोस ह, मी आपली उगीच थटा केली

यमुना—बर, नाही समजत मला. तस का होईना, पण तुला काय  
समजत आहे तें तरी कळू दे ना ?

मदा०—पहिल्या 'शो'ला येण मला पसत नाही कारण आपले हितशत्रु त्याच खेळाला गर्दी करून सोडीत असतात (डोळे बारीक करून, मान उडवीत) ज्याला गाठीभेटीच घेण असेल त्याची मात्र गोष्ट निराळी !

यमुना—( आश्चर्याने ) म्हणजे ? हा आरोप माझ्यावर की काय ? ( आठवल्यासारखे करून ) म्हणजे तू त्या मुलावरून म्हणतेस होय ? अग बाई ५५ ! ( हसू लागते. )

मदा०—का, आता का उडवाउडवी ? तासन्तास त्याच्याशी गप्पा झोडीत असतेस व्हराड्यात उभी जेव्हा पाहाव तेव्हा तू आपली तिथ्थ, काय ग, इतका वेळ तुमच्या गप्पा तरी काय चालतान ?

यमुना—तू हसनार नसलीस तर मी सांगते तो मुलगा आहे कोणत्याशा लीगचा सभासद मी परवाच्या कॉलेज Magazineमध्ये Womanhood वर लेख नव्हता का लिहिला ? तो या स्वारीन वाचला अन् आता सारखा माझ्या पाठीस लागला आहे, की त्या लीगचे सभासद व्हा मी रोज त्याला वाटाण्याच्या अवता लायते अन् तो रोज लघळपणा करीत हँ हँ हँ करीत 'मग व्हा ना आमच्या लीगचे सभासद' म्हणून तोंड वेगाडीत येतो

मदा०—हात्तीच्या, एवढेच ना ! मग त्याला माझ नाव सुचव

यमुना—तू सभासद होणार की काय ?

मदा०—( हसून ) मी ? अन् सभासद ?

यमुना—नुसत्या गप्पार काही मजा नाही येन बाई !

मदा०—अगा ध्यायच्या आहेत का ?

यमुना—शेगा ५५५ ( काही वेळ 'आ ५५५' तसाच कायम राहतो. )

मदा०—अगबाई !—सभ्य रीतीला सोडून आहे नाहीं का हँ वर्तन ? अन् तुला हँ कस खपणार ? अग चल, मोठी आली आहे, माहीत आहे ! रघू-ए रघू, ( रघू 'काय शिंचा त्रास आहे' या मुद्रेने 'ऊ' करतो पण समोरच्या पडद्यावरची दृष्टि काहीं काढीत नाहीं. ) रघू, शेगा आण ना रे बाहेरून.

रघु०—( आनुवशिक सस्काराला धरून वडिलाच्या हुकमी आवाजाने ) गप ग ! उगीच काय त्रास देतेस ?

मदा०—नको ऐकूस हो तुझी लोकानी काम करावीत, तू मात्र लोकांची काम बिलकुल करू नकोस !

रघु०—( तिरस्कारानें ) हु. ! काय लोकानी माझी काम केली आहेत, राम जाणे. बाबाच्याजवळ, नाही तर आईजवळ चहाडखोरपणा करून मार देववण, याला लोकांची काम म्हणण्याचा प्रघात असेल तर मात्र गोष्ट निराळी म्हणे लोकांनी मात्र तुझी काम करावीत—

मदा०—आणि चहाड्या करण्याच तुला मात्र बिलकुल ठाऊक नाही—  
छे, भोळा साबाचा अवतार ! अन् लोकाच्या खिशावर ताव मार—

यमुना—( बहीणभावाच्या भाडणात पडण्यापेक्षा तोंडात मारून ध्यावी अन् बाजूला व्हावें, हें पटल्यासारखी मुद्रा करून ) ए, तुम्हाला भाडायचच असेल तर घरी भाडत जा, लोकाना उगीच तमाशा नको दाखवायला.

मदा०—मी भाडलें ?

रघु०—नाही—नाही, मी भाडलो. आता माझी भाडणाची हौस पुरी झाली आहे. तुम्हाला शेंगा आणून देतो आणि मी आपला चार पावल दूर बसतो पैसे दे

मदा०—तुझ्याजवळ नाहीत का ?

रघु०—माझ्याजवळ ? 'मुलगी दुसऱ्याच्या घरात जाणार, तिथ तिचे कोण लाड पुरवणार ?' म्हणून सढळ हातान चारदोन पैसे आईबाप मुलीला देत असतात मुलगा काय ! आहे नेहमीचाच बडोबा. त्यातून लाडिकपणान, वाकडी वाकडी जीभ करून, मॅव मॅव करण्याची मला कुठ सवय आहे ? उघडपणान तोंड वेगाडण्याची मला बुद्धिच दिली नाही परमेश्वरान

मदा०.—तू काय काय बोलला आहेस आता तें व्यानात ठेव घरी चल तर खरा तू, आताशा तू नेहमी मला टाकून बोलायला लागला आहेस. इमजी सहावीत आलास म्हणजे काही स्वर्ग गाठला नाहीस, बर का ? मला आई रोज जिलब्या खायला घालते अन् तुला कोंडयाच्या भाकरीवर गुजराण करावी लागते ! साहेब, तुम्ही घरी चला अन् मग बोला !

रघु०.—( चिडून ) मग घरी जायला चोरी आहे का कुणाची ? काय कारण आहेस घरी गेल्यावर ? तुला वाटत असेल मला डोळे नाहीत म्हणून. तुझी विंग मला बाहेर नाही का काढता येणार ?

[ मदी चपापून जीभ चावते. रघुनाथ विजयी मुद्रेने, तोंडानें हलकेच शीळ घालीत, कोटाच्या खिशात हात घालून टाचावर चालत जातो. मदी

यमुनेकडे चोरून पाहते, पण काहीं झालें नाहीं असें दाखवण्याकरिता मोठ्याने हसण्याचा प्रयत्न करते यमुना कान टवकारते ! ]

यमुना—मदे, हे काय नवीन पिलू बाहेर पडल पोतडींतून ?

मदा०—( शुष्क हास्य आणून ) अग, त्याला वेड लागलय—चडबडतोय काहीं तरी

यमुना—मला वाटत त्याला वेड लागण्यापेक्षा तुलाच कुणाच तरी वेड लागल असाव !

मदा०—( स्त्रीस्वभावास अनुसरून ) इश ! तुझ आपल काहींच्याबाहींच बोलण ?

[ इतक्यात उजेड होतो, अर्थात् भाग सपलेला असतो. दोघी सहजच मागे वळून पाहतात. श्री. आपटे खिशातली टोपी बाहेर काढून तिच्याशीं लडिवाळपणान बोलू लागतात दोघी चपापून एकमेकींकडे पाहतात ]

यमुना—मदे, अगदीं म्हणून जिभेला आपल्या खड पडला असेल तर शपथ !

मदा०—( किंचित् निष्काळजीपणाच्या आवाजात ) असेल कुणी तरी. काय करायच आहे आपल्याला ? अन् त्याला काय एवढ भ्यायचय !

यमुना—पण बाई आपल्या अगदींच कस लक्षात नाहीं आल ?

मदा०—तू म्हणजे अगदीं—मी म्हणतें ऐकल त्यानीं, बिघडल कुठ ? आपण काहीं राज्य उलयून पाडण्याचा गुप्त कट करीत नव्हतों अन् चारदोन पुरुष जमले म्हणजे ते नाहीं का आपल्याला ऐकू जाव म्हणून मोठ्यादा अद्वातद्वा बोलत ? त्यांना तेवढी मुभा आणि आपणच काय पाप केल ?

यमुना—ह बघ, मी काहीं तुझ्यासारखी बोलण्याच्या कामात पटाईत नाहीं माझ्या आपल वेडीच्या मनाला जें वाटत तें मी बोलून टाकतें.

मदा०—नाहीं, तें करतेस जें छान करतेस ! तो रघु आला वाटत.

[ दोन्ही खिशात दोन पुडे आणि हातात एक अशा थाटानें रघुनाथराव येतात ! ]

यमुना—मदे, मी नाहीं बाई गडे !

मदा०—आता जास्ती चद्रबळ आणायला लागलीस तर त्या माणसाला ऐकू जाईल इतक्या मोठ्यान मी ओरडेन ह

यमुना—बर बाई, राह्यल ! ( तरी पण मनाची समजूत म्हणून पुडा न दिसेल अशा बेताने त्याच्यावर खिशातला रुमाल झाकण म्हणून टाकते )  
रघुनाथ, खरच मला तू खर सागशील ना ?

मदा०—रघू, तुला माझ्या गळ्याची शपथ आहे

रघु०—तुला गळा असेल तर की नाही ?—काय पण मधुर आवाज ?

मदा०—फसा रे तू इतका निर्लज्ज ? आता तुला मी बोललं अन्—

रघु०—तू ? अन् मला बोलणार ? तुझी काय बोलण्याची शामत आहे ? तू रडली असशील थोडस—

[ म्हणून झपाट्याने तेथून निघून जातो श्री आण्ट्याच्या शेजारी जाऊन बसतो ]

यमुना—भदे, साग ना ग ?

मदा०—( हसून ) इश ! तू तर अगदी लहान पोरासारखच करायला लागलीस !

यमुना—मला तू सांगतेस का त्या गृहस्थासभोर रघूला विचारू ?  
( उठण्याचा आविर्भाव करते )

मदा०—नको, तू इथ बैस, सगळ काही सांगेन पण तिसऱ्या कुणाजवळ बोलायच नाही ह त्याच अस आहे—( एकदम ) अग तो सिनेमा चालू झाला बघ ! अहाहा ? काय पण Scene आहे !

यमुना—( दोघीहि एकाच जातीच्या आहेत हे विसरून कसे चालेल ? )  
सिनेमा मरू दे, मला तू काय सांगणार आहेस ते साग—

मदा०—भाभीच बाई तू चिकित्सेखोर यमे, माझ तू थोडस ऐकून घे चाकू, सुरी, कात्री ही लहान मुलांची खेळणी नव्हत !

यमुना—आता तू सांगतेस का—( म्हणून आवेशाने उठते )

मदा०—( तिला खाली बसवून ) परिहास विजयित सखे, खाली बैस. मी हल्लीं एक गोष्ट लिहिण्याच्या—खरडण्याच्या म्हण पाहिजे तर, नादात आहे, हे सांगितल तर तुला खर वाटेल का ?

यमुना—मुळीच नाही खर वाटणार.

मदा०—मग बदल तर तुझ मत आणि आजपासून मला महाराष्ट्र-

वाड्मयाच्या अभिवृद्धयर्थ तळमळणारा आत्मा समज. नमस्कार नाही केलास मला ! का, इतक अगदी घाबरून जायला काय झाल ?

यमुना—तू ! अन् गोष्ट लिहिणार ?

[ दोघीजणी हसतात, पण दोघीच्या हसण्याची कारणे अर्थात् निराळी असतात ]

यमुना—( हसू दावीत भदे, अग तू गोष्टी लिहायला लागलीस, तर मग तुझ्या तिकडच्याची काय दगा होणार ? बुववारात उभें राहून तुझ्या गोष्टी का त्यांना विकायला लावणार जाहेस तू ? काय ससार चालवशील पण तू ! यदाकदाचित् मी जर तुझ्या घरी आले तर 'भिग्यासाहेब कुठ आहेत' तर 'घोड्याला पाणी दाखवीत आहेत' अन् 'बिब्वीसाहेब कुठ आहेत,' तर 'घोड्याला पाणी दाखवणाऱ्यावरून एक गोष्ट सुचली आहे ती लिहीत आहेत', असा फार्स दिसायचा !

मदा०—( शान्तपणाने ) झाल का तुझ ? यमे, तू पुरुष असतीस तर तुला सांगितल असत

यमुना—पुरुष असते तर मी तुझ्या वाऱ्याला उभी राहिले नसतें त्यातून लेखक बायको ? परात माझे डोळेच पादरे व्हायची वेळ. नको ग बाई !

मदा०—काय अश्लील बोलते आहेस ? अश्लील वाड्मयावर जसा निर्बध असतो त्याप्रमाण बायकांच्या अश्लील बोलण्यावरमुद्धा कायदा काढला पाहिजे.

यमुना—अग पण अश्लील म्हणजे काय ? निश्रसमाज असताना जे शब्द अश्लील ठरू शकतात ते आपल्याआपल्यात बोलायला काय हरकत आहे ? [ काय पळवाट आहे पण ! ] पण ही नवीन दूम कसली ? लेखिका होऊन तू लेख तरी कोणता लिहिणार आहेस ? 'एक होता कावळा, अन् एक होती चिमणी, अन् मग चिमणीच घर होत मेणाच अन् मग, अन्-मग अन् मग-' बाई, बाई, बाई ! अन् मग मदाराणीचा कोण थाट ? 'ह्या कोण ?—' तर म्हणे—'अजून माहीत नाही ? अहो, ह्या त्या लेखिका मदाराणी—!'

मदा०—गमे, ( यमू हसते ) यमे ५ ( मोठ्याने ) यमितले—आल ऐकू ? यमे, तुला काय वाटत ग ? मला तू समजतेस तरी कोण ?

यमुना—अग तू ती लेखिका मदाराणी —( हसते. )

मदा०—होय ! मी आता लेखनाचा विचार डोक्यात घेतला आहे.

यमुना.—( निःश्वास सोडून ) बर झाल बाई ! एका काळजीतून तू तरी मुक्त झाले लेखनाचा विचार सऱ्या नुसता डोक्यातच आहे ! काही हरकत नाही तो विचार हाताशी येईतोपर्यंत त्या हातावरची तुझी मालकीच नाहीशी होईल ! तेव्हा मग काही काळजी नाही

मदा०—मी आता दुसरतिसर काही करणार नाही, उठेन आणि पाठीत धपका घालीन !

यमुना—आहात बाई, लेखक आहात तुम्ही काही केलत तरी खपून जाईल निरकुश कवि तुम्ही !

मदा०—यमू, सऱ्याच वाङ्मय केवळ पुरुषी थाटाच आहे स्त्रियांची Psychology एकालासुद्धा धडपण देता येत नाही त्यामुळ आपल्या स्त्रीवर्गाविषयी विनाकारण गैरसमजुती पसरल्या जातात उदाहरणार्थ, श्री. आपटे म्हणून त्या रसवन्ती मासिकात गोष्टी लिहीत असतात मी त्यांना मूर्ख समजतें [ नशीब त्या आपट्याचे ! ] चारदोन स्त्रियांच्या मनो-भूमिकेच उठावदार चित्र रेखाटण्याचा त्या शम्भूमाहादेवान प्रयत्न केलेला आहे [ आपटे ! अहो आपटे ! परमेश्वर तुमचें रक्षण करो ! ] माझ्या मत त्यांना कवडीइतकीहि स्त्रियांच्या स्वभावाची माहिती नाही त्यांना उत्तर म्हणून मी एक गोष्ट लिहिणार आहे आल लक्षात ? आता गप्प बसायला काय घेशील ?

यमुना—मदे, आता माझ म्हणण ऐकून घे तुझे विचार स्तुत्य आहेत, पण अप्रस्तुत आहेत आज तो गृहस्थ M A ची डिग्री लावतो आहे, अन् तू याच वर्षी मॅट्रिक झालेली आहेस. माझ्या मत तुझ्यापेक्षा तो जास्त शहाणा आहे बायकांनी बायकाची चित्र रेखाटण्यात मुळीच मौज नाही ती पुरुषांनी रेखाटण्यातच कला आहे. आणि लक्षात ठेव, गोष्ट लिहिण्याची कला सोपी नाही तू म्हणते आहेस, पण माझा तुझ्यावर मुळीच विश्वास नाही

मदा०—अन् लिहून तुला दाखवल्यावर ?

यमुना—तू लिही पाहिजे तर,—पण मला दाखवू नकोस

मदा०—( आवेशानें ) चल, पैज तुझी-माझी—[ अरेच्या ! स्त्रियाचें

पुरुषीकरण होऊ लागलें आहे, म्हणून चारदोन लोक ओरडतात तें याना कळतच नाही की काय ? ]

यमुना—काय पैज ? ( हीहि पण हट्टाला पेटली की ! )

मदा०—तूच बोल

यमुना—पहा बर ! मुदत सहा महिन्याची सहा महिन्याच्या आत जर तू गोष्ट लिहिलीस तर मी आपल College Career सोडून देईन, नाही तर—

मदा०—नाहीं तर मी आपल सोडून देईन.

यमुना—ठरल ?

[ मदा मान हालवून 'ठरल्या' ची समति देते दोघीहि आपापसात कुजबुजू लागतात. पाठीमागे श्री आपटे आणि रघुनाथ याच्यामध्ये स्नेहाची इच्छा जागृत होते आणि दोघेहिजण बोलण्याकरिता विषय कोणता काढावा ह्या विचारात पडतात ]

रघु०—( अर्धवट आपल्याशीच ) अजून किती भाग आहेत बर ?

आपटे—अ ?—मला काहीं म्हणालात ?

रघु०—छे. ! किती भाग आहेत अजून, म्हणून सहजच विचारल

आपटे—कुणाला ठाऊक बुवा ! ( जरा पेळानें ) जवळच राहता वाटत ?

रघु०—कोण, आम्ही होय ? सदाशिव पेठेंत

आपटे—'आम्ही' म्हणजे ?—[ मुद्दामच प्रश्न टाकलेला असतो. ]

रघु०—मी, माझी बहीण अन् तिची एक मैत्रीण बरोबर आली आहे

आपटे—अस्स होय ? त्या समोर बसल्या आहेत त्यात तुमची बहीण आहे वाटत ?

रघु०—ती धाकटी आहे ती माझी बहीण.

आपटे—( 'असेल-असेल' या निष्काळजीपणाच्या थाटात ) अगदी शेवटचा खेळ ?

रघु०—सन्ज लहरीला आल म्हणून आलों, झाल. [ गृहच्छिद्रे दिसू नयेत, ही पोराची इच्छा ! ]

आपटे—( वकिली कावा करून ) तुमच नाव जोशी काय ? तुम्हाला कुठ तरी पाहिल्यासारख वाटतय

रघु०—आमच नाव फडके आहे अन् मी तुम्हाला कवींच पाहिलेल नाही

आपटे—( डोकें खाजवीत ) तुमच नाव फडके ? छे. हो ! मला वाटत जोशी असाव

रघु०—( हसून ) म्हणजे आता माझ नाव मलाच माहिती नाही अस समजायच की काय ?

आपटे—छे.छे. ! तस मी म्हणत नाही जोशी आडनावाचा तुमच्या-सारखाच मुलगा नूतन मराठी शाळेंत होता—

रघु०—तुम्ही इयच असता ?—

आपटे—ह्या थिएटरात म्हणता का ?

[ इतक्यात आपला चिरजीव गुणवतराव भिकाजीपत प्रवेश करतो ]

गुण०—( आपट्याना उद्देशून ) साहेब, मी नाव विसरलो कागदावर लिहून द्या ( म्हणून विशातून एक सिनेमाची जाहिरात काढतो. पेन्सिली-करता खिसे तपासतो अर्धवट जळक्या 'कृष्णमुखी' ह्या ससेस प्राप्त झालेल्या बिड्या हातात काढतो पण लाज वाटून त्या तशाच खिशात कोंबतो शेवटी एक बिनटानाची पेन्सिल काढतो चाकू जवळ नसला तरी दात अजून पडलेले नाहीत ! दातानीच पेन्सिल कुरतडू लागतो यालाच काहीं काही ठिकाणी 'स्वास्त्वन' म्हणून म्हणतात )

आपटे—( विशातल्या फाउटनने लिहीत ) बराच धड आहेस की आठवणीचा !

[ 'बोलका ढळपा' या धडयातील भिळाप्रमाणे चि गुण्या त्या कागदाकडे डोळे फाटफाडून पहातो काय साहेब आहे ! म्हणून पुटपुटत आपल्या मनाशीच आश्चर्य करीत उभा राहतो जरा वेळाने ज्याप्रमाणें चेक बरोबर आहे की नाही हें पाहण्याकरता, किंवा आम्ही चेकचाच व्यवहार करतो, असें लोफाना दाखवण्याकरता आपण दुसऱ्या कुणाला तरी ते चेक दाखवतो, त्याप्रमाणें जवळच असलेल्या रघुनाथापुढें तो कागद धरतो ]

गुण्या—साहेब, हें नाव काय आहे ?

[ रघुनाथ मोठ्याने वाचतो ज्ञानतूच्यातर्फें मंदूवर आघात होतो. ]

रघु०—( आश्चर्याने ) तुम्ही आपटे ? म्हणजे अऽऽ तुमच नाव आपटे ?

आपटे—( बावळी मुद्रा, देवळी निद्रा ) का ? आपटे नावात काहीं पाप आहे का ?

रघु०—( घाईने ) तुम्ही गोष्टी लिहिता ?

[ श्री आपटे जणु काय गोष्टी लिहिणें म्हणजे सस्थानाचा कारभार पाहणें आहे, या अवसानात एक इच मान तुकवतात. रघुनाथ पटकन् उठून मदीकडे जातो. ]

रघु०—( तिच्या दडाला धरून तिला चागली हालीत ) मदे—मदे—

मदा०—( त्रासून ) ऐक रे बुवा ! उगीच का छळतोस ? तेव्हा यमू, मग मी अस ठरविल आहे की—

रघु०—मदे, माझ ऐक आर्धी. ( दोघीजणी त्याच्याकडे पाहतात )

मदा०—अरे, आग का लागली आहे थिएटरला ? तस असेल तर आम्ही पळून जातों.

रघु०—अग, तो पाठीमाग बसला आहे ना मनुष्य ?—

मदा०—मग तो मनुष्य नसून गोरीला वानर निघाला का ?

रघु०—तो नारायणराव आपटे आहे !

मदा + यमुना—कोण ? ( रघुनाथ पुन्हा सागतो. )

मदा०—( यमूचा हात वरून ) यमू ५ ५

यमुना.—( मदीचा हात धरून ) मदे ५ ५

[ दोघीहिजणी एकमेकींकडे पाहतात शब्दाच्या साहाय्यावाचून विचार ठरतो ]

मदा०—( खाली पाहून ) अग, माझ्या चपल्या घातल्यास वाटत ?—

यमुना—( खालच्या मानेने ) दृष्टिभ्रम झाला वाटत इतक्यातच ? पाया-खालच्या चपल्या दिसेनाशा झाल्या अ ? समज, की—

[ मदा तिच्या हाताला धरून जवळजवळ फरफटतच तिला ओढते. रघुनाथ मदीचा अर्धा राहिलेला झोंगाचा पुडा हातात घेऊन पाठोपाठ धावत जातो ]

गुण्या—साहेब, उद्या मी येऊ ?

आपटे—( एकदा आपटे योगी पर्यटन् ग्रहकाक्ष्या इत्यादि श्लोकात सांगितल्याप्रमाणें जमिनीवर येऊन ) काय म्हणालास ? ( एकदम परिस्थिति

ओळखून ) उद्या येणार म्हणतोस ? ये की, अवश्य ये. तुला आता पुष्कळ काम देईन मी. हुषार मुलगा आहेस तू—( उठून बाहेर जाऊ लागतो )

[ चि. गुण्या चक्र लाजतो, आणि दोन्ही हाताचे दोन्ही अगळे तोंडात घालतो ]

## प्रवेश २ रा

[ ‘बोलेल तो करील काय’ ही म्हण स्त्रीजातीला उद्देशून केली आहे, की काय असे वारवार वाटते मदा इतकी बोलली पण शेवटी पैजेंत हरलीच. श्री. आपट्याना प्रत्यक्ष पाहिल्यानंतर मदा गोष्ट लिहिण्याचे ध्येय लगेच विसरून गेली. अप्रत्यक्ष आपट्याच्यावर तिला सूड उगवावयाचा होता, पण प्रत्यक्ष आपटे,—त्याच्याविरुद्ध लिहाव तरी कस, बाई ! ]

मात्र मदा शब्दाला जागली वडिलानी वरसशोधन केलें जावई पसत केला, आणि मदीला ते थेटने म्हणाले, “ काय ग, ए पोरी,—तुला M A नवरा चालेल ना ? का एखादा I C S पाहू ? ” मदीने विचार केला मनाशी की महाराष्ट्रात I C S आहेत कुठे ? त्यापेक्षा M A काय वाईट ? अन् त्यातून लेखक ! चागली खरड काढू. अगदीं मुळीच मार्गे घेऊन चालणार नाही पहिला प्रश्न हा, की तुम्ही आम्हा बायकांच्याविरुद्ध काय म्हणून लिहिता ? लिहिलेंत तें लिहिलेंत, झालें ते गगेला मिळाले, आता पुन्हा मी असे बिलकुल लिहू देणार नाही. तुम्हाला जर माझ्याविषयी थोडस वाटत असेल तर ध्या पाहू माझ्या गळ्याची शपथ !

सुमारे आठ महिन्यांनी मदारानीने श्री आपट्याच्या मातोश्रीकडून पाहिल्याप्रथम वेणी घालून घेतली

नारायण आता पाच फूट लांबीच्या साखळीने खाबास बाधलेल्या कोंकरा-प्रमाणें घराची चतुःसीमा ओलाडण्यास धजावेनासा झाला. ससारात पडणें इतके धोक्याचें असेल तर,—विचारच करायला पाहिजे आधी ! शिकलेल्या मुली विवाहाचा कटाळा का करतात, तर म्हणे व्यक्तिस्वातंत्र्य जातें व्यक्तिस्वातंत्र्य जातें, कष्टूल. पण प्रश्न हा, की कुणाचे ?

आपल्या परिचित विदुषी कु यमुताई आता पुण्याच्या शिक्षणसंस्थाना कटाळून मुचापुरीच्या शिक्षणसंस्थेकडे वळलेल्या आहेत अर्थात् त्याच्या

कानावर ही गोष्ट गेली होती त्याचें एक लाबलचक पत्राहि पण आलें पण पत्रात अश्लील मजकूर फार असल्यामुळें ते पत्र पोस्टात गहाळ झालें असेंच आपण धरून चाल् यमुताईचा बी. ए. होण्याचा निश्चय अजून टिकलेला आहे परमेश्वर करो आणि त्याचा निश्चय तडीस जावो

रघुनाथ आता University, centre वगैरे वगैरे गप्पा मारण्यात दग असतो

चि गुणवतराव भिकाजीपत 'रसवन्ती' मासिकाचे फिरते एजंट झाले आहेत. सकाळच्या प्रहरी गावभर फिरताना त्यांना विविध तऱ्हेचीं विशेषणात्मक संबोधने लावण्यात येत आहेत 'ए रसवन्ती' म्हणून त्यांना हटकण्यापर्यंत पुण्यपत्तनस्थाची मजल जात असते

[ वेळ सकाळची आहे हजार डोळ्याचा भगवान् सूर्यनारायण झोपेतून उठल्याला बराच वेळ झाला आहे दोन डोळ्याचा मनुष्य नारायण नुकताच उठून टॉवेलला ब्रग पुशीत बाहेर येतो आहे नारायणराव डाव्या बाजूची खिडकी उघडतात, अन् बाहेरच्या नारायणाकडे पाहून स्वतःशीच हसतात. सौ मदाराणी एका हातात किटली आणि दुसऱ्या हातात दोन कपबशा धेऊन बाहेर येते आणि शिकलेल्या मुलींना गृहव्यवस्थाच नाही म्हणून लोक ओरडतात ! ]

मदा०—( हातातील सामान टेबलावर ठेगीत ) आज मात्र हद्द आहे ! किती वेळ झाला उन्ह पडून !

नारायण—काय म्हणलीस ?

मदा०—म्हणायच्य काय ? माझी घरातली सगळीं काम उरकलीं. ( उजव्या हाताच्या करगळीने डाव्या हाताची बोटें मोजीत ) दोन्ही ठिकाणचे केरवारे झाले. गुण्याकडून भाजी आणवून घेतली. दूधवाल्याचा हिशेब चुकता केला शेजारच्या विमलाबाई आल्या होत्या, त्याच्याशीं इकडे तिकडे केल,—तरी इकडे काही त्याच आहे का ?—

नारायण—( हसून ) इकडे काय जसायच आहे ? झोप लागल्यावर मनुष्याला तिकडच कळणार तरी फस ? आणखी तिकडे माहेरी पळून गेलीस तरी मला काय पत्ता लागणार ?

मदा०—( चहा कपातून भरताना ) इतक्या झोपा लागतात तरी कशा मी म्हणते ? आई तर पहाटेपासून सारखी जागी असते

नारायण—तुझी आई अजून कॉलेजात Lecturer म्हणून शिकवायला जात नाहीं अन् रात्री दिव्याशीं बसून गोष्टीहि पण खरडीत नाहीं. तू आल्यापासून मला कॉलेजातली जागा पत्करण भागच पडल आज रविवार आहे म्हणून झाला जरा उशीर

मदा०—( हसन ) कसल आल आहे ? आपला आळशीपणा कोण सांगेल ?

नारायण—तुझ म्हणण तरी काय आहे ? मी आळशी आहे ह्याच तुझा आरोप ना ? कसूल मी आळशी आहे, तू तर उद्योगी आहेस ना ? हसू नको. 'उद्योगी' शब्द मी चांगल्या अर्थान वापरतो आहे अग, ससारात हें अस चालायचं ससार म्हणजे दोन चाकाचा रथ असतो दोन्ही चाक चागली असताना रथ हाकण्यात काय कौशल्य आहे ? एक चाक सिक पडल असताना दुसऱ्याच्या आधारावर रथ चालवण्यात डोक आहे. बर, तें तत्त्वज्ञान राहू दे बाजूला, आज तू मला चहा दे. उद्या पाहिजे तर मी लवकर उठून तुझ्या या उपकाराची फेड करीन

मदा०—हो ! म्हणजे आजूराजूच्या बगल्यातल्या लोकानीं म्हणाव, की पाहिलत ! अहो हे शिक्षण ! बिचारा गुरासारखा राबत असतो हिला काही त्याच आहे का ?

नारायण—म्हणूनच तर मी लवकर उठत नाहीं ! तुला चार लोकानीं चागल म्हणण्यातच मला भूषण आहे. आज विमलाबाई आल्या हांत्या ना ? उद्या त्या शेजारच्या कमलाबाईंना मुद्दाम बोलावण धाड, आणि त्यांच्या-देखत केर-पोतेच्यासारखी काम हौसेन कर ! बघ तुझी स्तुति होईल की नाहीं तें ! तू पाहत नाहीस का ? कोणी चार लोक आले, की मी लगेच टाक-दौत घेऊन लिहायला सुरुवात करतो. अग ह्या जगात बडेजाव वाढवायला आपणच पुढाकार घ्यावा लागतो

मदा०—( चहा पुढे करून ) हें पहा ! मी काहीं लेखक नाहीं इतक बडबडायला ! मला दुसरी काम आहेत.

नारायण—पण लेखक म्हणून मिरवण्याची मला वाटत काहीं दिवसापूर्वी तुझी इच्छा होती ! ( तिचेच शब्द तिच्यापुढे टाकीत ) सध्याच वाङ्मय

केवळ पुरुषी थाटाच आहे. स्त्रियाची Psychology कुणालासुद्धा धडपण देता येत नाही, आणि या गोष्टी सुधारण्याकरता तू त्या शम्भूमहादेव आपट्याला उत्तर देणार होतीस ना ? मदे, सायकॅलॅजीच स्पेलिंग काय ग ?

मदा०—( विचार करते. 'cho' का नुसतंच 'co' कुणास ठाऊक ? )  
त्याच आता काय नडल आहे ? लवकर कपबशी रिकामी करावी मला अजून ताडूळ बुग्याचे आहेत अन् हो ! रघुनाथ येणार आहे आज इकडेच जेगायला.

नारायण—आज तो तुझा गेस्ट वाटत ? मग आज माझा एक गेस्ट आहे गुण्या मासिकाचे अन्न आता घेऊन येईल, तो इथेच जेवेल.

मदा०—ही का खानावळ आहे वाटत ? रोज उठून दुसऱ्याच्या खस्ता खायला माझे काही हात पर आले नाहीत अन् त्या पोरल्याला इतका काय डोक्यावर घेऊन ठेवलाय ?

नारायण—रस्त समधा शान्त हो ! तुला जस गणगोत आहे तसच मलाहि पण आहे मला वाकटा भाऊ नाही, त्या पोऱ्यालाच मी आपला भाऊ समजतो. मदे, तुला कल्पना नाही त्या पोराची. आज तो किती उपयोगी पडतो आहे माझ्या ! आपल्या लग्नात दिवाबत्तीपासून तों शेलापागोट गुडाळणाऱ्या धेडापर्यंत हा गोडा घोळीत होता मी त्याच्या तोंडात मारल्यापासून विड्या ओढणसुद्धा पोरान टाकलन्—

मदा०—जळक्या सिगारेटस् ओढीत असेल—

नारायण—मी जर त्याला उडी टाक म्हणून म्हणालों तर तो खात्रीन उडी टाकिल आता तुझा भाऊ पहा. ( कपबशी खाली ठेवतो ) त्याला मी त्या दिवशी अगदी गोडीन सांगितल, की “ भाऊराया, आता तू आपल्या बहिणीला मदे या उर्मट सवोवनान हाक मारण्यात काहीच स्वास्त्य नाही तुम्ही लहान होता तोंपर्यंत ठीक होत. पण आता मदा एका घराची मालकीण झाली आहे निसर्गाच्या नियमानुसार उद्या ती चार लेकरा—” ( मदा पटकन ‘इश्श’ म्हणून पाठ फिरवते. ) हें अस्स चुकत आम्हा लेखकाच. कुठ काय बोलाव याचा विसरच पडतो अजिबात. सागायच कारण हें की—

मदा०—( कपबशी आवरीत फणकाऱ्याने ) चला ५५ ! पुरे झाल ! त्या पोराला आणखी नसत काहीं सागून चिथटून ठेवल म्हणजे आई मला बोलेल

नारायण०—तो आला तर बोलू सुद्धा नको त्याच्याशी ? पुन्हा म्हणशील की माझ्या भावाचा 'दुष्टावा' करतात.

मदा०—( आठवल्यासारखे करून ) हो ! अक आल्यावर मला आधी पाहिजे ह !

नारायण०—कशाला ? चुर्लित घालायला का ? ( मदा 'हो' म्हणून ठसक्याने उत्तर देऊन जाते.)

[ नारायणराव स्वतः, शींच एक मोडकीतोडकी तान घेतात. अगदीच बेसूर तान ती. तरी पण त्यांना ती बरी वाटते सहजच तोंडावरून हात फिरवतात. दचकून समोरच्या आरशात पहातात विचार येतो की आहे वेळे,—जमेल पण पुन्हा आठवण होते, की आज एकादशी आहे अगदीच धर्मचाह्य वर्तन बरे नाही. एकादशीला जेवले तरी काही हरकत नाही, पण—इतक्यात हातामध्ये वासवानी, बानर्जी इत्यादि धुरधराच शिलालेख ( कीर्द-स्वतावण्या ) घेऊन रघुनाथराव ( Matric ) प्रवेश करतात. नारायणरावाना पाहून अदबीने टोपी खुटीवर ठेवतो.]

नारायण—आज काय ? तास होता का रे ?

रघु०—नाहीं, पण दुपारी गावात जायचा त्रास नको अन् अभ्यासहि बुडायला नको म्हणून—

नारायण—( कौतुकाने मान डोलवीत ) हो ! तू मॅट्रिकच्या क्लासात आहेस, नाही का ? सौभाग्यवतीला मणिमगलसूत्र त्याप्रमाणे मॅट्रिकच्या विद्यार्थ्यांना हे वासवानीचे ग्रंथ लागणारच

[ जसे काही हे अगदी नोटस्शिवायच पास झाले ! ]

रघु०—( काय बोलणार ? मुकाट्याने पुस्तके टेबलावर ठेवतो आणि आत जाऊ लागतो ) मदे—( जीभ चावतो ) ताईऽऽ ( मदा ताडुळाची रोवळी घेऊन बाहेर येते. )

मदा०—आत्ताच आलास का ? अन् रघू, येताना तुला आईकडून दोन कपबशा, गाळण, चमचे, चकल्याचा सोऱ्या आणायला सांगितलं होत तें काही तुला आठवलं नाही ना ? इकडे सागाव तर 'आज विसरलों', 'काय कराव ? असल सामान पुरुषांनी कस आणाव ?' ही उत्तर सिनेमा नाही तर नाटक असू द्या, अगदी धावत म्हटलं तरी 'हो, चला की !'

नारायण—हैं बघ, लहान पोरसमक्ष का अशी अबू काढतेस ? त्यात तुझीच पत जाते आहे ज्या बाईला नवरा आपल्या ताब्यात ठेवता येत नाही तीच अशी कुरकुर करील. रघुनाथ, तू हे शब्द विसरून जा. असच समज, की आम्ही दोघहिजण आत्ता कानडीत बोललो.

रघु०—ताई, तू ऐकून तर घे आई ते सगळ सामान गुण्या आज सकाळीं गावात आला होता त्याच्याबरोबर वाडणार आहे. मी आणणार होतो पण गुण्या म्हणाला 'मी नेईन.'

नारायण—(शर्टच्या कफ-गुड्याशीं खेळत, अर्धवट मदीकडे पाहून) तरी आपले वाडवडील सागत आले आहेत, की आधी सगळ ऐकाव नि मग बोलव

[मानेला हिसडा देऊन मरी आत जाते रघुनाथ घरकोंबच्यासारखा चुलीशीं बसायला म्हणून आत जातो नारायणराय खुट्टीवरच्या फोटाचे खिसे तपासतात टेबलाच्या ड्रॉवरमध्यें डोकावून पाहतात. सिगारेटचें एक थोडकहि घरात शिल्लक नसते घरात सिगारेट नाही म्हणजे काय प्रश्न आहे ? गुण्या आला की काय ते पाहण्याकरिता खिडकीबाहेर पाहतात तों—काय ? कु यमुनाई पाटकातून शिरताना दिसतात कु. यमुताई दरवाजाला लाथ मारून सोसाट्याच्या वायुगतीने आत गिरतात पोशाख प्रवासातला असतो. पिना लावून नेसलेलें गुलाबी रंगाचे पातळ, पायात मद्रासी चपला, डाव्या हातात स्पेटरची घडी, उजव्या हातात स्त्रियाच्या मासिकाचा एक अक, इत्यादि थाटाने यमुताई मैत्रिणीकडे आलेली असते. पण नारायणरावाना पाहताच बिचकते ]

नारायण—(मोठ्यानें) रघुनाथ, ए रघुनाथ, मदीला म्हणाव आता पुरे झाल तुझ पाकशास्त्र, बाहेर ये म्हणाव बाहेर कोण आल आहे तें पहा

रघु०—(बाहेर येऊन) ताई० ५ ५, अग यमुताई आली—यमुताई आली.

मश०—(लगवणीने बाहेर येऊन) कोण, यमे ! फार लयकर उगवलीस हो बारा वर्षांनीं भेटणाऱ्या सुहृदाच तेलात तोंड पहाव म्हणतात, आणू का थोडस तेल ?

यमुना—आज मी तुझ्याकडे जेवणार आहे.

नारायण—आमच्याकडे फक्त दापत्याची सोय होत असते !

यमुना—तर, तर ५५ ? ( लगेच लाजून स्वेटरच्याआड तोंड लपवते )

नारायण—( डोक्याला टोपी अडकवीत ) मी जरा कोपण्यापर्यंत जाऊन येतो

मदा०—( जाण्याचें कारण ओळखून ) डबा घरात आला तर मी फेकून देईन ह !

नारायण—( बाहेर सटकताना ) मी डबा आणणारच नाही पाकीटच आणीन. ( हसत जातो. )

यमुना—( आश्चर्याने ) ही खडूच्या काडीची नवीन दीक्षा वाटत ? पूर्वी नव्हत अस काही !

मदा०—( किंचित् शरमिच्या आवाजात ) अग, काय—बोलायच काय माणसान ? नसती व्यसन उगीच लावून ध्यायची माग. बर, बोलायला जाय तर त्याच काही नाही. तुम्ही रागना, रुसा, भाडा, काय वाटेल ते करा. स्वभावान बदल म्हणून नाही

यमुना—आता Lecturer ची जागा मिळाली ना ?

मदा०—अग, गोष्टी लिहून का कुठ पोट भरणार आहेत ? हो, पण तू अशी उभी किती वेळ राहणार ? ( तिला खुर्चीवर बसवते ) रघू, तेवढा आत जाऊन दूब वर आल का पाहून ये बर. अन् हे बघ, बैलावर आवणाच पाणी आहे. हलकेच चहा करशील का ? [ रघू मनात चरफडतो. पण यमुनाईविषयी त्याला आदर वाटत असल्याकारणाने मुकाव्याने आत जातो. मदा यमुनाच्या खाद्यावरच्या स्वेटरशी खेळत टेबलावर बसते दोघीजणी आपली नवीन नाती विसरतात आणि अगदी सखल्या बहिणीबहिणीप्रमाणे एकमेकाशी आपलें मन मोकळे करतात. ]

यमुना—तुझ्या लग्नाला येण्याकरता मी किती धडपड केली. पण आईची अगदी प्राणान्तिक अवस्था. माझ पत्र तुला मिळाल ना ?

मदा०—( हसून ) मिळाल अन् हातात पडल माझ्यादेखत वाचायच सुद्धा झाल.

यमुना—( घाबरून ) म्हणजे ? नारायणरावाना तू दाखवलेस की काय ते पत्र ?

मदा०—अग, हातातून ओढून घेतल्यावर मी काय करणार ? मी म्हणाले

मुद्रा, की 'दुसऱ्याची पत्र वाचण पाप आहे.' मला उत्तर मिळाल की, 'अर्घ्या पापाची वाटेकरीण तू आहेस' बोल आता ! आणि यमे, त्यात तुझ काहीच नुकसान नाही. पत्र वाचल्यावर लगेच म्हणणं झाल, की 'ही मुलगी कदाचित् लेखक म्हणून पुढे येईल' तेव्हा मला अस वाटायला लागल आहे, की लेखक व्हायला माणसान अश्लील बोलाव लागत की काय !

[ यमुना मासिकाचा अक पाठीमागे दडवते ]

यमुना—माझ ऐक तू, मदे तुला अश्लीलपणा म्हणजे मोठा बाऊ वाटतो, पण अश्लीलपणा म्हणजे काय, म्हणून विचारल तर तुला सांगता येत नाही. अग सगळे मनाचे खेळ असतात. मानल तर आहे, नाही तर नाही. मी पूर्वी पुण्यात होतं तर किती साधीभोळी होते ! पण मुंबईच वातावरणच काही निराळ मुंबईला किती तरी गोष्टी आम्ही अगदी निर्भयपणान करतो. त्या लीगचा तो मेबर, मी तुला सांगितला ना ?—त्याच्याशी मी बोलत होतं तर केवढा त्याचा ग्रंथ झाला इथ अन् मुंबईला तर मी रोज दहाजणाच्या-बरोबर गप्पा मारते.

मदा०—मला मोठी काळजी वाटते आहे यमे, की तू ससार कसा करशील ? तुझ्या एका तोडाला दहा तोडाच बळ आल्यासारख दिसत आहे.

यमुना—अग मी 'समान हक्क' मागणार नाही मी सगळेच हक्क मागणार आहे 'घर माझ आहे, मी सागेन तेव्हा जेपल पाहिजे !' अशी माझी सक्त ताकीद घरात फिरल. अन् तेच सागायला आज मी मुदाम मुंबईहून पुण्याला आले आहे.

मंदा०—(आश्चर्याने) म्हणजे ? बरोबर यजमानराजहि धेऊन आलीस वाटत ?

यमुना—छे. ! छे. ! अग तू घाबरू नकोस. आज मी एकटीच तुझ्या इथ येणार आहे. माझ्या म्हणण्याचा अर्थ इतकाच, की बाबांनी मला आता रीतसर नोटीस दिली आहे. 'माहेरच दिवाळ काढू नका. आता शिक्षण पुरे झाले' अशा अर्थाची भाषासरणी सुरू होऊन आज दोन महिने झाले. अन् आठ दिवसापूर्वी मी दुपारचा चहा करतं न करते तोच एक घूटसूटवाला आला की घरात. बाबा गेले होते बाहेर मी पुढ होऊन विचारल 'कोण

पाहिजे !' खाली मान घालून त्यांनी बाबाची चौकशी केली. दुसऱ्या दिवशी बाबा घरात होते अन् मग मला कळल

मदा०—ह्यात Discount किती परसेट ( per cent ) —?

यमुना—म्हणजे ? सगळ्या तुला थापा वाटतात का ? आईला विचार—

मदा०—बरोबर आहे, तेवढ तुझ्या आईला विचारण्याकरिता मुबईला येतें बर पण आपले भावी पतिराज करतात तरी काय ? की आहेत इनामदार कुठल्या गावचे ?

यमुना—मदे, मी आपल्या मनाशी विचार केला, महाराष्ट्रात पैसेवाले लोक फार थोडे आहेत. जवळजवळ नाहीत म्हटल तरी चालेल बर, I & S आहेत कुठ ? आपले सगळे B A , M A एक कारकून तरी होतात नाही तर हमाल तरी होतात पेशवाई संपली अन् आपले हाल सुरू झाले. आता आपणा मुलीच्यापुढ प्रश्न हा आहे, की कारकून बरा की हमाल बरा ? मी आपला एक हमालच पत्करला. त्यानी तरी बिचाऱ्यानी नोकऱ्या आणाव्यात कुठल्या ?

मदा०—पण त्या हमालाचा मासिक तनखा काय आहे ?

यमुना—असेल शे-दीडशें नुकतेच B E झाले आहेत. मदे, अग पूर्वीचे आपले सुखाचे दिवस गेले. आता हल्लीच्या मुलींनी त्या कल्पना सोडल्याच पाहिजेत. मला पुष्कळ वाटत होत, की काही नाहीं तरी निदान चार हजार रुपये महिन्याला मिळवणाऱ्या प्राण्याला गाठावा पण आता आयुष्यात परिस्थितीशी झगडाव लागणारस दिसत आहे

मदा—पण तुझ्या B. A ची काय वाट ?

यमुना—B A ! ( हसते ) बायकाच्या बाबतीत शिक्षण ही एक करमणुकीची गोष्ट आहे शिक्षण करून त्या शिक्षणाचा पोटापाण्याकडे उपयोग करणाऱ्या पुरुषवर्गाची गोष्ट निराळी असते. त्यांना शिकण भागच पडत जास्ती शिकतील तर पोटेला खातील आपली गोष्ट निराळी आहे. अजून शिक्षणाचा उपयोग केवळ पोटापाण्याच्या सोईकरताच करावा अशी युरोपातल्या बायकाप्रमाण आपली स्थिति नाहीं केवळ नवऱ्याला धमकी देण्याकरता म्हणून आपल्याकडल्या बायकांनी शिकायच. आता मी धमक्या देण्यात वस्ताद आहे.

मदा०—पुरे, अजीर्ण होईल ! तू तर अगदीं तत्त्व बोलून राहिली आहेस आज !

यमुना—रघुनाथाचा चहा होईपर्यंत तुझी करमणूक तरी चागली झाली ना ? ( मोठ्याने ) ए पोऱ्या, अरे दोन कप चहा आणायला किती उशीर हा ?  
[ रघुनाथ हातात लोखंडाची पळी घेऊन येतो ]

रघु०—घरात पुरुषमाणस कुणीच नसल्यासारखे केवढ्यादा ओरडता ? दोघीच्या जिभेला डाग दिला पाहिजे, म्हणजे पुढे जन्मभर बोलणे बंद

यमुना—एँ हँ ! काय धाक पण ! त्या पळीन तुलाच डाग देतें, थाब—  
[ म्हणून दोघीजणी त्याच्या अगावर धावून जातात तो आत पळतो ]

मदा०—( मासिक पाहून ) अग यमे ! नवीन अक आला वाटत—  
पाहू, पाहू.

यमुना—( मासिक दडवीत ) माहिती आहे तुझी गोष्ट आहे ती.  
( मासिक चाळीत ) गोष्टीच नाव काय, तर म्हणे “इन्शु !” लेखिका—श्रीमती सौ मदाकिनी आपटे ही बघ सापडली गोष्ट आली खरी तुझी, पण पैजेची मुदत टळलेली आहे

मदा०—आणि मी आपल्या शब्दाला जागलें आहे

यमुना—आणि मुदत गेली तरी तू गोष्ट लिहिलीमच म्हणजे तू पैज जिकलीस अस मी समजतें तेव्हा आता माझा शब्द मी लवकरच खरा करणार आहे ( मासिकाकडे पाहत ) पण मदे, मी तुला दुसरी एक गमत सांगणार आहे ह्या अकात ‘राधाबाल’ या नावाखाली जी गोष्ट आली आहे ती माझी आहे, आईच नाव राधाबाई. तिची मी मुलगी म्हणून—  
‘अजि राधाबाल मीच लेखिका’ ( दोन्ही हात पसरून मान हलवीत त्या गाण्याच्या चालीचें अनुकरण करते इतक्यात नारायणराव हातात Passing Show चें अर्धवट उघडे पक्कीट घेऊन येतात त्यांना पाहून दोघीहि चटकन आत पळतात मात्र मासिकाचा अक तेथेच पडतो )

नारायण—( स्वतःशीच ) गुण्याचा आज का पत्ता नाही ? कारट मोटार-खाली सापडून मेल तर नाही ! की गेल विजेच इज्जत पाहायला ?

[ इतक्यात ‘कारट’ धावतच आत शिरतें. डोक्याला पुरून उरणारी टोपी, अगात पायघोळ कोट, हातात केसरीचे काही अक, त्यावर ‘रसवन्ती’

मासिकाचे काहीं अक, अशा याटात ही टपालगाडी विद्युद्देगान आत येते. नारायणराव दचकून दरवाजाकडे पाहतात. ]

नारायण—आज इतका उगीर का रे ? की रस्त्यात बैदूल खेळत होतास ?  
गुण्या—( घाईघाईने ) साहेब, साहेब—बाई कुठ आहेत ?

नारायण—आधी हा बुबा काय विचारतो त्याच उत्तर दे. कुठ होतास इतका वेळ ?

गुण्या—मी ? मी हपिसात गेलो होतो साहेब, त्याची गम्मत अशी झाली—( सर्व सामानासकट खाली बैठक मारतो. ) काल रात्री भटसाहेबानी मला अक दिले. आणि भटबाईसाहेबानी फुलवती मासिकाचे अक दिले आज सकाळी मी सगळ्या दुकानात ते देणार होतो. मी रात्री सरवती आन् फुलवती दोन्ही अक वाचले. बाईसाहेबानी एक गोष्ट लिहिली होती ती मी फुलवती मासिकात वाचली—

नारायण—( आश्चर्याने ) म्हणजे ! हिन गोष्ट लिहिली म्हणतोस ? अन् मग मला कस सांगितल नाही ?—[ कस सांगितल नाही तें कळेल आता. ]

गुण्या—अन् साहेब सरवती मासिकातली तुमची गोष्ट वाचली दोन्ही एकच वर नाव बाईच—गोष्ट तुमची. वर नाव तुमच—गोष्ट बाईची

नारायण—( अधिकच घोटाळ्यात पडून, गुण्याच्या हालचालीप्रमाणे स्वतः हात हलवीत ) वर नाव बाईच, गोष्ट तुमची. वर नाव तुमच, गोष्ट बाईची. ( त्याच्याकडे पाहून ) काय, म्हणतो आहेस काय गुण्या तू ? आज काय दारुबिर प्यायला आहेस की काय बाच्याबरोबर ? वर नाव बाईच—गोष्ट—

गुण्या—साहेब, हे पहा ( रसवन्ती मासिक दाखवतो. ) ह्यात तुमच नाव आहे. ( पाने चाळीत ) हे पहा. 'इश्' ( उच्चार मात्र 'ईश' असा करतो. ) ले पुढे शून्य. श्री पुढें शून्य नारायणराव आपटे पुढें काहीं तरी इंग्रजी आहे आन् हेच सगळ त्या फुलवती मासिकात आहे फकस्त नाव बाईच.

नारायण—( यमूच्या हातून खाली पडलेला फुलवन्ती मासिकाचा अक पाहतात. ) अगदीं हेंच सगळ आहे अस कस होईल ? ( सो. मदाकिनी, 'इश्' वगैरे वाचल्यावर थक्क होतो घटकाभर विजेच्या खाबाप्रमाणें तटस्थ उभा राहतो. ) खरच की, तीच गोष्ट. अन् एक स्त्रियाच्या मासिकात अन्

एक ह्या मासिकात. फक्त लिहिणाऱ्याचीं नावें निराळीं. ( स्वतःशीच ) हा काय हिन घोटाळा केलान् ?

गुण्या—मी हपिसात गेलो. भटसाहेबाना दाखवले. भटबाईसाहेबाना दाखवले दोघहि मलाच शिब्या देऊ लागली मी पळून आलों

[ इतक्यात बाहेरच्या बाजूस 'अरे, What-What-What' असा ध्वनि ऐकू येतो योड्या वेळाने 'What-What-What' या ध्वनीचे मालक आत प्रवेश करतात. श्री भट, सपादक रसवन्ती मासिक ते हेच गुरु. पायात पुणेरी पद्वतीचीं पादत्राणें,—म्हणजे अर्धवट तपाकिरी, अर्धवट किरमिजी, अर्धवट लाल, अर्धवट—वगैरे वगैरे अर्धवट सगळ्या रंगाचा जोडा. बिन कानाचा, एक गुडीचा, मुडीछाट (म्हणजे गळ्यापाशी फाटलेला) सदरा, त्यावर दोन्ही कोपरावर फाटलेला बिनरंगी किंवा सर्वरंगी पार्शी फॅशनचा लॉग कोट वरच्या तीन गुड्या बेपत्ता, त्यामुळे आतला सदरा बाहेर डोकावतो आहे टोकीवर जर नसलेला, जरीचा रुमाल. डोळ्यावर मात्र आधुनिक पद्वतीचा वाटोळ्या षाचेचा चष्मा एका बाजूची काडी पुड्याच्या दोऱ्याने आवळून बांधलेली आहे. हातामध्यें सायकलचा पंप कारण, सायकलच्या चाकावर विश्वास ठेवणें केव्हाहि शहाणपणाचे ठरणार नाही. 'युं कुं हुं' करीत सायकल चालणार अन् एका मैलात चार ठिकाणीं यड पडणार ! ]

भट—( दरवाजातून ) अरे, What-What-What ? नारायणराव आहेत का घरात ?

नारायण—आहेत, आहेत. या, या आत या ना हो भट. ( श्री भट पुन्हा एकदा, अरे What-What-What 'आलों ह' या अर्थानें पुट-पुटत आत येतात. ) का ? आज सपादक महाशय गरीब लेखकाच्या भेटीला आले ?

[ भट काहीं एक न बोलता आजूबाजूला चष्म्यातून पाहत उभे राहतात. जरा वेळानें नारायणराव पुन्हा एकदा 'कुत. आयात.', 'कोऽर्थ.' वगैरे विचारतात. महाशय एकवार चष्म्यातून नारायणरावाकडे आपादमस्तक न्याहाळून पाहतात आणि मनःशीच पुटपुटतात—'अरे, What-What-What—अरे, हा काय घोटाळा ? नारायणरावाना त्याची बोली उमगते

पण समजलें असें दाखविण्याची ही वेळ नसल्यानें दाताच्या साहाय्यानें हाताच्या बोटाची मशागत करू लागतात श्री भट गुण्याच्या ध्यानाकडे पाहतात धुमसणारा ज्वलत्पर्वत पुन्हा एकदा पेट घेतो. ]

भट—काटर्था, अवलक्षणी पोरगा,—( गुण्या केसरीच्या पानावरचा सिंह पुढें करतो ) तुला पोटाला लावल तर तू धन्याला सतावून सोडलस

गुण्या—मी काय करणार, भटसाहेब ? मला दिसलं—मी सागिनल मी पाहिल, बाईसाहेबाची गोष्ट—साहेबाच नाव. साहेबाची गोष्ट,—बाईसाहेबाच नाव. मला काय—मी तुम्हाला सांगितलं आन् भटबाईसाहेब फुलवती मासिक लिहितात म्हणून त्यांना सांगितलं मला गरिबाला का— ?

भट—( रागाने ) उनाड आहेस, चळवळ्या आहेस, क्रान्तिकारक आहेस, कम्युनिस्ट आहेस—बोल् नकोस तुला वायदा दाखवला पाहिजे तुझ्यापुढ वायदा रद्द आहे (नारायणरावाकडे वळून) अरे What-What-What ? नारायणराव, हा काय गोंधळ झाला आहे ? स्त्रियांच्या मासिकात तुमची गोष्ट अन् नाव तुमच्या—तुमच्या सहधर्मचारिणीच आपल्या मासिकात तीच गोष्ट नाव तुमच ! धर्मे च अर्थे च कामे च नातिचरामि म्हणून तीनदा शपथ घेतलीत त्या वेळेला मासिकाला गोष्ट लिहिण्यातहि तिला मदत करीन अशी शपथ नव्हती ना घेतलीत ?

नारायण—हा असा का गोवळ झाला, काही कळत नाही माझी फेअर कॉपी सापडेना म्हणून मी तुम्हाला रफ कॉपी दिली मग काय फेअर कॉपी तिन तुमच्या पत्नीकडे फुलवन्ती मासिकाकरता दिली, की काय झालं—काहीच कळत नाही !

भट—अरे What-What-What ? हा सगळा स्त्री शिक्षणाचा परिणाम ! घरचा छापखाना पाहिला आणि स्त्रियांच मासिक काढण्याची आमच्या हिला लहर लागली इतके दिवस लहान पोर म्हणून गय खाल्ही. आता तर ही धडधडीत चोरी करू लागली आमच्या अकातल्या गोष्टीसुद्धा ही आपल्या अकात घेऊ लागली. पुन्हा वर हिकमत कोण ? अरे, तुमच्याच बायकांच्या नावाखाली त्याच गोष्टी दिल्या म्हणजे तुम्ही काय करणार ? अरे, What-What-What-अशान कुठ वाझयवृद्धि होत असते ?

[ गुण्या त्याच्या हालचालीकडे लक्षपूर्वक पाहत असतो त्याला एवढें

ज्ञान आहे, कीं भटसाहेब आपल्या घरधनिणीवर, त्याच्या पश्चात्, नेहमीच असे गरम होत असतात. ]

भट—आता हा गोधळ कसला माजला आहे, पहा ! दोन्ही अक बाहेर पडलेले ह्या पोरट्यान मला आता दाखवले म्हणून बर, दोन्ही अक मी लगेच ठेवून दिले, आज पोस्टात धाडले असते तर मग मला बाहेर तोंड काढायला जागा नव्हती ! अरे, What-What What ! ( म्हणजे हरे राम, शिव शिव ! )

नारायण—पण दोन्ही मासिक एका कारखान्यात होतात तर बाकीच्या लोकांच्या कस लक्षात नाही आले ? त्याच्या टप्पोत्पत्तीस ही गोष्ट कशी नाही आली ?

भट—अरे, What-What-What ! ( म्हणजे, तें काहीं विचारू नका. ) त्याच्या मागल्या अकात आमच्या कॅपॅझिटर्सनी स्वातंत्र्याचें ध्वजारोपण केलें म्हणजे दर पानागणिक स्वतःची अकलहुशारी चालवली 'राम' नांव असेल त्या ठिकाणी 'रमा' करून ठेवले इंग्रजी पार्लमेंट ज्याप्रमाण 'can do and undo anything' त्याप्रमाण त्या पार्लमेंटच्याहि पुढ जाऊन पुरुषांची नांव स्त्रियांना आणि स्त्रियांची नांव पुरुषांना बहाल केलीं. अर्थात् मला स्वतःच बाण्याचा, वृत्तीचा अभिमान वाटला, कौतुक वाटले, गौरव ठरावास वाटू लागले पण फुलवन्ती मासिकाची संपादिका निराळ्याच चढ्यातून पाहू लागली. चूक कुणाची, दोष कुणाचा, अपराध कुणाचा अन् मला तिच भाषण साद्यत ऐकावं लागले तिन लगेच आपल्या मासिकाकरता निराळे लोक आणले सध्या छापखाना एक पण छापणारे दोन अशी द्विदल-राज्यपद्धति सुरू आहे. डायार्कीचे परिणाम फार भयंकर असतात, म्हणून मी तिला किती तरी वेळा सांगितले, पण लुच्च्या इंग्रजाप्रमाण ही लक्षच देत नाही. बाहेरच राज्य चालवणारे लोक हट्टी, घरातले सत्ताधिकारी हे असे हट्टी. म्हणजे माणसाने जगात राहण्याची सोयच उरलेली नाही.

[ इतक्यात बाहेरच्या बाजूस पिपाणीच्या आवाजासारखा कर्कश आवाज होतो श्री. भट एकदम खुर्चीवर बसतात. धीरवीरनर गलितधैर्य बनतो. 'ओं ! बाईसाहेब आल्या की' म्हणून गुण्या ओरडतो नारायणराव आल्या प्रसंगाला धैर्याने तोंड देण्याकरता मनाची बळकटी अजमावून पाहतात.

श्री. भट 'लहान पोर' म्हणून म्हणाले तरी पण ही लहानपणाची व्याख्या पाहून हसावें कीं रडावें हेंच समजणें कठीण आहे. ]

लहान पोर—( धापा टाकीत गुण्याकडे पाहून ) हा ?—हा भिकारडा इथ कसा ? काय रे ए मेल्या लुब्च्या, तुला काही तरी लाजवीच आहे कीं नाहीं ?

गुण्या—( निर्लज्जच तो ) बार्ड, मीं काय केल ?

बार्ड—( उत्तर देण्याचे टाळून नारायणरावाकडे वळतात. ) मदाकिनी आहे का घरात ?

नारायण—घर सोडून हल्लीं ती मासिकात गिरली आहे.

बार्ड—मी त्या गोष्टीची चौकशी करण्याकरता आले आहे त्या विचारीची गोष्ट तुम्ही आपल्या नावावर का दिलीत ?

नारायण—कारण ती माझी होती म्हणून !

बार्ड—तुम्ही दुसरी लिहायची होतीत

नारायण—ही काही सचच नव्हे.

बार्ड—( चढत्या आवाजात ) तेच सांगते काय ? स्वार्थ सगळा. एखादी गोष्ट आली बायकोच्या नावावर तर त्यात तुम्हा लोकाच बिघडत तरी काय, कुणास ठाऊक जिय तिय 'अहम्' पुरुष म्हटले म्हणजे येथून तेथून एका माळेचे मणी आम्ही बायका तुमची काळजी घ्यायला आहोंत या जगात म्हणून बर, नाही तर हें जग म्हणजे एक मोठ्ठोरल वेड्याच इस्पितळ बनल असत. का तुम्हाला व्यवहारातल धोरण असत, का तुम्हाला तारतम्य-ज्ञान असत, का तुम्हाला चार लोकात कस वागाव हें समजत—मी म्हणतें तुम्हाला येतय् तरी काय ?

भट—( हळूच ) 'तुम्ही' म्हणजे General you का Particular you ?

बार्ड—( एकदम ) काय म्हणालात ?

भट—( पपाशी खेळत ) मी ?—कुठ काय म्हणालों ? गाणसुद्धा म्हणू नये का ?

बार्ड—मधें मधें कशाला बोलता मग ? अन् चहाटळपणा किती करावा ? आता या वयाला शोभत का हें ? ( नारायणरावाकडे पाहून ) पाहिलत ? अस्स ज्या त्या ठिकाणीं मला सभाळून न्याव लागत. मी जर नसतें तर

सागा काय दशा झाली असती तें— बर, ती जाऊ द्या कर्मकटकट. आता नारायणराव, आपण अस पहायच, कीं मार्ग कसा काढावा ? एक गोष्ट दोन मासिकात आली आहे. लोक काय म्हणतील ? एक तुम्ही तरी ती गोष्ट तुमच्या बायकोपासून चोरली असावीत, अगर तिन तुमच्यापासून चोरली असावी. एक कुणी तरी चोर ठरणार. त्यातल्या त्यात मला वाटत, तुम्ही चोर ठरलात तर त्या विचारीची तरी फजिती वाचेल. पहा, विचार करा. तुमचीच पत्नी आहे, तिच्या नावाची तुम्हाला काळजी !

भट—( नारायणरावाना हलकेच खुणावून ) अरे What-What-What ! ( म्हणजे मी सांगितलें नव्हतें ? )

नारायण—मला एकच मार्ग दिसतो. तो म्हणजे एक मासिक या महिन्याला उशिरान काढाव. मी दुसरी एक गोष्ट लिहितों ती तुम्ही तिच्या नावावर छपा.

बाई—( आवेशाने ) ती तुमच्या नावावर द्या. आमच मासिक बद पडण किंवा उशिरा निघण शक्य नाही आज राष्ट्राला स्त्रियांच्या उन्नतीची जास्त गरज आहे. स्त्रियांच मासिक आधीं निघाल पाहिजे.

भट—हे मला खणणार नाही—हा अपमान आहे हा आमच्या स्वातंत्र्यावर घाला आहे. अरे, What-what-what ! म्हणे स्त्रियांच्या उन्नतीची राष्ट्राला गरज आहे हें कुठल नवीन राष्ट्र ?

बाई—( दोन्ही टाचावर गिरकी मारून ) तुम्ही पुन्हा बंगालला लागलातच.

भट—मी बोलणार, मधें बोलणार. पुन्हा बोलणार. बोलणार, बोलणार, बोलणार—

बाई—( त्याच्या आवाजाला आवाज मिडवून ) नाही ! नाही ! नाही !

भट—हो-हो-हो. अरे, What-what-what.

बाई—( रागानें दातओठ खाऊन ) मर्यादेच अतिक्रमण होत आहे.

भट—ही मर्यादा होते आहे.

बाई—मी ऐकून घेणार नाही.

भट—मी ऐकायला उभा राहणार नाही.

गुण्या—साहेब, पण मी फुलवन्ती मासिक आज विकल. आता सरवती मासिक तेवढ परत आणल.

बाई—( आनदानें ) झाल तर. आमच मासिक आधींच बाहेर पडलेल आहे. आता तुम्ही आपल पाहून घ्या.

भट—( हातातलें धनुष्य खाली ठेवून—म्हणजे सायकलचा पंपखाली ठेवून ) गुण्या, तू उद्यापासून कामावर येऊ नकोस

बाई—गुण्या, उद्यापासून तू आमच्याकडे कामावर ये

भट—तुझ्या पगारातले पाच रुपये दड दे.

बाई—गुण्या, तुला मी पाच सोडून दहा देतें

[ गुण्या, बाई आणि भट आपापल्यातच रमतात. भट म्हणतात शंभर रुपये दड करीन. बाई म्हणतात दोनश देईन गुण्या एकदा हात पुढे करतो, एकदा मागें घेतो. देण नास्ति घेण नास्ति — इतक्यात मदा, रघु आणि यमू बाहेर येतात ]

मदा०—( यमूस पुढें ढकलीत ) यमे, तूच सांग गडे

यमुना—इशू ! मी कशी बोलू त्याच्याशी ?

मदा०—ए गडे, मला लाज वाटते.

यमुना—अन् गोष्ट चोरताना मला विचारायला आली होतीस का ?

मदा०—ए, साम किं ग तेवढ—तू तरी काय केल आहेस ? ‘राधाबाळा’ नावाखाली मावसभावाकडून गोष्ट लिहून घेतलीस तू तरी काय चोरच आहेस

यमुना—मला चोर म्हणतेस अन् वकीली करायला सांगतेस—छान !

नारायण—( जवळ जाऊन ) मदे, जेवायच झाल का ? झाल असल तर या दोघानाहि या खिडकीच्याबाहेर फेकून देतो.

मदा०—( धिटार्हेने पदराशीं खेळत, चोळामोळा करीत, खालच्या मानेने, किंचित् कापऱ्या आवाजात ) मी काहीं केल नाही त्या दिवशीं बसायला म्हणून त्या काशीबाई आल्या, अन् मासिकाला गोष्ट दे म्हणून पाठीस लागल्या आपली गोष्ट मी वाचीत होतें. तीच त्यांनीं माझ्या हातातून ओढून नेली. मी इकडे सागायच विसरलें. अन् मग पुढ मला भीति वाटूं लागली

नारायण—( तिच्याकडे पाहून ) अरे-अरे-अरे ! उगी बाळ तें !  
( मदा चटकन हसते पदराने डोळे पुसते. )

भट—तुझ्यापुढ हद्द आहे

बाई—( त्याला खिजवीत ) अरे, What-what-what !

भट—मूर्ख आहेस तू.

बाई—अरे, What-what-what.

भट—मी सतापलों आहे, रागावलों आहे, कोपलों आहे, क्षोभित झालों आहे ! हजार डोळे उघडलेले आहेत अरे, What-what-what !

नारायण—भटसाहेब, अहो भटसाहेब ! आता दुपारची वेळ होत आली आहे उगीच सतापू नका पायाची आग मस्तकाला नेऊ नका खोजात निमकहराम आहे म्हणून म्हणा नि सोडून द्या मी उद्या सध्या-काळच्या आत तुम्हाला काही तरी लिहून देतो त्या गोष्टीची पान फाडून ही त्या ठिकाणी घाला अहो, वक्तशीरपणा हा आपला गुण नव्हे—

भट—( मुकाट्याने उठून ) अरे, What what-what—आज मी अन्न घेणार नाही

बाई—अन्न नका घेऊ, मी तुम्हाला फळ खावला लावीन

[ दोघेहिजणे जातात. यमू, गुण्या आणि रघू हसत त्याच्या पाठोपाठ गमत पाहण्याकरता म्हणून जातात. ]

मदा०—( नारायणरावाकडे चोरून पाहते ) हुद्द !

नारायण—( बारीक आवाजात ) ५ ग बाई ५ ५, लेख ५ ५ ५ क ! झाली का होस पुरी ?

मदा०—( खाली पाहत ) यमून तर आपल्या मावसभावाकडून लिहून घेऊन 'राधाबाला' या नावाने गोष्ट दिली आहे.

नारायण—सगळे सारखे. भाऊ, नवरा, वडील, कुणाकडून तरी खरडून घ्यायच. खऱ्या लिहिणाऱ्या एकदोनच. ( काय हा आरोप ? ) बाकी हा आमच्या घराल्यासारखा प्रकार. मदे, मी तुझ्यावर रागावलों आहे

मदा०—( हसून ) मग मी काय करू ?

नारायण—जेवायला वाढ.

मदा०—अजून अघोळसुद्धा नाही अन् जेवायला वाढू तरी कस ?

[ यमू, रघु, गुण्या हसत हसत येतात. ]

गुण्या—( भटाचें अनुकरण करीत ) अरे, वहाट, वहाट, वहाट ! (हसतो  
नारायण—गुण्या, स्त्रीदाक्षिण्याचे धडे तू कधीपासून गिरवू लागलास  
( यमूकडे वळून ) हे एक दुसरे अगबाई लेखक ! यमूताई, मला मोठे  
काळजी आहे !

मदा०—( हसून ) हमाल आहे तिचा नवरा. काही काळजी नको. त  
गोष्ट लिहिणार नाहीं अन् ही लिहायला लागली तर तो हातोडाच डोक्या  
घालील !

यमुना—मदे ऽ ऽ —

नारायण—( आश्चर्याने ) अ ऽ ऽ ऽ ?

गुण्या—अरे ! वहाट, वहाट, वहाट,—रहाट, रहाट, रहाट—









